

ÚJ
TARADALOM

21.

Havas Gábor
Kemény István
Liskó Ilona

CIGÁNY GYEREKEK AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁBAN

OKTATÁSKUTATÁSI INTÉZET
ELMÁNDATLIM

A HÚSZÉVES OKTATÁSKUTATÓ INTÉZET

a magyar oktatásügy átfogó problémáinak tudományos kutatóhelye.

Vizsgálatai a felsőoktatáson túl a közoktatásra, a szakképzésre és az ifjúsági korosztályokra is vonatkoznak, ezek problémáit összefüggéseikben elemzik és így elősegítik az oktatásügy egészére vonatkozó döntések hosszú távú tudományos megalapozását, előkészítését.

Elemzései a rendszerváltás oktatási következményeire éppúgy irányulnak, mint az ezredforduló globalizációs kihívásainak és az. Európai Unió csatlakozás követelményeihez történő társadalmi alkalmazkodásnak az oktatáspolitikai feltételeire.

Az Oktatási Minisztérium felsőoktatási helyettes államtitkára által felügyelt intézet kutatási profilja — eltérően a más hasonló intézményekétől — stratégiai jellegű, vágyás a felsőoktatási-, a köz- és szakoktatási rendszernek a strukturális, szerkezeti, politikai, finanszírozási, fejlesztési problémáira irányul, ezeket országos, regionális, területi és helyi, illetve intézményi szinten egyaránt vizsgálja.

Empirikus szociológiai kutatásaival, statisztikai és oktatás-gazdaságtani elemzéseivel, politikai esettanulmányaival az Oktatáskutató hozzájárul a felsőoktatás, és a középfokú iskolahálózat fejlesztéséhez, az iskolázási létszámok és a pedagógus-szükséglet előrejelzéséhez, az oktatásfinanszírozási alternatívák kimunkálásához, a felsőoktatási és tudományos kutatás Európai Unió és nemzetközi integrációjához.

Eredményeit a kormányzati oktatáspolitikai formálói közvetlenül is felhasználják, de munkatársai szakértőként a helyi önkormányzatok, a parlamenti bizottságok oktatási koncepcióinak kialakításához is hozzájárulnak.

Az intézet fenntartója az Oktatási Minisztérium, de kutatási költségeinek jelentős részét pályázati úton (O T K A, O K T K, külföldi és nemzetközi szervezetek stb.) nyeri el, illetve külső megrendelésre (önkormányzatok, kormányzati és érdekszervezetek, felsőoktatási intézmények, nagyvállalatok, alapítványok stb.) megbízásából is végez vizsgálatokat, közvélemény-kutatásokat, szakképzési és felsőoktatási intézmények, intézmény hálózatok átvilágítását.

Kialakult kapcsolatrendszere sokrétű: az intézet, illetve vezető munkatársai éppúgy tagjai számos nemzetközi kutatási szervezet, folyóirat és intézmény irányító testületének, mint ahogyan a hazai tudományos és közéleti testületeinek is — az MTA Pedagógiai Bizottságától a Magyar Akkreditációs Bizottságig.

Az Oktatáskutató Intézet a Debreceni Egyetemmel együttműködve a felsőoktatás-kutatók posztgraduális képzésének egyik országos központja, és közös Kutatási Központot működtet az EETE Szociológiai- és Szociálpolitikai Intézetével is. Az intézet munkatársai e mellett tanítanak az EEEE, a KEPE, a JATE, a PTE stb. egyetemi kurzusain és több főiskolán, illetve a pedagógus továbbképzés területi intézményeiben is.

Havas Gábor-Kemény István-Liskó Ilona

**CIGÁNY GYEREKEK
AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁBAN**

A könyv az OTKA és az Oktatási Minisztérium támogatásával, a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított felsőoktatási tankönyvtámogatási program keretében jelent meg.

Felsőoktatási tankönyv

A Társadalom és oktatás sorozat
szerkesztőbizottsága:

Liskó Ilona, Lukács Péter (elnök), Nagy Péter Tibor, Sáska Géza

© Havas Gábor, Kemény István, Liskó Ilona, 2002

Társadalom és oktatás 21.

OKTATÁSKUTATÓ INTÉZET
ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ

Felelős kiadó Lukács Péter és Németh István
Felelős szerkesztő Nemeskéry Artúr
Borító Petrovics Iván

Készült a Kánai nyomdában
Felelős vezető Kánai József

ISSN 0865-1981
ISBN 963 9336 94 7

Havas Gábor

Kemény István

Liskó Ilona

CIGÁNY GYEREKEK AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁBAN

OKTATÁSKUTATÓ INTÉZET
ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ
Budapest, 2002

TARTALOM

TÖRTÉNETI BEVEZETŐ	7
A KUTATÁS MÓDSZEREI	20
1. CSALÁDI HÁTTER	23
1/1. ETNIKAI BESOROLÁS	23
1/2. LAKÁSVISZONYOK	27
1/3. ISKOLÁZOTTSÁG	32
1/4. FOGLALKOZÁS	35
1/5. ANYAGI HELYZET	43
2. ISKOLAKEZDÉS	50
2/1. ÓVODA	50
2/2. BEISKOLÁZÁS	53
3. SZEGREGÁCIÓ	61
3/1. LAKÓHELY ÉS ISKOLA	62
3/2. ISKOLÁK KÖZÖTTI SZELEKCIÓ	72
3/3. ISKOLÁN BELÜLI SZELEKCIÓ	79
3/4. KISEGÍTŐ OSZTÁLYOK	87
3/5. AZ ISKOLÁN BELÜLI SZELEKCIÓ ÉS AZ ISKOLAI PÁLYAFUTÁS	97
3/6. A CSALÁD TÁRSADALMI HÁTTERE ÉS AZ ELKÜLÖNÍTÉS VALÓSZÍNŰSÉGE	100
3/7. A SZEGREGÁCIÓVAL KAPCSOLATOS ÁLLÁSPONTOK	103
4. ISKOLÁZTATÁSI KÖRÜLMÉNYEK	109
4/1. TÁRGYI FELTÉTELEK	109
4/2. SZEMÉLYI FELTÉTELEK	113
4/3. FINANSZÍROZÁS	119
4/4. KIEGÉSZÍTŐ TÁMOGATÁS	127
4/5. TANTERVEK	134
4/6. NYELVOKTATÁS	142
5. PEDAGÓGIAI FELADATOK	145
5/1. A SZÜLŐK ÉS AZ ISKOLA	145
5/2. A GYEREKEK ÉS AZ ISKOLA	151
5/3. PEDAGÓGIAI MÓDSZEREK	156
6. OKTATÁSI EREDMÉNYEK	160
6/1. ISKOLAI TELJESÍTMÉNY	160
6/2. FELMENTÉS AZ ISKOLÁBA JÁRÁS ALÓL	163
6/3. ISKOLÁZTATÁSI AMBÍCIÓK	168
6/4. TOVÁBBTANULÁS	175
6/5. TOVÁBBTANULÁSI TRENDEK	184
FÜGGELÉKEK	
1. Az ISKOLA-MINTA JELLEMZŐI	187
2. TÁBLÁZATOK	189

TÖRTÉNETI BEVEZETŐ

Az iskola irányába az első lépéseket a 19. század végén és a 20. század elején tették meg a romák, jobban mondva a romák egyes csoportjai. A 19. század végén a roma gyerekek 31 százaléka járt iskolába, ezen belül a romungró gyerekek közül 40 százalék, az oláh cigány gyerekek közül tíz százalék, a beás gyerekek közül pedig senki. Utóbbiak nem is járhattak, mert erdei telepeken éltek, a falvaktól olyan távol, hogy nem juthattak el az iskolába, arról nem is szólva, hogy nem tudtak magyarul. Az oláh cigányok és a romungrók nagy része is olyan messze lakott az iskolától, hogy a gyerekek számára az iskola gyakorlatilag megközelíthetetlen volt. Az iskolába járás a többségnél két-három évig tartott, sok-sok hiánnyal, és a gyerekeknek csak kisebb hányada végezte el a négy osztályt.

Talán nem felesleges arra emlékeztetni, hogy az elemi iskolához a többségi társadalom is ebben az időben kezdett hozzácsokni. A 6-12 éves korú iskolaköteles gyerekeknek 1870-ben ötven, 1893-ban 81 százalékuk járt iskolába. A túlnyomó többség négy osztályt végzett, és tízéves korában dolgozni kezdett. Sok településen nem is volt iskola, és ahol volt, szinte mindenütt egy tanteremből állt.

A két háború közötti időszakban annyi történt, hogy az iskolába járók aránya átlagosan ötven százalékra emelkedett; a romungróknál 60, az oláh cigányoknál és a beásoknál 40 százalékra. Utóbbiak esetében ez azoknál következett be, akik az erdei telepekről a falvak közelébe vagy szélére költöztek. Az iskola elérhetősége volt a legfontosabb tényező a többiekénél is. Az iskolába járók többsége továbbra is rendszeresen sokat mulasztott és két-három osztály után kimaradt. Nyolc osztályt (vagy annál többet) csak minden huszadik roma gyerek végzett.

Ugyanebben a korban a többségi társadalomban jelentékenyen csökkent az iskolába nem járók aránya: az 1920-as 17 százalékról 1930-31-ben évi 8 százalékra, és később még kevesebbre.¹

Az 1945-ös év fordulatot hozott. Az iskolába nem járó roma gyerekek aránya 37 százalékra csökkent a negyvenes évek második felében, 27 szá-

1 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1999. 175.

zalékra az ötvenes évek első, 13 százalékra az ötvenes évek második felében, és 9 százalékra a hatvanas évek elején.

Az anyanyelv szerinti különbségeket a hatvanas évek elején is megtaláljuk: a romungróknál 6, a beásoknál 10, az oláh cigányoknál 17 százalék volt az iskolába nem járók aránya.

Míg az 1945 előtti időkben az iskolába járás is csak félig valósult meg, 1945 után már a nyolc osztály elvégzése került napirendre. Az ötvenes évek első felében a megfelelő korosztályhoz tartozó roma gyerekek 11 százaléka végezte el a nyolc osztályt. Ez az arány 16 százalékra emelkedett az ötvenes évek második felében, és 26,6 százalékra a hatvanas évek elején.

A „minden negyedik” persze eredmény volt a „minden huszadik”-hoz képest, de nem változtatott azon, hogy a gyerekek többsége csak négy osztályt vagy annál is kevesebbet végzett, és gyakorlatilag analfabéta volt.

A viszonylagos előrelépés több tényezőnek volt köszönhető. Mindekelőtt az országban végbement 1945. évi változásnak. Túl azon, hogy ez a változás a romáknak az életben maradáshoz, a megsemmisítéstől való megmenekülést hozta, a korábban érvényes uralmi formáknak és megkülönböztetéseknek is véget vetett. Az 1944 előtti rendi Magyarország általában nem ismerte el az emberek egyenjogúságát, a romákét pedig kiváltképpen nem. Az 1945 és 1947 közötti korlátozottan demokratikus időszak az egyenjogúság elvét hirdette meg, és tiltotta a faji megkülönböztetést. (A demokrácia később zsarnoksággá vált, de a faji diszkrimináció tilalma fennmaradt.) Az 1940-ben törvénybe iktatott 8 osztályos iskolát 1945 augusztusában általánossá, mindenkinek kötelezővé tették, és ezt az egymást követő kormányok nagy erőfeszítésekkel igyekeztek megvalósítani.

Ugyanebbe az irányba hatott az ország erőltetett iparosítása is, amely felszívta a munkaerő-felesleget, és már 1948-tól kezdve keresletet támasztott a roma munkaerőre mindazokon a területeken, amelyekben munkaerőhiány lépett fel. Munkaerőhiány a bányákban, a kohászatban, a nehéziparban, az építőiparban, az útépitéseken jelent meg, és mindenütt, ahol nagy beruházások folytak. Mindezekben a helyeken munkástoborzók jártak a környéken élő, de a távolabb lakó romákhöz is. Dél-dunántúli viszonylatban Havas Gábor számolt be erről a Baranya megyei beásokról szóló tanul-

mányában.² A Komlón, Pécssett és a megye többi bányájában dolgozó beások eredetileg erdei telepeken éltek, és ezekből költöztek a bányavidékekre. Az új lakóhelyeken már megközelíthető volt az iskola, és a törvényeken kívül a környezet nyomása is iskolába kényszerítette a gyerekeket. Ugyanilyen folyamatok zajlottak le az ország más iparosodó vidékein is.

A kezdődő munkaerőhiány szükségessé tette a roma munkaerő nyilvántartásba vételét, képzését és felhasználását. Részben erre irányult az MSZMP Politikai Bizottságának 1961. júniusi határozata „a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról”. A határozat a „cigánylakosságot” három csoportra osztotta — beilleszkedett, beilleszkedésben lévő és be nem illeszkedett cigányokra -, és megállapította a következőket:

„A munkaképes cigánylakosságnak jelenleg kb. 33%-a van állandó, 32%-a alkalmi jellegű munkaviszonyban, 35%-a pedig egyáltalán nem dolgozik. Többségüknek nincs szakképzettsége. A fiatalok nagy része csak két-három osztályt végzett, sok esetben még ennyit sem — így nincs lehetőségük szakma tanulására. A vállalatok és a szövetkezetek többsége elzárkózik felvételük elől még akkor is, ha munkaerőhiánnyal küzd. A tervteljesítésre és arra hivatkoznak, hogy a többi dolgozó elutasítja a cigányokkal való együttes munkát.”

Oktatási viszonylatban azt állapította meg a határozat, hogy a folyó tanévben „kb. 6 ezer cigány gyermek maradt távol az iskolától”, valamint azt, hogy a fő figyelmet „a cigány fiatalok nevelésére kell fordítani”.³

Az 1971. évi országos cigánykutatás⁴ beszámolójában az szerepel, hogy 1961-től kezdve fordulatról számolhatunk be, de ez a fordulat csak azt jelenti, hogy a hatvanas években az iskolák és a művelődésügyi hatóságok legalább arra törekedtek, hogy a cigány gyerekek többsége a négy

2 A Baranya megyei teknővájó cigányok. In: *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Bp., 1982.

3 *1 magyarországi cigánykérdés dokumentumokban*. Szerk.: Mezey Barna. Kossuth, Budapest, 1986. 240-241.

4 1971-ben Kemény István vezetésével országos reprezentatív vizsgálatot végeztek a magyarországi cigányság körében. Lásd *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1911-ben végzett kutatásról. Éve*. MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai, Budapest, 1976.

elemít elvégezze. Ugyanebben a beszámolóban azonban az is benne volt, hogy az 1961-es változás csak részleges volt, mert a művelődésügyi igazgatás elsősorban a probléma adminisztratív eszközökkel való megoldásának lehetőségeit vizsgálta, és az ország nagy részén a beiskolázási rendeletek látszólagos betartásával azokat csak részlegesen hajtották végre.

A két országos vizsgálat alapján ma úgy látjuk, hogy a roma gyerekek beiskolázásában az 1961-es év nem hozott fordulatot, hanem csak része volt az 1945-ben elkezdődött folyamatnak. Már láttuk, hogy az iskolába nem járó roma gyerekek aránya 13 százalék volt az ötvenes évek második felében, és 9 százalék a hatvanas évek elején. Ez az arány 6 százalékra csökkent a hatvanas évek második felében, 3 százalékra a hetvenes évek első, 2 százalékra a hetvenes évek második felében, és 1 százalékra a nyolcvanas évek első felében. Az iskolába járók arányának növekedése tehát 1945-től folyamatos és egyenletes volt.

A 8 osztályt végzettek arányában is folyamatos növekedést tapasztalunk. Az 1993-94-es vizsgálatban⁵ az 50-59 évesek 27 százaléka, a 45—19 évesek 43 százaléka, a 35-44 évesek 55 százaléka, a 30-34 évesek 70 százaléka, a 25-29 évesek 75 százaléka és a 20-24 évesek 77 százaléka végezte el a 8 osztályt.

Ez nagy eredmény 1971-hez képest, de nagyon kevés, ha arra gondolunk, hogy tartós munkanélküliség várt arra a 23 százalékra, amely még 8 osztályt sem végzett. Ráadásul ez a 77 százalék is nagyon kérdéses. Mert 14 vagy 15 éves korban csak 44 százalék végezte el az általános iskolát. A többi csak később: 16, 17, 18 évesen, bukások, ismétlések után. Bizonyítványt kapott ugyan, amögött azonban nem volt tudás. Azért adták, hogy szabaduljanak tőle, valójában félánalfabéta maradt. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy középiskolába csak azoknak egy része juthat be, akik idejében végezték el a 8 osztályt.

Jobb lehetett volna az 1993-as eredmény, ha a roma gyerekek tanulását nem akadályozta volna az elkülönítés. Ennek egyik fajtáját az ún. cigány osztályok és iskolák, másik fajtáját a kisegítő osztályok és iskolák képezték. A cigány osztályok felállítása szinte párhuzamosan ment végbe azoknak a roma gyerekeknek a beiskolázásával, akik korábban nem jártak iskolába, illetőleg nem sokkal azután kezdődött, hogy a frissen toborzott

5 Havas Gábor, Kemény István, Kertesi Gábor vezette 1993-94-es országos reprezentatív vizsgálat.

roma munkaerő megjelent a bányákban és a lázas iparosítás más helyein. A komlói cigányság a hegyekből húzódott le a város közelébe — írja Faludi András *Cigányok* című, 1964-ben megjelent könyvében, és beszámol arról, hogy a komlói tanács végrehajtó bizottsága 1956-ban „a cigányok letelepedési helyéül a Kossuth-aknától a III. aknáig vezető út menti területet” jelölte ki. Vagyis kellett a roma munkaerő, de szigorúan elkülönítve. Természetes tehát, hogy a cigánygyetető gyerekei cigány osztályokba jártak.

Faludi arról is beszámol, hogy Kiskunhalason 1960-ban állítottak fel „cigányiskolát”. „1961 nyarán társadalmi munkával, a telep cigányainak munkájával épült fel a Harangos-telepi cigányiskola. Ez az első kísérlet az analfabetizmus felszámolására ezen a telepen. Igaz, három éve már csak «kihelyezett osztály»-nak hívják a cigányiskolát, de akármi is a neve a gyerekeknek, ez bizony cigányiskola. Ezt ma már azok is látják, akik segítő szándékkal létrehozták. S keresik a kiutat. Jobbat akarnak, de nem azon az áron, hogy lerombolják a már elért eredményeket. Mert ez a cigányiskola - mintegy a kultúra kihelyezett végváráként — szép eredményekkel büszkélkedik. Ide járnak a telepről a gyerekek — minden iskolaköteles gyerek s itt tartják az analfabéta-tanfolyamokat, előadásokat, vetítéseket.”⁶

Hajdúhadházon is az ötvenes években létesült cigány iskola, néhány évvel azután, hogy 1947-ben összeírták, majd 1949-ben első osztályos tanulónak „beírták” azoknak a gyerekeknek egy részét, akiknek addig még a létezéséről sem vettek tudomást.

Tévedtünk tehát, amikor az elmúlt két-három évben több tanulmányban és cikkben is azt állítottuk,⁷ hogy az első cigány osztályok és iskolák a hatvanas évek elején jöttek létre, az 1961-es párthatározat hatására. A határozat e téren sem hozott fordulatot, hanem része volt a korábban kezdődött folyamatnak, de, mint az akkori párthatározatokat mindig, ezt is mozgósítás és kampány, majd 1962-ben két művelődésügyi miniszteri utasítás követte. Ezek előírták a következőket: „Azokon a helyeken, ahol egyes cigány származású tanulók iskoláztatása a normál osztályokban és az iskolai napközi otthoni csoportokban nem oldható meg, ott térítésmentesen, átmeneti jelleggel, osztályonként legalább 15 fő esetén külön tanuló-

⁶ Faludi András: *Cigányok*. Kossuth, Budapest, 1964. 173-174.

⁷ A *cigányok Magyarországon* című kötetben. 1999-ben, és legutóbb a *Cigánynak születni* című kötetben, 2000-ben.

csoportot, napközi otthoni csoportot kell szervezni. Ezek azt a célt szolgálják, hogy az abban tanuló gyerekek egy-két év után tanulmányaikat a normál osztályokban eredményesen folytathassák.”

Az volt tehát az elképzelés, hogy a gyerekek első-másodikban járnak cigány osztályba, és a két év alatt úgy tanítják, nevelik, átnevelik, idomítják őket, hogy harmadikban vegyes osztályba mehessenek. Ebből nem lett semmi. Cigány osztályban maradtak addig, amíg iskolába jártak. Átmenetinek gondolták az intézményes elkülönítést, a cigány osztályok és iskolák létrehozását és fenntartását is. Az elkülönítés azonban maradandónak bizonyult.

Az 1962. évi utasításokat követően a megyei pártbizottságok és tanácsok, illetőleg a helyi pártszervezetek, tanácsok és iskolák egymás után hozták létre a cigány osztályokat. 1962-ben hetven, 1963-ban 94, 1974-ben 181 volt ezek száma. Egymást követték az elkülönítést támogató párthatározatok is. „Az ilyen osztályokban tanuló gyerekek tanulmányi eredményei jobbak” — jelentette ki az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1968 júniusában, és hozzátette: „A többéves tapasztalatok azt bizonyítják, hogy' ezek az osztályok eredményesek, fenntartásuk, és ahol szükséges, szervezésük továbbra is indokolt.”

Az 1971. évi országos kutatás egyértelmű képet adott a cigány osztályok tényleges működéséről. Megállapította, hogy a roma gyerekek esetében az iskolakötelezettségről szóló törvény és a vonatkozó rendeletek be nem tartásának egyik módja a kisegítő iskola és a cigány osztályok intézménye. „Iskolák és helyi hatóságok a dolog könnyebbik végét keresik, s a cigány gyerekek elkülönítésével igyekeznek lehetővé tenni a nem cigány gyermekek nyugodt körülmények között folyó tanítását, még a reményéről is lemondva annak, hogy a cigány gyerekek iskolázásának ügyét akár csak egy lépéssel is előbbre vigyék.”⁸

Az 1971-es kutatásra támaszkodott Solt Ottilia 1975-ös cikke: „Amennyire kívánatos a cigányok külön nyelvének és folklórijának elismerése, annyira indokolatlan a cigány gyerekek elkülönítése az iskolában. Az eddig működő cigány osztályok kivétel nélkül rosszabb tárgyi és pedagógiai feltételek között működtek, mint az iskola többi osztályai, és semmi okunk sincs feltételezni,

⁸ Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai, Budapest, 1976. 45.

hogy ez a jövőben nem így lesz. Adhatunk ma milliókat a külön cigány osztályok felszerelésére — néhány év múlva megint hátul lesznek... Hiába határozzuk el, hogy a külön cigány osztályt csak egy évig tartjuk fenn, vagy csak két évig: év végén kiderül, hogy a gyerekek ismét nem alkalmasak arra, hogy a többiek közé engedjék őket. Nem lehet megmondani, hogy akkor járnak-e rosszabbul, ha az osztály megmarad, vagy ha feloszlatták. Az első esetben nem tanulnak eleget, a második esetben kiegészítő iskolába vagy utolsó padokba kerülnek, és ismét nem tanulnak eleget.”⁹

A további vitában Szegő László azzal védte az elkülönítést, hogy a cigány gyerekeknek a külön osztályokban több a sikerélményük, kevesebb a kudarcuk, és legalább az osztályon belül nem találkoznak cigányellenes előítéletekkel. Solt Ottilia és Réger Zita viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy a cigány osztályokban rosszabbak az oktatás körülményei, az osztályok oszlatlanok ott is, ahol a nem cigányok osztott osztályokba járnak, gyengébb a pedagógusok képzettsége és felkészültsége, az oktatás rosszabb épületekben folyik, kisebbek a tanulókkal szemben támasztott követelmények, kisebb a gyerekek tudása, ugyanazon érdemjegyek és osztályzatok mögött rosszabb a teljesítmény. A külön osztályokba járó gyerekek teljesen el vannak zárva a többiektől, ennek folytán kölcsönös félelem és gyanakvás alakul ki, így „a gyermekek elkülönítése végleges állapot: cigány osztályból a vegyes osztályba évek óta egyetlen gyermek sem került át”.¹⁰

Az elkülönítés elleni érvek hatására és az értelmiség nyomására a pártállam hatóságai feladták eredeti álláspontjukat. A művelődésügyi minisztérium 1984. évi tájékoztatója szerint „a homogén cigány osztályok szervezésének lehetősége általában a cigány tanulók szegregálódását jelenti, és nem a fejlesztésük, személyiségük kibontakoztatásának, esélyeik javításának eszközeit”. Egy 1985. évi minisztertanácsi határozat pedig azt mondta ki, hogy „fokozatosan meg kell szüntetni a homogén cigány osztályokat”.¹¹ A hivatalos álláspont megváltozása nyomán 1981-ben 156, 1985-ben 113 volt a cigány osztályok száma.

9 Sok Ottilia: *Méltóságot mindenkinek*. Összegyűjtött írások. Beszélő, Budapest, 1998. I. k. 205.

10 Réger Zita: Cigány osztály, „vegyes” osztály — a tények tükrében. *Valóság*, 1978/8. 77-89.

11 Idézi Kozák Istvánná: A cigány gyerekek iskolai eredményeit befolyásoló tényezők a hatvanas évek elejétől a kilencvenes évek elejéig. Második rész. *Phrahe*, 1998. március. 10-11.

A cigány osztályokba járó gyerekeknél jóval több gyerek járt kisegítő iskolába. A 60-as évek növekvő beiskolázási arányai motiválták a cigány gyerekeknek az eredetileg enyhe fokban értelmi fogyatékosok oktatását szolgáló kisegítő iskolákba (osztályokba) történő áthelyezését.

Az 1971. évi országos vizsgálat során vált világossá, hogy a cigány gyerekek iskolázásának egyik fő akadálya a kisegítő iskola intézménye. Egyértelműnek kellett tekintenünk, hogy „a népesebb cigánytelepek mellett szinte mindenütt megtaláljuk a kisegítő osztályokat”, és azt is, hogy „gyakorlatilag ezeket használjuk cigány iskoláknak”. A kisegítő iskolába küldés még inkább erősödött a hetvenes években.

Az 1974–75-ös tanévben a cigány tanulóknak már 11,7%-a járt ilyen iskolába (osztályba). A létszám lassú, de egyenletes növekedésének köszönhetően az 1985-86-os tanévben ez az arány elérte a 17,5%-ot. (A nem cigány tanulók 2%-a részesült „kisegítő” képzésben.) A kisegítő cigány tanulók egyik része a normál általános iskolákban létrehozott — gyakran összevont — kisegítő osztályokba járt, ahol többnyire nem szakképzett gyógypedagógusok foglalkoztak velük. A kisegítő osztállyal működő normál általános iskolák száma 1960-tól 1984-ig csaknem négyszeresére (119-ről 443 -ra) emelkedett. A kisegítőben elvégzett 8 osztály hivatalosan 6 osztályos normál általános iskolai végzettségnek felelt meg, de az ilyen keretek között megszerzett tudás még annyinak sem.

Az 1974–75-ös tanévben az általános iskolába járó összes tanuló 5,9 százalékát tette ki a 61 ezer cigány tanuló. Ez az arányszám 6 százalékra emelkedett az 1980-81-es tanévben, és 5,8 százalék volt 1985-86-ban. Ekkor 75 ezer volt a cigány tanulók száma. A gyógypedagógiai intézményekben 1974-ben 24 százalék volt a cigány tanulók aránya, létszámuk 8 ezer fő. 1985-re számuk 16 ezerre, arányuk 38 százalékra emelkedett. Az arányszámnak ez a változása nem a cigány gyerekek értelmi fejlettségének ilyen mérvű romlását fejezte ki, hanem a cigány tanulóknak a normál iskolából való eltávolítására irányuló törekvés erősödését. Gyorsan növekedett a cigány tanulók száma, és az iskolák ezt a növekedést nem akarták elfogadni. Ragaszkodtak az 1974-re kialakult arányhoz, és az arányon felüli gyerekeket „bevágták” a kisegítő iskolába. A gyerekek áthelyezéséről a hetvenes és nyolcvanas években is bizottságok döntöttek gyógypedagógus és pszichológus részvételével, de a környezet befolyása alól akkor sem vonhatták ki magukat.

A kisegítő osztályokba járó gyerekek és a nyilvántartott értelmi fogyatékosok számának rohamos növekedése a hetvenes évek elején arra készítette Mezei Gyulát, a fővárosi tanács oktatási és művelődésügyi osztályának vezetőjét, hogy nagyszabású vizsgálatot rendeljen meg a kisegítő iskolába kerülés okairól és körülményeiről. A vizsgálatot 1972 és 1975 között huszonnegy nagy intézmény végezte. Irányításával Czeizel Endrét bízták meg, aki akkor az Országos Közegészségügyi Intézet humángenetikai laboratóriumátvezette. A főváros 21 kisegítő iskolájában és az értelmi fogyatékosok három intézetében 1364 gyerek értelmi állapotát ötféle teszttel mérték, és ezen túlmenően valamennyi helyszínen belgyógyászati, kardiológiai, ortopédiai, szemészeti, audiológiai, fül-orr-gégészeti, neurológiai és pszichiátriai vizsgálatokat végeztek. Az 1364 gyerek a fővárosi alsó tagozatos értelmi fogyatékosnak nem egészen 50 százalékát tette ki. A gyerekek adatait a vizsgálat résztvevői a tanulók gyógypedagógusaival együtt értékelték. A vizsgálat eredményei néhány folyóiratban, illetve hetilapban közölt cikk után 1978-ban Czeizel Endre, Lányiné Engelmayer Ágnes és Rátay Csaba *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a Budapest-vizsgálat tükrében* című könyvében jelentek meg.

A Budapest-vizsgálat egyik — véleményünk szerint legfontosabb — eredménye az volt, hogy ha az Egészségügyi Világszervezet által javasolt 70-es IQ-nál húzták meg a határt a normalitás és az értelmi fogyatékosok között, akkor a kisegítő iskolai népességnek 49,3%-a minősült értelmi fogyatékosnak, 50,7%-a normálisnak, az utóbbiakon belül pedig 38,7% retardálnak, határesetnek, és 12% átlagosnak. Ebből az eredményből levonhatták volna azt a következtetést, hogy a kisegítőskök nagyobb felét nem kisegítőbe, hanem normál általános iskolába kellett volna helyezni. Ok azonban nem kívánták ezt a következtetést levonni. Ehelyett, az általuk használt kifejezéssel, „komplex megítélés” alkalmaztak, és ennek felhasználásával a gyerekek 62%-át minősítették fogyatékosnak, 31%-át retardálnak és 7%-át átlagosnak. Még ezeknek az arányoknak az alapján is arra a következtetésre juthattak volna, hogy a kisegítő iskolába helyezés a gyerekek 38%-ánál hibás döntés volt, ők azonban ezt csak a gyerekek 7%-áról mondták ki. A komplex megítélés tehát olyan gyerekeket is értelmi fogyatékosnak minősített, akik az intelligenciatesztek szerint nem azok. Ehhez a „famiális” értelmi fogyatékosok új kategóriáját vezették be.

Az értelmi fogyatékosoknak két fő kategóriája van — jelentette ki Czeizel Endre abban a Győri Györggyel folytatott beszélgetésben, amely a vizsgálat eredményét összegezte, és amely a *Valóság* 1977. évi júliusi számában jelent meg. Az egyikbe „a patológiás, a kóros értelmi fogyatékosok tartoznak: az idióták, az imbecillisek és a súlyos debilisek döntő többsége. Nekik általában nem születik gyermekük. A másik kategória tagjait familiáris értelmi fogyatékosoknak nevezzük. Nincs organikus idegrendszeri sérülésük, nem található náluk génártalom vagy kromoszóma-rendellenesség, méhen belüli vagy a szülés körüli durvább sérülés sem mutatható ki.” A familiáris fogyatékoság megkülönböztető jellegzetességeit a következőkben sorolta fel: „Elsősorban a szülők értelmi szintje, amely elmarad az átlagostól, sőt mint később látni fogjuk, gyakran maguk a szülők is értelmi fogyatékosok. A gazdasági-kulturális körülmények általában kedvezőtlenek az ilyen családokban. Ezért sokszor nehéz őket elkülöníteni a hátrányos szociális-kulturális helyzetű, erősen retardált gyermekektől. A familiáris értelmi fogyatékoság tehát a potenciálisan gyöngébb — örökletes — adottságok és a családi környezet eredője. A gyermekek és a család értelmi képessége azonos vagy hasonló: innen a familiáris elnevezés... A patológiás értelmi fogyatékoság elsősorban orvosi-genetikai probléma... Ezzel szemben a familiárisok kérdéskomplexuma társadalmi problémaként ragadható meg, olyan problémaként, amelyből bizonyos tanulságokat és következtetéseket — mondhatnám kötelezően — le kell vonnunk. Induljunk ki abból, amit már említettem, hogy a kiségitő iskolákban a gyermekeknek több mint a fele familiáris értelmi fogyatékos. Ezek a tanulók általában elvégzik a kiségitő iskolának mind a nyolc osztályát — ami a jogszabályok szerint a »normál« általános iskola hat osztályának felel meg —, majd segéd- és betanított munkások lesznek. Túlnyomó többségük tehát beilleszkedik a társadalomba. Emiatt felnőttkorukban tulajdonképpen nem is tekinthetők értelmi fogyatékosoknak... Hiszen beilleszkedtek: vagyis az ő esetükben »az önálló életvezetésre való alkalmatlanság« kritériuma nem igazolódik be.”

Elég természetes, és nem szorul magyarázatra, hogy az intelligenciatesztek szerint nem fogyatékos, normális gyerekekből nem fogyatékos, normális felnőttek lettek, akik beilleszkedtek a társadalomba. De hogyan és kik állapították meg, hogy mint gyerekek nem illeszkedtek be és familiáris értelmi fogyatékosok voltak? A „feltehetően értelmi fogyatékos” mi-

nősítést szakértő bizottság adta, a gyermeket nevelő gyógypedagógusok véleménye alapján Czeizelék tudományos kutatást végeztek, de a gyógypedagógiai intézmények és kiegészítő iskolák számára ez a kutatás felülvizsgálat volt, a korábban végrehajtott áthelyezések felülvizsgálata. Elképzelhetetlen botrány lett volna az áthelyezett gyerekek nagyobb felének visszahelyezése. Botrány az iskolákban, a fővárosban, az egész országban. „Nem volt könnyű dolgunk” — mondta Czeizel a már idézett összefoglalójában. „Egyrészt azért, mert tekintettel kellett lennünk az egészségügyi, iskolaszervezési, szociálpolitikai, gyógypedagógiai szempontokra.” Tekintettel voltak. A többség visszahelyezése helyett 7 százalék visszahelyezését javasolták, és ezt valószínűleg olyan eredménynek tekintették, aminél többet nem érhetek volna el.

A hetvenes években Csanádi Gábor, Gerő Zsuzsa és Ladányi János is kutatást folytatott a kiegészítő iskolába kerülés okairól, és arra az eredményre jutottak, hogy a gyerekek 30 százaléka feltétlenül, 29 százaléka feltétlenül elkerülhette volna a kiegészítőt, 8 százaléuk határeset volt. A maradék 33 százaléknál azt találták egyértelműnek, hogy nem kerülhették volna el a kiegészítőt. Ugyanők részletesen bírálták a Czeizel-Lányiné-Rátay-könyvet.¹² Válaszukban¹³ Czeizelék egyrészt azt mondják, amit gyógypedagógusoktól magunk is hallottunk a hetvenes években, és ugyancsak hallunk ma is, azt tudniillik, hogy jobb ezeknek a gyerekeknek a kiegészítőben, ahol megértőbbek velük, ahol jobban bánnak velük. „A kiegészítő iskolába került nem értelmi fogyatékosok problémája azonban véleményünk szerint összetettebb, mintsem pusztán társadalmi minősítési vagy diagnosztizálási kérdésnek tekinthetnénk... Amíg az általános iskolákban nem lesz toleránsabb légkör és jobb individuális alkalmazkodás az eltérő fejlettségű gyerekekhez, valamint szervezettebb lehetőség a korrekciós foglalkozásokra, addig a hátrányos helyzetű és elmaradó gyermekek kiegészítő iskolába sodródását az áthelyezési eljárás szigorításával valamelyest ugyan meg lehet akadályozni, de ezzel ügyük még nem oldódott meg.”

12 Csanádi Gábor-Ladányi János—Gerő Zsuzsa: AÇ általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kiegészítő iskolák. *Valóság*, 1978/6. Ladányi János-Csanádi Gábor: *Szelekció az általános iskolában*. Magvető, Budapest, 1989.

13 Czeizel Endre-Lányinc Engelmayer Ágnes-Rátay Csaba: Még egyszer az értelmi fogyatékosokról. *Valóság*, 1978/9. 109-111.

Czeizelék másik érve az volt, hogy az értelmi fogyatékosná nyilvánítást csak lépésekben lehet szigorítani, és aki radikális változtatást akar, a fokozatos haladást akadályozza. „Ami az áthelyezési eljárás javítását, az értelmi fogyatékosná nyilvánítás szigorítását illeti, az utóbbi években jelentős előrelépés történt... A múlt hibáinak korrigálására tett jelentős intézkedések és a megindult pozitív irányú törekvések teljes figyelmen kívül hagyása az olvasók félreinformálását és a tényleges helyzet negatív irányú torzítását jelentik. Egy ügy — jelen helyzetben az áthelyezés — csak negatív oldalról történő bemutatása, éppen akkor, amikor a korrekcióra jelentős kezdeményezések történtek, társadalmilag is veszélyes, mert a pesszimizmust erősíti, és a hibáinkon úrrá lenni nem tudásba való belenyugvást sugallja.”

A valóságban azonban az 1975-ös rendezés — amely különben az 1951-est, az 1953-ast, az 1958-ast és az 1961-est követte — nem hozott változást abban, hogy' továbbra is az óvónők és a normál iskolák pedagógusai (illetőleg kisebb mértékben a kisegítő iskola pedagógusai) gyakoroltak döntő befolyást az áthelyezésekre, és nem hozott változást abban sem, hogy továbbra is erőteljesen növekedett az áthelyezett gyerekek száma: az 1974—75. évi 29 617-ről az 1985-86. évi 39 395-re, ezen belül a cigány gyerekeknel 7 730-ról 15 640-re, vagyis éppen a duplájára. (Ez utóbbinak hatására a cigánv gyerekek aránya a kisegítő iskolában 26,1 százalékról 39,7 százalékra emelkedett.) Mondani sem kell, hogy nem az értelmi fogyatékos gyerekek száma nőtt ilyen mértékben, hanem azoknak a nem értelmi fogyatékos gyerekeknek a száma, akiket kisegítő iskolába helyeztek át. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ha Czeizelék 1985-ben végezték volna vizsgálatukat, az intelligenciatesztek szerint a kisegítőbe járó gyerekeknek nem 49 százaléka, hanem 37 százaléka bizonyult volna értelmi fogyatékosnak.

Néhány szót kell ejtenünk arról az állításról is, hogy a hátrányos helyzetű gyerekeknek jobb dolguk volt (és van) a kisegítőben. Empirikus vizsgálat nem készült arról, hogy milyen mértékig türelmesek a pedagógusok, illetve milyen a gyerekek közérzete a normál és a kisegítő iskolában. Azt azonban tudjuk, hogy a kisegítőben kisebbek voltak (és maradtak) a követelmények. Nyolc év után hat osztályról adtak bizonyítványt, és a tanulók a valóságban még hat osztály anyagát sem végezték el. Kisegítőbe annyival volt kellemesebb járni, hogy kevesebbet kellett tanulni, kevesebbet

ért azonban a papír is, amit nyolc osztály elvégzése után adtak. Alig ért többet a semminél. A kiségitő iskola bizonyítványával egyetlen középfokú iskolában sem lehetett továbbtanulni. Az 1985. évi I. törvény annyiban változtatott a helyzeten, hogy a nevében is megváltoztatott kiségitő iskola végbizonyítványát az általános iskola végbizonyítványával egyenértékűnek minősítette. A továbbtanulás jogi lehetőségének biztosítása azonban nem szüntette meg a kiségitő zsákutca jellegét.

„Zsákutca ez a képzési forma abban az értelemben is — írta Loss Sándor,¹⁴ hogy nem teszi lehetővé, hogy ráépülhessen a középfokú vagy a szakmai oktatás. Az alapismeretek oktatása megáll a normál általános iskola hatodik osztályának anyagánál, bizonyos tantárgyak pedig hiányoznak az oktatásból. A kémia, fizika, biológia oktatásának hiánya nagyon sok szakma tanulását lehetetlenné teszi.” Loss joggal állapította meg azt is, hogy a kiségitő iskolák „azt a képzetlen, munkanélküli, legjobb esetben segéd- vagy betanított munkás társadalmi réteget termelik újra, amelynek a gyerekeit jelenleg is oktatják”.

A rendszerváltást megelőző évtizedekben a kiségitő iskolákban nem tettek kísérleteket a modern fejlesztő pedagógia módszereinek alkalmazására. Nem voltak ilyen kísérletek a normál iskolákban sem, illetőleg elfojtották azokat.

Elgondolkodtató adatokhoz jutunk, ha a gyógypedagógiai és kiségitő iskolás tanulók számának az általános iskoláskorúak számához viszonyított arányát vesszük szemügyre. Az 1970-71-es tanévben ez az arány 2,3 százalék volt, 1985-86-ban 3,1 százalék, 1999-2000-ben pedig 3,9 százalék. Ez a növekedés nem magyarázható mással, mint a kirekesztésre irányuló szándék és akarat erősödésével.

A kiségitő iskolai áthelyezések irreálisan magas arányához persze az is hozzájárult, hogy a cigány gyerekek az átlagosnál lényegesen kisebb arányban és lényegesen rövidebb ideig jártak óvodába, holott az óvodáztatásnak meghatározó szerepet kellett volna játszania a szocio-kulturális hátrányok csökkentésében. 1981-ben például, amikor a 3-6 éves gyerekek 87,3%-a járt óvodába, a megfelelő korú cigány gyerekeknek csak az 50%-a. Voltak megyék, és éppen a cigányság helyzete szempontjából a legproblematikusabbak, ahol még ennél is rosszabb volt a helyzet. Borsodban és

14 Loss Sándor: Egy csapásra. *Beszélő*, 2001. január.

Szabolcsban pl. az óvodáskorú cigány gyerekeknek csak szűk harmada járt óvodába.

Az iskoláztatási hagyományok hiánya és egy⁷ sor egyéb szocio-kulturális tényező mellett ennek is jelentős szerepe volt abban, hogy a cigány gyerekek az átlagosnál lényegesen nagyobb arányban kényszerültek bukásk vagy a sok hiánnyal összefüggő osztályozhatatlanság miatt évismétlésre. A cigány tanulók iskolai pályafutása során fokozatosan növekvő túlkorosság különösen a 14 éves kor elérésével, illetve azt követően okozott megoldhatatlan problémákat az iskoláknak. Noha az idő előrehaladtával az évismétlés gyakorisága és ezzel együtt a túlkorosság mértéke is csökkent valamelyest, még a '80-as évek végén, a '90-es évek elején is jelentős maradt. így aztán a cigány gyerekek iskoláztatásával kapcsolatos speciális problémák elhárításának további hatékony módja volt és maradt a még iskolaköteles korú és a nyolc általánost el nem végzett tanulók felmentése a rendszeres iskoláztatás alól.

A KUTATÁS MÓDSZEREI

A hátrányos szociális helyzetű gyerekek és ezen belül a cigány gyerekek oktatásának fontosságát a rendszerváltás utáni kormányok mindegyike elismerte, azonban a '90-es évek kormányzati intézkedései sem voltak képesek ellensúlyozni sem a cigány családok romló szociális helyzetéből és a lakóhelyi adottságokból (kistelepülések, depressziós térségek) származó iskoláztatási hátrányokat, sem a többségi társadalmi környezet előítéletes magatartását. A fokozatosan javuló iskoláztatási adatok ellenére a '90-es évek második felében a cigány kisebbség érdekvédelmi szervezetei egyre erőteljesebben bírálták a közoktatási rendszert a cigány gyerekekért diszkriminációk és az intézmények szintjén megnyilvánuló szegregációs törekvések miatt.

A cigány tanulók általános iskolai oktatásának feltételeit az 1999-2000-es tanévben vizsgáltuk az Oktatáskutató Intézetben.¹⁵ Kutatásunk célja az volt, hogy valóságos képet kapjunk a cigány gyerekek oktatásának körülményeiről, tisztázzuk, hogy milyen mértékben jellemző a cigány

15 A kutatást az MNEKK, az OM, a Soros Alapítvány, az MTA Kisebbségkutató Intézete és az OTKA támogatta. A munkában az OI részéről Fehérvári Anikó és Janni Gabriella vett részt.

gyerekek iskolai elkülönítése (szegregációja), és ez milyen ideológiákkal és módszerekkel történik. Ugyancsak a kutatás céljai közé tartozott annak feltárása, hogy milyen családi körülmények között élnek a gyerekek, milyen aspirációik vannak a cigány szülőknek gyerekeik iskoláztatását illetően, és milyen eredménnyel készíti fel az általános iskola a cigány tanulókat a középfokú továbbtanulásra.

A kutatás során az alábbi módszereket alkalmaztuk:

- Kérdőíves adatokat vettünk fel a 7-16 éves korú cigány gyerekek oktatásáról az iskolákat fenntartó települési önkormányzatok oktatási-rányítóival.

- Kérdőíves adatokat vettünk fel (a cigány gyerekek számáról, oktatásuk módjáról, az alkalmazott pedagógiai eszközökről és módszerekről, az oktatás finanszírozásáról, az intézmények tárgyi és személyi feltételeiről és a tanulók továbbtanulási adatairól) a mintába bekerült általános iskolák igazgatóival.

- Mélyinterjú készítettünk iskolaigazgatókkal és osztályfőnökökkel azokban az intézményekben, ahol az adott településen belül a legtöbb cigány gyereket oktatják, az alkalmazott oktatási formákról, elkülönítésük okairól, céljairól, az intézmény működési feltételeiről, a felzárkóztatás módszereiről és az oktatás eredményességéről.

- Kérdőíves adatokat vettünk fel a mintába bekerült iskolák tanulóinak szüleivel arról, hogy mennyire elégedettek az oktatással, mi a véleményük a szegregációról, és milyen iskoláztatási aspirációik vannak gyerekeikkel kapcsolatban.

- Megfigyelési jegyzőkönyveket készítettünk a településen szerzett tapasztalatok, valamint az iskola- és óralátogatások során szerzett információk alapján a cigány családok helyzetéről és a gyerekek iskoláztatási körülményeiről.

A mintába 192 iskola került be (az iskolaminta jellemzőit a függelék első pontjában ismertetjük). Kérdőíves adatokat vettünk fel az adott iskolát fenntartó önkormányzat hivatalvezetőjével, az adott iskola igazgatójával és az iskolába járó 6. osztályos cigány gyerekek szüleivel. Eredeti-

leg iskolánként 10 tanuló szüleinek a megkérdezését terveztük, de ez (az alacsony tanulói létszámok miatt) nem mindenütt valósult meg, így iskolánként átlagosan 9 szülő (összesen 1779 fő) megkérdezésére került sor.

A mintavétel alapjául az 1992-es KSH-adatok szolgáltak, mert az iskolai statisztikák ekkor tartalmaztak utoljára a cigány tanulókra vonatkozó adatokat. Miután kutatásunk a cigány tanulók általános iskolai oktatásának helyzetéről, elkülönítésük módjáról és mértékéről kívánt képet adni, a vizsgálat iskola-mintáját olyan intézményekből állítottuk össze, ahol viszonylag magas a cigány tanulók aránya. A mintába olyan iskolák kerültek be, amelyekben 1992-ben a cigány tanulók aránya meghaladta a 25%-ot, vagy ennél alacsonyabb volt ugyan az arányuk, de számuk meghaladta az iskolánkénti 100 főt. így feltételezhető, hogy mintánkban az átlagosnál nagyobb arányt képviselnek a szegregáltabb körülmények között élő, marginálisabb helyzetű cigány családok gyermekei, ill. kisebb arányban kerültek be azok a családok, amelyek nem cigány környezetben élnek.

1. Családi háttér

A vizsgált iskolákba járó cigány gyerekek családi háttéréről, társadalmi helyzetéről és életkörülményeiről elsősorban a szülőkkel kitöltött kérdőívek segítségével gyűjtöttünk adatokat. Valamennyi felkeresett iskolához kapcsolódóan tíz-tíz szülői kérdőív kitöltésére került sor. Általában a 6. osztályba járó gyerekek szüleit kerestük meg, mert az ő esetükben a családnak már komolyan fontolóra kell vennie az általános iskola befejezése utáni időszakra vonatkozó terveket. Ettől csak akkor tértünk el, ha az adott iskolában nem találtunk tíz hatodikos cigány gyereket, vagy a választmegtadások nagyobb száma miatt voltunk kénytelenek más megoldást választani. (Ezekben az esetekben kivételképpen ötödikes vagy hetedikos gyerekek szülei is bekerültek a mintába.)

Utaltunk már arra, hogy az iskolákra vonatkozó mintavételi eljárás kö-l-etkeztében a kutatásba nagyobb valószínűséggel kerültek be az átlagosnál rosszabb társadalmi helyzetű, az átlagnál szegregáltabb körülmények között élő családok gyermekei. Azzal, hogy valamennyi mintába került iskola esetében az odajáró cigány gyerekek családjai közül egységesen tizet-tizet kerestünk fel, a szülői minta még inkább lefelé torzít, és ezt az eredmények értékelésekor feltétlenül figyelembe kell venni.

1/1. ETNIKAI BESOROLÁS

Mint minden cigányokkal kapcsolatos kutatás esetében, számunkra is felvetődött az az alapvető módszertani kérdés, hogy kiket tekintsen a vizsgálat cigánynak. Utaltunk már rá, hogy a kutatás a mintavétel során az 1992-93-as iskolai statisztikából indult ki, mert abban tüntették fel utoljára elkülönítve a cigány tanulókra vonatkozó adatokat. A statisztikának ez a cigány tanulókra vonatkozó része nyilvánvalóan az egyes iskolák által elévgezett besorolásra épült. Az iskola döntötte el, hogy kit tekint cigánynak, és a rovatokat ennek megfelelően töltötte ki. Kutatásunk során mi is ezt a megoldást választottuk. A kutatás cigány tanulókkal kapcsolatos adatai azokra vonatkoznak, akiket az iskola cigánynak minősített, és a szülői mintát is az osztályfőnököktől kapott információkra építve alakítottuk ki. Olyan szülők kerültek a kérdezettek közé, akiknek a 6. osztályos gyerekeiről az osztályfőnök úgy tartotta, hogy cigányok. A szülői kérdőív azonban

lehetővé teszi, hogy a szülők önbesorolását összevessük az iskolaéval, mert minden felkeresett családban feltettük azt a kérdést, hogy a szülők milyen nemzetiségűnek vallják magukat. Amint az várható volt, az öndefiníció és az iskola besorolása nem mindig azonos.

A szülők etnikai öndefiníciója

Etnikai csoport	Anya	Apa
	%	%
Nincs szülő	3,1	11,9
Nincs válasz	9,9	9,2
Cigány	73,3	66,5
Nem cigány	11,3	10,3
Félcigány	2,4	2,1
Összesen	100	100
N	1779	1779

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A megkérdezettek nagyjából 10 százaléka (az anyák 9,9%-a, és az apák 9,2%-a) esetében ez nem derülhetett ki, mert ők nem kívántak válaszolni a nemzetiségi hovatartozást firtató kérdésre. Csak valószínűsíthetjük, hogy a választ megtagadók döntő többsége (talán mindegyikük) cigány, és éppen ezért érezte kellemetlennek a kérdést, s döntött úgy; hogy nem válaszol rá. Hasonló arányt képviseltek azok (az anyák 11,3%-a, az apák 10,3%-a), akik válaszoltak, de nem cigánynak vallották magukat. Ahol az egyik szülő nem cigánynak, a másik pedig cigánynak vallotta magát, ott feltehetően csak arról van szó, hogy az egyik szülő cigány származása elegendő ahhoz, hogy az iskola (osztályfőnök) a gyereket cigánynak minősítse. (Ugyanez érvényes a vegyes etnikumúakra is, hiszen a megkérdezett szülők közül többen vallották magukat félcigánynak.)

A családok etnikai öndefiníciója

Etnikai csoport	N	%
Cigányok	1239	69,6
Bizonytalan	218	12,3
Egyik cigány	181	10,2
Nem cigányok	141	7,9
Összesen	1779	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Ahol viszont egyik szülő sem vallja magát cigánynak (ez a családok nem egészen 8%-ára igaz), ott felmerülhet a gyanú, hogy az iskola besorolása téves.

A népszámlálások adataiból tudjuk: sokan azok közül is, akik cigány származásúak és ennek teljes mértékig tudatában vannak, magyar nemzetiségűnek vallják magukat, mert szabadulni igyekeznek azoktól a negatív értékítéletektől, amelyek a többség szemében együtt járnak a cigány besorolással, vagy származástól függetlenül a magyarsághoz tartozónak tekintik magukat, nincs erős cigány identitástudatuk, és elfogadhatatlannak tartják, hogy csak azért, mert cigány vagy részben cigány származásúak, cigány nemzetiségűnek minősüljenek. Ám ha irányítottan teszik fel nekik a kérdést, nem tagadják, hogy voltak cigány felmenőik. Az ő esetükben az iskola besorolása nem tekinthető tévesnek, hiszen a többségi környezet — különösen falun — azokról az emberekről is számon tartja cigány származásukat, akik szeretnék, ha ez nem így lenne. Az esetek kis százalékában azonban az iskola minősítése valóban téves. Volt olyan terepe a kutatásnak, ahol kiderült, hogy az iskola a település egyik utcájában élő valamennyi családot egységesen cigánynak minősíti, holott nem mindegyikük az. Ebben az esetben az iskola automatikusan egyenlőséget tett a marginális társadalmi helyzet és az etnikai hovatartozás közé.

Az iskola besorolásának pontossága természetesen függhet attól is, hogy a pedagógusok mennyire ismerik azt a társadalmi közeget, amelyből az iskola tanulói verbuválódnak. Az adatokból kitűnik, hogy minél kisebb településen él a család, annál egyértelműbb a szülők etnikai hovatartozása. A nagyvárosokban az átlagosnál gyakrabban vallották magu-

kát a szülők nem cigánynak, és Budapesten fordult elő leggyakrabban olyan család, amelyikben csak az egyik szülő vallotta magáról, hogy cigány. A nagyobb településeken volt gyakoribb az is, hogy válaszmegtagadás vagy a szülő hiánya miatt az önbesorolásra nem is kerülhetett sor.

A családok etnikai öndefiníciója (településtípus szerint)

Etnikai csoport	Bp.	Megyeszékhely	Város	Község	Kisközség	Össz.
	%	%	%	%	%	%
Cigányok	51,9	49,0	69,6	72,3	77,3	69,6
Bizonytalan	11,3	15,4	10,7	14,2	8,5	12,3
Egyik cigány	18,9	4,2	10,4	9,8	10,5	10,2
Nem cigányok	17,9	31,4	9,3	3,7	3,7	7,9
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	106	143	365	812	353	1779

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy az iskola besorolása és a családok önbevallása közötti eltérés nagyobb mértékű a nagyobb településeken. Azt azonban a rendelkezésre álló adatok alapján nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy ez utóbbi egyúttal a téves besorolások magasabb arányát is jelenti, vagy csak arról van szó, hogy a városokban élő cigányok nagyobb arányban szeretnének (nagyobb mértékben látnak esélyt) megszabadulni a cigány besorolástól és annak hátrányos következményeitől. Az azonban biztos, hogy az iskola valamennyi érintett tanulót cigánynak minősít, és így hátrányos megkülönböztetés érheti őket.

Mint ahogy általában, a cigányok csoportja kutatási terepeinken sem volt egységes. Amikor a különbségekről érdeklődtünk, azt tapasztaltuk, hogy nem az etnikai csoport szerinti hovatartozás (romungró, beás stb.), hanem az anyagi helyzet, az asszimiláció foka és a többségi társadalom szabályaihoz való alkalmazkodás jelölte ki azokat a dimenziókat, amelyek mentén a pedagógusok és a megkérdezett szülők a cigányokon belüli csoportokat megkülönböztették. A cigányok szegény és jómódú csoportjai anyagi helyzetüket, lakáskörülményeiket, sőt lakóhelyüket illetően is érzékelhetően elkülönültek. Ilyen értelemben a városi cigány közösségek

is a falusi mikroközösségekre emlékeztetnek. A felnőttek közötti társadalmi „rangsort” helyenként a cigány gyerekek iskolai közösségei is reprodukálták.

Az egyes cigány csoportok jellemzőit a helyszíni megfigyelések alapján az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- Az adott településen régebben lakó cigányok megkülönböztetik magukat a frissen beköltöző „jövevény” cigányoktól.

- A jobban boldoguló (tehetősebb) cigányok megkülönböztetik magukat a szegény vagy elesett cigányoktól. Ez helyenként olyan mértékű, hogy a sikeresebb cigányok már nem is tartják magukat cigánynak. Az elkülönülés fordítva is érvényes, a szegényebb, elesettebb cigányok túlságosan „büszkének” tartják a sikeresebb, jobban boldoguló cigányokat, és hiányolják a szolidaritásukat.

- A fentiekkel összefüggő, de morális dimenzió mentén jelentkező megkülönböztetés az „erkölcsös” (munkából élő) és az „erkölcstelen” (bűnözésből élő) cigányok közötti ellentét. A bűnözésből élő cigányokat a cigány közösségen belül is elutasítás és megvetés övezi, de anyagi helyzetüket illetően nem mindig tartoznak az elesettek közé.

A fenti ellentétpárok („öslakosok”-újabbán bevándoroltak, jobb módúak-szegényebbek, stabilabb egzisztenciájúak — tengődők, asszimilánsok-normaszegők stb.) nemcsak a különböző cigány csoportok egymáshoz fűződő viszonyáról adnak képet, de legalább annyira tükrözik a többségi társadalom ítéletalkotásának koordinátáit. Amikor a többségi társadalomhoz fűződő viszony szempontjából (is) kedvezőbb helyzetű cigányok fontosnak tartják és hangsúlyozzák a különbségtevésnek ezeket a szempontjait, akkor lényegében ezt a kedvezőbb pozíciót igyekeznek megerősíteni.

1/2. LAKÁSVISZONYOK

Annak ellenére, hogy összességükben a cigányok a nem cigány lakossági átlagnál jelenleg is rosszabb lakásokban élnek, az utóbbi évtizedekben a lakáshelyzetben csakúgy, mint a jövedelmi helyzetben, erőteljes differenciálódási folyamatot figyelhetünk meg. A korábbi, csaknem homogénnek tekinthető rossz lakáshelyzet mára változatossá vált: vannak olyan cigány családok, amelyek még ma is lakásnak alig nevezhető tákolmányokban

húzzák meg magukat, és olyanok is, akik a települési átlagnál sokkal jobb minőségű házakban laknak.

2000-ben az általunk vizsgált cigány családok 78%-a saját házában, 6%-a saját lakásában, 13%-a önkormányzati bérlakásban élt, 4%-uk pedig magánszemélytől bérelt lakrészt (albérletet) vagy lakást.

Milyen lakásban élnek

Lakás	N	%
Saját ház	1375	78,1
Saját lakás	101	6,7
Bérlakás	223	15,6
Egyéb	71	4,6
Összesen	1770	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Azt tapasztaltuk, hogy a saját tulajdonú házak az átlagosnál gyakrabban találhatóak homogén cigány környezetben, és az önkormányzati bérlakások előfordulása is ott a leggyakoribb, ahol a szomszédok többsége cigány. Ez azt jelzi, hogy a városokban élő cigány családok esetében is gyakori az etnikai szempontú lakóhelyi szegregáció.

A családok lakása lakóhelyi jellemzőik szerint

A szülők jellemzői	Saját ház	Saját lakás	Bérlakás	Egyéb	Össz.
	%	%	%	%	%
Lakóhely a településen belül					
Belterület	72,9	7,4	17,6	2,1	43,0
A település széle	82,0	4,2	8,7	5,0	47,5
Külterület	80,8	5,4	9,2	4,6	7,4
Cigánytelep	72,2	5,6	13,9	8,3	2,0

Λ szülők jellemzői	Saját ház	Saját lakás	Bérlakás	Egyéb	Össz.
	%	%	%	%	%
Lakóhelyi környezet					
Mindenki cigány	86,5	4,0	6,2	3,4	29,0
A többség cigány	71,1	6,7	18,5	3,7	23,3
Vannak cigányok	76,3	6,4	13,8	3,5	34,1
Nincs cigány	75,5	5,9	13,1	5,5	13,6
Összesen	77,9	5,7	12,6	3,8	100
N	1356	99	219	66	1740

Cigány szegregáció, szülői kérdőív. 2000

A lakáshelyzet és a családok egyéb jellemzőinek összefüggéseiből kiolvasható, hogy a Budapesten és a nagyvárosokban élő cigány családok általában nem a külvárosok családi házas övezeteiben, hanem főként belterületi bérlakásokban élnek, Budapesten a saját lakással rendelkezők aránya is lényegesen magasabb (23%) az átlagnál.

Iskolázottság tekintetében az érettségizettek csekély létszámú csoportjának lakáshelyzete tér el leginkább az átlagtól, amennyiben az átlagosnál gyakrabban élnek városi bérlakásokban, és az átlagosnál gyakrabban rendelkeznek saját tulajdonú lakással. A szülők foglalkozása is befolyásolja a lakáshelyzetet: azoknál a családoknál, ahol mindkét szülőnek van kereső foglalkozása, a saját tulajdonú lakás kétszer olyan gyakran fordul elő, mint az átlag. (1. sz. táblázat, 189. o.)

2000-ben a cigány családok átlagosan kétszobás lakásokban éltek. A lakások valamivel nagyobbak voltak a saját családi házak esetében. Ha valamennyi lakástípust figyelembe vesszük, az derül ki, hogy a lakások nagyságát elsősorban a településtípus határozza meg: a nagyvárosokban kisebb lakásokban élnek a családok, mint a kisebb településeken. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy minél kisebb településen él egy család, annál nagyobb lakásra van esélye.

A településtípuson kívül a saját családi házak nagyságát a család társadalmi helyzete is meghatározza. Minél kevésbé szegregált környezetben él a család, minél magasabb a szülők iskolázottsága, és minél több kereső van a családban, annál nagyobb családi házban élnek. Ugyanez az összefüggés azonban már nem igaz a saját lakásokra és a bérlakásokra. Ezek a lakások lényegében a lakóhelyi szegregációtól és a társadalmi státustól

függetlenül minden csoportban nagyon kicsik (a saját lakások nem érik el a kétszobás, és a bérlakások a másfél szobás átlagot), vagyis az ún. városias lakásokban a cigány családok szinte minden esetben rendkívül szűkös lakásviszonyok között élnek. (2. sz. táblázat, 190. o.)

A cigány családok lakásaiban rendkívül magas a laksűrűség. Adataink szerint átlagosan három (2,9) személy él együtt egy szobában. A laksűrűség a lakások tulajdonviszonyától függetlenül az átlagnál is magasabb a nagyvárosokban, a települések külső területein, a szegregált cigány környezetben élők esetében, és szorosan igazodik a szülők társadalmi státusához is (iskolázottság, foglalkozás). A laksűrűséget a lakás tulajdonviszonya is meghatározza. Az átlagnál nagyobb a laksűrűség (szobánként 4 fő) azokban az esetekben, amikor a család valamilyen bérlakásban él. (3. sz. táblázat, 191. o.)

A cigány „lakónegyedek” az adott település átlagánál gyengébb minőségű épületekből állnak (hiszen legtöbbjük eredetileg is szűkre szabott állami támogatásból épült), az átlagnál kevésbé karbantartottak (mert lakóiknak az átlagnál kevesebb pénzük volt a felújításokra), és infrastruktúrával is kevésbé ellátottak (nincs aszfaltozott út, nincs kerítés, nincs vezeték víz, gáz, telefon, és a csatornázás sem megoldott), mert a települések szélén vannak, és mert lakóik a lakóhelyi érdekérvényesítés tekintetében „gyengébbek” az átlagnál.

Van olyan település, ahol a közművek elérik ugyan a cigány utcákat, de a lakóknak nincs elég pénzük arra, hogy a csatornát, vizet és gázt a házaikba is bevezessék. A falusi vagy kisvárosi, közművesítés nélküli cigány utcák megfelelői a nagyvárosokban a cigányok lakta „emeletes gettók”, ami általában kisméretű, szoba-konyhás, fürdőszoba és WC nélküli, elhanyagolt, romos bérházakból álló lakónegyedeket jelent. Előfordul, hogy a települések szélén kialakított cigány lakónegyedek közelében egészséget károsító szemételepeket működtetnek. Az új „cigány utcák” vagy településrészek az alföldi településeken nagyon gyakran ártéri vagy belvizes településrészekre épültek, ahol a viszonylag új házakat is állandó veszély fenyegeti, s ez jócskán lerontja az épületek értékét.

2000-ben azt tapasztaltuk, hogy valamennyi cigány család által lakott lakásban volt villany, de csak 65%-ukban volt vezeték víz, és 20%-ukban vezeték gáz. A vezeték vízzel és gázzal való ellátottság valamennyi fontos szociológiai jellemzővel szoros korrelációt mutatott. Regionáli-

san tekintve az ellátottságot Dunántúl, Alföld, Észak volt a sorrend, és a települések nagysága (településtípus) szerint is jelentősek voltak a különbségek. Ugyancsak szoros összefüggéseket találtunk a lakások elhelyezkedése, a lakóhelyi szegregáció és a szülők társadalmi jellemzői (iskolázottság, foglalkozás) szerint. Vagyis minél kevésbé fejlett régióban, minél kisebb településen, minél távolabb a település közepétől, minél szegregáltabb etnikai környezetben élt egy család, és minél alacsonyabb volt a szülők iskolázottsága, annál valószínűbb volt, hogy sem vezetékes víz, sem gáz nem volt a lakásukban. (4. sz. táblázat, 192. o.)

Felvételünk során azt tapasztaltuk, hogy a lakások 99%-ában volt konyha, és 61%-ában fürdőszoba. A fürdőszobával való ellátottság valamennyi fontos szociológiai jellemzővel szoros korrelációt mutatott. Jelentősek a különbségek a települések nagysága (településtípus) és a lakások településen belüli elhelyezkedése szerint is. Ugyancsak szoros összefüggéseket találtunk a lakóhelyi szegregáció szempontjából, és a szülők társadalmi jellemzői (iskolázottság, foglalkozás) szerint is. Vagyis minél kisebb településen, minél távolabb a település közepétől, minél szegregáltabb etnikai környezetben élt egy család, és minél alacsonyabb volt a szülők iskolázottsága, annál valószínűbb, hogy nem volt fürdőszoba a lakásukban. (5. sz. táblázat, 193. o.)

A '90-es évek fejleménye a szociálpolitikai támogatással megindult lakásépítés volt, amely gyakran a „Cs-lakásos” utcákban, vagy azok közelében történt. Az új „szocpolos” házak közös jellemzője az is, hogy befőzésükre (külső bepucolás, fürdőszoba-felszerelés stb.) a családoknak nem volt elég pénzük, így akár évekig „félkész” állapotban lakják őket.

A cigány családok lakásgondjai között újkeletű problémának számít a jogi (így lakásjogi) kérdésekben is tájékozatlan családokat kihasználó „vállalkozók” megjelenése. Ezek a vállalkozók egyrészt gátlástalan hasznot húznak az alkalmatlan építőanyagokból, rossz minőségben megépített lakásokból, másrészt szabályos csalásokat is elkövetnek. Az egyik ilyen „üzletnek” a szociálpolitikai támogatással felépíthető lakások körüli haszonszerzés számít (amikor valójában nem épülnek fel a lakások, vagy amikor nem olyan lakások épülnek fel, amilyenek a hivatalos papírokon szerepelnek), a másiknak pedig a különböző kölcsönökkel felépült lakások miatt eladósodó cigányok lakásainak felvásárlása, amikor az „ügyes vállalkozók” lakás-tartozásaiktól és lakásaiktól egyszerre „szabadítják meg” őket.

Nemcsak az építési vállalkozók, hanem némely vállalkozó hajlandóságú cigány család is igyekszik haszonra szert tenni a „szocpol” támogatásból. Előfordul, hogy a támogatással épült házat a pénz átvétele után lebontják, és az anyagból egy másik család újabb támogatás reményében újabb házat épít. Arra is volt eset, hogy a család némi pénz ellenében „bérbe adta” gyermekét egy másik, „szocpol” támogatásra pályázó családnak. Az új keletű lakásproblémák másik típusa a lakások fenntartásának gondja. Jelenleg a cigány családok igen nagy hányada olyan nyomorúságos anyagi helyzetben él, hogy sem az építkezéshez felvett kölcsönöket, sem a lakások fenntartását, ill. a közművek költségeit nem tudják kifizetni.

1/3. ISKOLÁZOTTSÁG

Az általunk megkérdezett 30-40 év körüli cigány szülők iskolázottsági szintje messze alatta marad a hasonló korú nem cigány lakosságénak, és abban a tekintetben is feltűnő az eltérés, hogy a nők iskolázottsága jóval alacsonyabb a férfiakénál. Az anyák több mint egyharmada (38%) és az apák több mint egyötöde (21%) nem végezte el az általános iskolát. Az apáknak 18%-a, az anyáknak pedig mindössze 6%-a jutott el egy szakma megszerzéséig. Az ennél magasabb iskolázottsággal rendelkezők aránya az anyák és az apák esetében is elenyésző (1-2%).

Ha viszont összehasonlítjuk a 30-40 éves szülők 2000-ben mért iskolai végzettségét az 1994-es cigánykutatás adataival, jól látszik, hogy a teljes felnőtt cigány népességhez képest ebben a viszonylag fiatal korcsoportban már többen eljutottak az általános iskola elvégzéséhez, és az apák között magasabb a szakmunkás képzettséggel rendelkezők aránya is. Ugyanakkor mind az apák, mind az anyák körében alacsony maradt az ennél magasabb végzettségűek (érettségizettek, diplomások) aránya, és változatlanul igen jelentős a cigány szülők iskolázottsági „leszakadása” a teljes magyar felnőtt népesség iskolázottságához képest.

A szülők iskolai végzettsége

Iskolázottság	2000		1994	
	Anya	Apa	Cigány	Nem cigány
	%	%	%	%
8 általános alatt	37,8	21,3	41,7	11,5
8 általános	55,1	59,3	45,8	35,9
Szakmunkásképző	5,8	17,5	10,7	19,4
Érettségi	1,1	1,6	1,6	23,7
Felsőfok	0,2	0,3	0,2	9,5
Összesen	100	100	100	100
N	1730	1665		

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Ha a hatodikos gyerekek szüleinek iskolázottságát együtt vizsgáljuk, az derül ki, hogy a családok 17%-ában egyik szülő sem végezte el az általános iskolát, 61%-ukban legalább az egyik szülő 8 általánost végzett, 19%-ukban pedig legalább az egyik szülő szakmunkás képzettséget szerzett. Mindössze a családok 3%-ában fordult elő, hogy legalább az egyik szülő eljutott az érettségi megszerzéséig.

A szülők iskolai végzettsége

Iskolázottság	N	%
8 általános alatt	293	16,5
Legalább egyik 8 általános	1093	61,4
Legalább egyik szakmunkás	343	19,3
Legalább egyik érettségi	50	2,8
Összesen	1779	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A szülők iskolázottsága összefügg lakóhelyi régiójuk fejlettségével. Az alföldi megyék településein az átlagosnál több olyan szülőt találtunk, akik nem végezték el az általános iskolát, és a dunántúli megyékben élő

szülők között az átlagosnál többen rendelkeztek szakmunkás bizonyítvánnyal. Településtípusok szerint kizárólag a Budapesten élő szülők tértek el az átlagtól lényegesen magasabb iskolai végzettségükkel, a vidéki városokban élő cigány szülők iskolázottsági szintje azonban nem volt magasabb az átlagosnál.

A szülők iskolázottsága (egyéb jellemzőik szerint)

Egyéb jellemzők	Mindekető 8 általános alatt		Legalább egyik 8 általános		Legalább egyik szakmunkás		Legalább egyetemeni	
	%	%	%	%	%	%	%	%
<i>A lakóhely régiója</i>								
Dunántúl	14,4		57,6		25,9		2,2	
Alföld	21,9		60,3		15,2		2,5	
Észak	13,8		64,8		19,6		1,8	
<i>A lakóhely települése</i>								
Budapest	5,7		58,7		25,5		13,2	
Megyeszékhely	19,6		66,4		12,6		1,4	
Város	19,7		61,9		16,4		1,9	
Község	16,0		60,3		21,2		2,5	
Kisközség	16,1		63,2		18,7		2,0	
ÖSSZESEN	16,5		61,4		19,3		2,8	
N	294		1093		342		50	

Cigány szociológiai vizsgálatok, 2000

1/4. FOGLALKOZÁS

Az 1971. évi országos kutatásból tudjuk, hogy akkor a munkaképes korú cigány férfiak háromnegyed része állandó munkaviszonnyal állásban volt, és további 10 százalék önállóként, segítő családtagként vagy ideiglenes munkaviszonyban folytatott kereső tevékenységet. A nőknek ugyanakkor 30 százaléka volt kereső és 70 százaléka eltartott. A nyolcvanas évek elején azonban már a kereső nők aránya is nagyobb volt 50 százaléknál. A nyolcvanas évek végén romlani kezdtek a foglalkoztatási arányok, és a kilencvenes évek elején már igen nagy volt a munkanélküliség. 1993 végén a 15-59 éves férfiaknál a foglalkoztatottak aránya a teljes népességen belül 64 százalék, a cigány népességen belül 29 százalék volt. A nőknél még rosszabb volt a helyzet. A 15-54 éves nőknél a foglalkoztatottak aránya a teljes népességen belül 66 százalék, a cigány nőknél 15 százalék volt. A teljes cigány népességen belül (férfiak és nők együtt) a foglalkoztatottak aránya 24,2 százalék volt. A keleti és az északi régióban ennél rosszabb volt a helyzet. A foglalkoztatottak aránya az északi régióban 19,6 százalék, a keleti régióban 12,3 százalék volt.

A regisztrált munkanélküliek száma 1993 februárjában 703 ezer fövel érte el a tetőpontot. 1993 és 1996 között 477 ezerre csökkent a regisztrált munkanélküliek száma, de a tényleges munkanélküliek száma nem csökkent, hanem az történt, hogy az ellátásra nem jogosult munkanélküliek egy része fokozatosan elmaradt a munkaügyi központoktól. Az aktív keresők száma 1982-ben 5 millió volt, 1993-ban 3 millió 867 ezer, és tovább csökkent 1993 és 1997 között is: 3 millió 646 ezerre. 1997-ben erőteljes és azóta is tartó gazdasági növekedés kezdődött. 1998-ban és 1999-ben már növekedett a foglalkoztatottak száma: 1998-ban 51 ezerrel, 1999-ben további 145 ezerrel, 3 millió 843 ezerre. Nem tudjuk, hogy a kétszázezerből mekkora volt a cigányok száma.

A 2000. évi kutatásban a foglalkoztatottak aránya kedvezőbb volt, mint a keleti régióban 1993-ban, és egy árnyalattal kedvezőtlenebb, mint az északi régióban ugyanakkor: 2000-ben az apák 26,4 százaléka, az anyák 11,3 százaléka volt aktív kereső, együttesen számítva a foglalkoztatottak aránya 18,6 százalék volt.

Az adatfelvétel az 1993. évi és a 2000. évi vizsgálatban is a téli hónapokban folyt, ezért az idénymunkák kimaradtak az adatfelvételtől. Idény-

munkák ugyanis télen csak elenyésző mértékben fordulnak elő. Jelenleg pedig (és így volt ez 1993-ban is) a cigány családok számára a megélhetés legfontosabb forrása az idénymunka.

A szülők foglalkozása

Foglalkozás	Anya	Apa
	%	%
Vezető	0,1	0,2
Értelmiségi	0,1	0,1
Önálló vállalkozó	0,6	3,1
Nem fizikai alkalmazott	0,8	0,8
Szaktmunkás	0,7	6,4
Segéd- vagy betanított munkás	8,8	15,2
Háztartásbeli	35,4	
Munkanélküli	23,5	54,0
Rokkantsnyugdíjas	7,5	16,2
Nyugdíjas	0,5	1,5
Gyēs	21,1	
Egyéb	0,8	2,5
Összesen	100	100
N	1722	1601

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

2000-ben a családok 71%-ában egyik szülőnek sem volt kereső foglalkozása, 24%-ukban az egyik szülő dolgozott, és mindössze 5%-ukban dolgozott mindkét szülő.

A szülők foglalkozása

Foglalkozás	Anya (%)	Apa (%)
	%	%
Kereső	11,3	26,4
Nem kereső	88,7	73,6
Összesen	100	100
N	1709	1560

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A rendszerváltás után a cigányok foglalkoztatásának gyakori akadályá lett a nagyvárosoktól távol eső lakóhelyük, a városi munkahelyekre való bejárás ugyanis magas útiköltséggel jár, amit ők maguk nem képesek, a munkahelyek pedig nem hajlandók kifizetni. Ebből adódóan szinte valamennyi településen általános, hogy a munkanélküliek aránya a cigányok körében sokszorosan magasabb, mint a nem cigányok esetében.

A szülők foglalkozása

Foglalkozás	N	%
Ketten keresők	93	5,3
Egyik kereső	419	24,0
Egyik se kereső	1237	70,7
Összesen	1759	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A foglalkozás mind az apák, mind az anyák esetében rendkívül szorosan korrelált iskolai végzettségükkel. Az iskolázottság nemcsak azt határozta meg, hogy milyen minőségű munkát végeznek, hanem azt is, hogy van-e kereső foglalkozásuk egyáltalán. A 8 általános iskolai végzettséggel nem rendelkező apák 90%-ának, és az ilyen végzettségű anyák 96%-ának nem volt kereső foglalkozása.

Azt tapasztaltuk, hogy a mintába bekerült cigányok foglalkoztatását az újonnan alakult vállalkozásoknál nemcsak alacsony iskolázottságuk, de gyakran a velük szemben támasztott előítéletek is akadályozzák. Míg a rendszerváltás előtt, a teljes foglalkoztatottság idején az ő foglalkoztatásuk is „kötelező” volt, manapság egyre több munkahelyen számít alkalmazást kizáró oknak, ha valaki cigány. Ez magyarázza, hogy az érettségizett apák 61%-a, és a szakmunkás apák 51%-a nem rendelkezik kereső foglalkozással (ugyanaz az arány az anyák esetében 68, ill. 45%), vagyis az aktív korú, átlagosnak megfelelő iskolázottsággal rendelkező cigány szülők is sokkal kisebb eséllyel kapnak munkát, mint a nem cigányok.

Ugyancsak meglepő adat, hogy a szakmunkás végzettséggel rendelkező apáknak mindössze 30%-a, és az ilyen végzettségű anyáknak mindössze 8%-a dolgozott szakmunkás munkakörben. Ezt a rendkívül

magas (a nem cigányok körében előforduló arányt jóval meghaladó) foglalkozási inkongruenciát az előítéletek mellett valószínűleg a cigány szülők által tanult, munkaerőpiacon nehezen eladható (nehézipari, mezőgazdasági) szakmák is magyarázzák.

Az apák foglalkozása (iskolai végzettségük szerint)

Foglalkozás	8 ált. alatt	8 általános	Szaktunokás	Érettségi	Összesen
	%	%	%	%	%
Nem fizikai		0,6	2,6	12,9	1,1
Vállalkozó	1,2	2,8	5,9	12,9	3,2
Szaktunokás	0,3	1,6	29,8	12,9	6,5
Segéd, betanított	8,6	20,0	11,1		15,6
Inaktív	89,9	75,0	50,6	61,3	73,6
Összesen	100	100	100	100	100
N	326	927	271	31	1555

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Az anyák foglalkozása (iskolai végzettségük szerint)

Foglalkozás	8 ált. alatt	8 általános	Szaktunokás	Érettségi	Összesen
	%	%	%	%	%
Nem fizikai		0,9	5,0	20,0	1,0
Vállalkozó	0,2	0,4	4,0	5,0	0,6
Szaktunokás		0,2	8,0	10,0	0,7
Segéd, betanított	4,0	11,5	15,0	20,0	9,0
Inaktív	95,8	87,0	68,0	45,0	88,7
Összesen	100	100	100	100	100
N	643	935	100	20	1698

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Az elhelyezkedés szempontjából a dunántúli megyékben az átlagosnál kedvezőbb a helyzet, és az alföldi megyékben élők vannak a legnehezebb helyzetben (itt a legkritább, hogy mindkét szülőnek van, és a leggya-

koribb, hogy egyik szülőnek sincs kereső foglalkozása). A szülők foglalkozása lakóhelyük településtípusával is szorosan összefügg. A budapesti szülők az átlagosnál lényegesen jobb helyzetben vannak. Minél kisebb településen él a család, annál ritkább, hogy mindkét szülőnek van, és annál gyakoribb, hogy egyik szülőnek sincs kereső foglalkozása. A szülők foglalkozása azonban elsősorban iskolázottságuktól függ. Az olyan családokban, ahol egyik szülő sem végezte el az általános iskolát, kifejezetten ritkaságnak számít (10%), ha legalább az egyik szülőnek van munkája.

A szülők foglalkozása (egyéb jellemzőik szerint)

Egyéb jellemzők	Ketten keresők	Az egyik kereső	Egyikük sem kereső
	%	%	%
A lakóhely régiója			
Dunántúl	9,2	27,6	63,2
Alföld	2,3	18,2	79,5
Észak	5,6	24,9	69,5
A lakóhely települése			
Budapest	12,4	44,8	42,9
Megyeszékhely	5,8	26,6	67,6
Város	5,0	18,2	76,8
Község	5,8	24,3	70,0
Kisközség	2,3	21,9	75,8
A szülők iskolázottsága			
8 ált. alatt	0,7	9,8	89,5
8 általános	3,9	21,4	74,7
Szakmunkás	12,0	40,6	47,4
Érettségi	16,0	42,0	42,0
Összesen	5,3	23,9	70,8
N	93	419	1237

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A tartós munkanélküliség a cigány családok számára teljes létbizonytalanságot hozott. A korábbi szűkmarkúan bár, de mégis „gondoskodó” szocialista állam helyett beköszöntött az önállóságot és az egyéni boldogu-

lást zászlajára tűző piacgazdaság, amelynek keretei között lényegében a cigányok „egyéni” problémájává vált, hogy hogyan és miből tudnak megélni. Miután többnyire nem volt a munkaerőpiacon eladható szaktudásuk, és nem voltak mobilizálható anyagi (pénz, vagyon, föld stb.) vagy szociális (kapcsolatrendszer) tartalékaik, mindenki úgy boldogult, ahogy képességeiből és energiáiból futotta.

A cigány munkavállalók alacsony iskolázottságuk, szakképzettségük hiánya és a velük szemben megnyilvánuló előítéletek miatt a munkavállalói „rangsor” végén kullognak, vagyis ők válogathatnak legkevésbé a munkalehetőségek között. Ebből adódik, hogy mindenféle szürke és fekete munkát elvállalnak (építőipari segédmunka, napszám stb.), ahol semmiféle járulékot nem fizetnek utánuk, és a munkabérek tekintetében is teljesen kiszolgáltatottak. Azokon a településeken élnek valamivel jobban, ahol a nem cigányok is jobban élnek. Ez azt jelenti, hogy ahol van munkalehetőség, ott inkább jut munka (legalább fekete) a cigányoknak is, de ahol a nem cigány lakosság körében is magas a munkanélküliség, ott a cigányoknak egyáltalán nincs esélyük az elhelyezkedésre.

Ebben a reménytelen munkaerő-piaci helyzetben a leggyakoribb megélhetési forrást a feketén vállalt idénymunka jelenti. A távolabbi településeken a főleg építőipari szürke és fekete munka vállalása többnyire szervezeten, ill. csoportosan történik. Időszakos jövedelemforrást jelent az is, hogy vannak olyan települések, ahonnan a cigány felnőttek hagyományosan mezőgazdasági idénymunkára járnak. A más településeken végzett mezőgazdasági idénymunka vállalása általában ugyancsak szervezeten, „bandákba” tömörülve történik, rendkívül alacsony bérért. Az ilyen-fajta munkavállalást egy-egy rátermettebb cigány vállalkozó szervezi, aki az „emberkereskedelemből” olykor tisztességes jövedelemre tesz szert.

A falvakban élő cigány családok ház körüli kertjeikben kisebb-nagyobb hatékonyságú mezőgazdasági termelést folytatnak, de ez általában csak családi fogyasztás céljából történik. A települések egy részében rendszeres kiegészítő jövedelemforrást jelent az erdei gyűjtögetés (gomba, gyógynövény, csiga stb.) és a többnyire illegális fakitermelés. Ugyancsak jövedelemkiegészítést jelent néhány család számára állami gondozott gyerekek családi nevelése, és jellemző „cigány” megélhetési forrásnak számít a tönkrement házipari üzemek és leállított bányák környékén feleslegessé vált, de még hasznosítható (eladható) hulladékok (főként fémek) gyűjtögetése.

Természetesen a cigányok között is akad olyan, aki a rendszerváltás utáni lehetőségeket kihasználva vállalkozásba kezdett. A cigány vállalkozók között sikeresek is akadnak, akik rokonaikat és más cigányokat is foglalkoztatnak. A vállalkozások között leggyakrabban az építőipari és kereskedelmi (pl. autókereskedés, régiség- és használtruha-kereskedés stb.) fordul elő. A különböző kereskedési formák elsősorban azoknak a városban vagy városok környékén lakó cigányoknak nyújtanak megélhetést, akik számára a „piac” elérhető távolságban van.

A cigányok által folytatott különféle kereskedelmi tevékenységek közös jellemzője, hogy ún. „batyuzó vagy táskázó” kereskedelmet folytatnak, nincs üzletük és nincs raktáruk, legfeljebb annyi pénzt fektetnek az „üzletbe”, hogy megvegyék az eladni kívánt árucikkeket. Az utazó (vásároló) kereskedés gyakran a szomszédos országokra is kiterjed, ami különösen a határ menti megyékben jelent megélhetési forrást. Találkoztunk hagyományos cigány foglalkozásokra (pl. kosárfonás) alapozott vállalkozással, ill. az ilyen tevékenységekből származó kereskedéssel is. Míg a hagyományos cigány foglalkozások a szocialista iparosítás és a kollektív mezőgazdálkodás korszakában (amikor minden cigány munkavállaló elmehetett ipari vagy mezőgazdasági munkásnak) elfelejtődtek, ill. háttérbe szorultak (legfeljebb egy-egy idősebb ember művelte őket), a szabadpiac megjelenésével újra életre keltek. Előfordul, hogy egy-egy cigány vállalkozás (pl. mutatványosok, kereskedők) beindítása tradicionális cigány foglalkozáshoz kötődik, de az is, hogy az alkalmi munkát, ill. a munkanélküli segélyt egészítik ki valamilyen hagyományos cigány foglalkozásból származó jövedelemmel.

Ha valamelyik településen a cigányok „rákapnak” valamilyen jól jövedelmező megélhetési formára, az „divatossá válik”, és egyre többen kezdenek foglalkozni vele. (Ilyen pl. a nyugati megyékben a „lomizás”, ami ausztriai lomtalanítások során összegyűjtött tárgyakkal való kereskedést jelent.) Ha a cigány vállalkozónak jól megy az üzlet, hajlamos a sikereit bizonyító, hivalkodó presztízs-fogyasztásra (túldíszített, nagyméretű házak, luxus gépkocsik vásárlása stb.), ami ellenszenvet és irigységet vált ki a szegény és sikertelen többségből.

Miután garanciák híján a cigányok többségének mindenféle banki hitel elérhetetlen, a tehetősebb cigányok gyakran kölcsönöznek pénzt uzso- rakamatra, ami jó jövedelmet hoz a „vállalkozó” számára. Olyan esettel is

találkoztunk, amikor a helyi cigány önkormányzat egyik képviselője volt a „pénzkecskés” vállalkozó”.

A cigány férfiak közül az átlagosnál többen kerülnek börtönbe. Ennek egyik oka a munkanélküliségből és a szegénységből fakadó „megélhetési bűnözés” (általában lopás), a másik pedig a törvényesség határait súroló vállalkozásokkal járó kockázat (pl. lopott autókkal való kereskedés, lánykereskedés, színesfém-kereskedés, olajcsempészet stb.). A korábbi megélhetési formák beszűkülése jelentősen megemelte az ún. „megélhetési bűnözők” arányát. Ez lényegben azt jelenti, hogy jelenlegi reménytelen egzisztenciális helyzetükben azok a cigányok is hajlamosak bűnelkövetésre (főként lopásra), akiknek az esetében ez korábban tradícióik, értékrendjük és viszonylagos egzisztenciális biztonságuk miatt fel sem mérülhetett.

Azokon a településeken, ahol a nem cigány lakosság körében is magas a munkanélküliség, a cigány munkavállalók csak az önkormányzat által szervezett szociális foglalkoztatásra (közmunka) számíthatnak, vagy segélyekkel és járadékokkal kell beérniük. Ezekben a településeken lényegében az önkormányzaton múlik a családok egzisztenciális helyzete, hiszen az önkormányzat a „legfőbb foglalkoztató” (közmunka, szociális földprogram stb.) és „segélyező” is egyben.

Miután a cigány családok a legszegényebbek, az önkormányzatok a költségvetésből rendelkezésükre álló szociális célra elosztható pénz nagy részét az ő támogatásukra költik. A cigányok „segélyezése” elégedetlenséget vált ki mind a cigány, mind a nem cigány lakosságból. A cigányokból azért, mert mindig úgy érzik, hogy keveset kapnak, a nem cigányokból pedig azért, mert az a véleményük, hogy az önkormányzat „méltatlan” családok támogatására költi a pénzt. Mind a foglalkoztatást, mind a segélyezési politikát illetően igen eltérő önkormányzati attitűdökkel találkoztunk. Vannak önkormányzatok, amelyek szinte semmilyen aktivitást nem mutatnak a cigányok egzisztenciális helyzetének javítása érdekében, és olyanok is akadnak, amelyeknek határozott cigány-foglalkoztatási politikájuk van, rendszeresen pályáznak ilyen célra felhasználható pénzekért.

A munkanélküliséget (és ezen belül a cigány munkanélküliséget) csökkentő helyi foglalkoztatási programok a legtöbb településen egyelőre még csak „tervként” léteznek. Előfordul, hogy próbálkoznak egy-egy mezőgazdasági szociális programmal, de ezek is ritkán hoznak sikert (pl. az

éhes cigány családok megeszik a vetőmagnak szánt terményt, vagy ellopják a „közösből” a termést). A munkanélküliség nemcsak a cigány felnőttek számára deprimáló és jár együtt gyakran alkoholizmussal és egyéb devianciákkal, hanem a gyerekek számára is. Nemcsak azért, mert nélkülözések közepette nőnek fel és kilátástalan felnőttek környezetében élnek, hanem azért is, mert a családi nevelés során nélkülözik a „dolgozó felnőtt” magatartásmintákat.

1/5. ANYAGI HELYZET

Miután a cigány felnőttek többségének nincs állandó, bejelentett munkahelye, és nagyon sokan élnek fekete vagy szürke gazdaságban végzett munkákból, megélhetési forrásaik a nem cigány többség számára a legtöbb településen teljesen átláthatatlanok, és ezért rendkívül „gyanúsak”. Az azonban mindenki számára nyilvánvaló, hogy sokkal több közöttük a szegény család, mint a nem cigányok között. Nem véletlen, hogy az általunk vizsgált iskolák igazgatói majdnem kétszer annyi hátrányos helyzetű, és majdnem háromszor annyi veszélyeztetett tanulót említettek a cigány, mint a nem cigány tanulók között. A hátrányos helyzetűként és veszélyeztetettként számon tartott gyerekek aránya az átlagosnál magasabb volt a nagyvárosi (budapesti, ill. a megyeszékhelyen lévő) iskolákban. A kis létszámú (100 fő alatti) iskolákban azonban a nem cigány tanulók között is magasabb volt az átlagosnál a hátrányos helyzetűnek minősítettek aránya.

Azt tapasztaltuk, hogy a cigány gyerekek arányával együtt nőtt a cigányok és a nem cigányok között is a hátrányos helyzetűek és a veszélyeztetettek aránya. Vágyás az etnikai szegregáció egyúttal szociális szegregációt is jelent az iskolákban. Ahova több cigány gyerek jár, ott a cigány gyerekek kevésbé különböznek a többiekétől, mert általában is több a szegény családból származó gyerek.

A hátrányos helyzetű tanulók aránya (az iskolák jellemzői szerint, az összes tanuló százalékában)

Az iskola jellemzői	Hátrányos helyzetű cigány		Veszélyeztetett cigány	
	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány
	%	%	%	%
Település				
Budapest	44,0	55,8	41,8	55,5
Megyeszékhely	28,7	36,6	20,8	60,1
Város	18,2	50,0	3,9	25,5
Község	20,4	45,2	10,2	28,5
Kisközség	36,0	60,2	8,4	19,0
Tanulólétszám				
100 alatt	35,2	48,6	9,9	22,3
101-200	30,1	51,8	13,2	28,7
201-400	19,6	48,4	12,0	35,4
401-600	25,4	48,1	11,8	31,0
600 fölött	15,7	44,0	1,9	26,8
Cigány arány				
25% alatt	20,2	48,3	3,4	22,3
26-50%	18,6	46,5	7,1	27,0
51-75%	35,5	52,2	18,8	36,3
75% fölött	43,7	56,3	25,9	41,5
Összesen	25,2	49,2	11,2	30,3

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A családok jövedelmi helyzetéről 96%-uk esetében sikerült információkat szereznünk. A szülők által bevallott havi jövedelem 2000 tavaszán családonként átlagosan 54 941 Ft volt, ami a családok létszámát figyelembe véve havi 10 559 Ft-os egy főre eső jövedelmet jelent. Ez a jövedelem még akkor is megdöbbentően alacsony, ha azt feltételezzük, hogy a szülők nem vallották be teljes jövedelmüket. Ugyanebben az időszakban a Tárki adatai szerint Magyarországon átlagosan 32 918 Ft volt az egy főre eső havi jövedelem, és a legszegényebb kategóriában is több

mint kétszerese volt ez az összeg annak, amit mi a cigány szülők körében mértünk.

Egy főre jutó havi háztartási jövedelem

Fogyasztási csoport	Átlag (Ft)	N	Szórás
Elit	81 372	37	56 055
Jómódú	54 653	310	34 259
Felhalmozó közép	38 058	482	24 403
Szabadidő orientált	34 189	598	15 597
Jó lakású deprivált	31 214	955	16 308
Deprivált szegény	23 497	1 078	9 005
Összesen	32 918	3 461	21 478

Fogyasztási csoportok, Társi, 2000

Miután az egy főre eső jövedelem leginkább a keresők számától függ (két kereső szülő esetén havi 17 ezer, egy kereső szülő esetén havi 13 ezer, a kereső nélküli családokban pedig havi 9 ezer Ft jutott egy főre), a szülők foglalkozásának függvényében vizsgáltuk az egyéb jellemzőkkel való összefüggését. Azt tapasztaltuk, hogy a család lakóhelyi régiójának csak a kétkeresős családokban van jelentősége. Ebben az esetben az északi megyékben élő családokban a legnagyobb (18 ezer Ft), és az alföldi megyékben a legkisebb (15 ezer Ft) az egy főre eső jövedelem. Településtípusok szerint a budapesti családok mutattak eltérést az átlagtól, amennyiben itt a szülők foglalkozásától függetlenül minden kategóriában magasabb volt az egy főre eső jövedelem az átlagosnál. Ugyancsak nagy volt a jelentősége a szülők iskolai végzettségének. A kereső szülők családjaiban a szülők iskolázottsági szintjével egyenes arányban nőtt az egy főre eső havi jövedelem. Azokban a családokban, ahol két kereső szülő volt, és legalább az egyik szülő érettségizett, több mint kétszer akkora jövedelem jutott havonta egy főre, mint azokban, ahol ugyancsak két kereső volt, de a szülők nem végezték el az általános iskolát.

Egy főre eső havi jövedelem (a családok egyéb jellemzői szerint, forintban)

Egyéb jellemzők	Kettőn keresők	Az egyik kereső	Együkük sem kereső	Össz.
	átlag	átlag	átlag	átlag
A lakóhely régiója				
Dunántúl	16 464	12 797	9 479	11 180
Alföld	14 797	12 472	9 067	9 748
Észak	17 725	12 684	9 446	10 709
A lakóhely települése				
Budapest	17 102	13 052	11 052	12 769
Megyeszékhely	11 816	10 590	9 695	10 026
Város	13 727	12 243	9 011	9 788
Község	18 842	13 225	9 374	10 847
Kisközség	16 779	12 401	9 243	10 218
A szülők iskolázottsága				
8 ált. alatt	9 444	10 372	8 729	9 137
8 általános	15 039	11 456	9 455	10 094
Szakm unkás	17 760	14 672	9 765	12 657
Érettségi	24 083	16 031	9 165	14 626
Összesen	16 909	12 693	9 351	10 559
N	88	396	1197	1681

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A cigány családok anyagi helyzetének mérésére olyan kurrensnek nevezhető fogyasztási cikkek használtunk, amelyeknek birtoklása a társadalom más rétegeiben is jól mutatja a családok anyagi helyzetében mutatkozó különbségeket. A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságból is jól érzékelhető a cigány családok egzisztenciális „leszakadása”. A cigány családok 14%-ának volt autója, 11%-ának automata mosógépe, 25%-ának videója és mindössze 2%-ának számítógépe, miközben a KSH adatai szerint 1999-ben országosan már 41% volt az autóval, 53% az automata mosógéppel, 49% a videóval, és 11% a személyi számítógéppel rendelkező háztartások aránya.

Ezeknek a fogyasztási cikkeknek a birtoklása valamennyi általunk vizsgált „kemény” változóval összefügg. Miután a családok lakóhelye, la-

köhelyi környezete, valamint a szülők iskolázottsága és foglalkozása egyértelműen kijelöli anyagi helyzetüket, ez meghatározza azt is, hogy képes-e megvásárolni azokat a fogyasztási cikkeket, amelyeknek birtoklása mindennapi életüket, ill. életformájukat (közlekedési lehetőségeiket, háztartásuk működtetését, kulturális fogyasztásukat stb.) meghatározza.

*A kurrens fogyasztási cikkekkel rendelkezők aránya
(a családok egyéb jellemzői szerint)*

Egyéb jellemzők	Autó	Automata mosógép	VideóSzámítógép	
	%	%	%	%
A lakóhely régiója				
Dunántúl	18,8	10,8	30,3	2,9
Alföld	13,0	8,8	21,3	1,7
Észak	12,6	8,3	23,5	1,0
A lakóhely települése				
Budapest	15,1	45,3	48,1	9,4
Megyeszékhely	15,4	10,5	28,0	0,7
Város	10,8	6,6	21,3	2,8
Község	15,5	9,3	26,0	1,2
Kisközség	12,3	9,7	19,4	1,4
A szülők, iskolázottsága				
8 ált. alatt	7,2	4,8	11,3	
8 általános	11,8	8,6	22,8	1,3
Szakmunkás	24,3	20,2	40,9	4,1
Érettségi	26,5	40,8	51,0	16,3
A szülők foglalkozása				
Kerten keresők	40,2	30,4	64,1	10,9
Egyikük kereső	21,9	17,4	37,9	3,6
Egyikük sem kereső	9,0	7,6	18,3	0,8
Összesen	13,8	11,1	25,2	2,0
N	245	196	446	36

Annak vizsgálatára, hogy a családok jövedelme mennyire biztosít anyagi stabilitást, azt a mérőeszközt használtuk, hogy megkérdeztük a szülőktől, fedezi-e jövedelmük a család fogyasztását, vagyis szoktak-e pénzt kölcsönkérni. Az adatokból az derült ki, hogy a cigány családok közel fele (48%) havi, 8%-uk pedig heti rendszerességgel szorul pénzkölcsönzésre ahhoz, hogy a család mindennapi kiadásait fedezni tudja.

Szoktak-e pénzt kölcsönkérni

Kölcsönzés	N	%
Nem fordult még elő	251	14,5
Évente párszor	276	15,9
Évente többször	232	13,4
Minden hónapban	831	48,0
Minden héten	141	8,2
Összesen	1731	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Ha a heti és a havi kölcsönkérést „rendszeresnek”, az éves gyakorisággal vagy az évente néhányszor előfordulót pedig „alkalminak” tekintjük, akkor az derül ki, hogy a családok közel egyharmada alkalmanként, több mint fele pedig rendszeresen kölcsönökből fedezi a megélhetést.

A pénzkölcsönzés gyakorisága

Kölcsönzés	N	%
Soha	251	14,5
Néha	508	29,3
Rendszeresen	972	56,2
Összesen	1731	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Azt tapasztaltuk, hogy a kölcsönkérés „szokása” valamennyi általunk vizsgált „kemény” változóval összefügg. A legtöbb „rendszeres kölcsön-

kérőt” (tehát bizonytalan anyagi helyzetű családot) a kisközségekben, homogén cigány környezetben élő, alacsony iskolázottságú, munkanélküli szülők családjai között találtuk. (6. sz. táblázat, 194. o.)

2. Iskolakezdés

2/1. ÓVODA

Az 1993-94. évi országos vizsgálat reprezentatív adatokat gyűjtött a cigány gyermekek óvodába járásáról. Ezek szerint ebben az időben az óvodáskorú háromévesek 40 százaléka, a négyévesek 54 százaléka, az ötévesek 72 százaléka járt óvodába. Az ötévesek 72 százalékos óvodába járásának értékelésénél figyelembe kell venni, hogy ebben a korban minden gyermeknek kötelező az óvodának nevezett egyéves iskola-előkészítő elvégzése. Joggal állapítottuk meg az 1993-94-es adatokat elemző tanulmányunkban a következőket: „A cigány gyermekek nagyobb fele tehát csak iskola-előkészítőbe járt, óvodába egy, legfeljebb két évig jártak, noha tudjuk, hogy három év óvodába járás kell az első osztályban való sikeres szerepléshez.”¹⁶

A 2000-es kutatás nem vizsgálta a cigány gyerekek óvodáztatásának helyzetét. A kutatás során az általános iskolák hatodikos tanulójának szüleitől szereztünk információkat gyerekeik óvodai pályafutásáról, vagyis hét-kilenc évvel korábbi eseményekről. A cigány szülők válaszai valamivel kedvezőbb képet mutatnak az 1993-94-es eredményeknél. Ezek szerint a háromévesek 54 százaléka, az ötévesek 88 százaléka járt óvodába, 6,5 százalékuk viszont egyáltalán nem.

Hány éves korától járt óvodába

Életkor	N	%
Nem járt	115	6,5
2	17	1,0
3	948	53,3
4	323	18,2
5	278	15,5
6	98	5,5
Összesen	1774	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

16 Kemény István: A nyelvcsereről és a roma/cigány gyerekek nyelvi hátrányairól az iskolában. In: Horváth Agota-Landau Edit-Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. (Jy Mandátum, Budapest. 2000.

Meg kell állapítani, hogy az 1993-94-es kutatás során felvett adatok, vagyis az éppen óvodába járó vagy óvodába nem járó, de óvodáskorú gyerekek szüleitől származó információk valószínűleg közelebb járnak a valósághoz, de még a 2000-es vizsgálat szerint is csak minden második cigány gyerek járt hároméves korától, vagyis az iskolai helytálláshoz szükséges ideig óvodába. Ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy az óvodába beiratkozott cigány gyerekek többsége nem rendszeresen jár óvodába.¹⁷ Az óvodai évek hiányának következményeire utal kutatásunknak az az adata is, hogy a kisegítő iskolába járók 36,8 százaléka nem járt óvodába, szemben a normál iskolába járókkal, akiknél ez az arány csak 4,9 százalék.

Sok minden hiányzik a legtöbb cigány gyerek otthoni neveléséből, amit az óvodának kell vagy kellene pótolnia. A hetvenes és a nyolcvanas években Réger Zita hívta fel a figyelmet arra, hogy a cigány gyerekek iskolás kor előtti neveléséből hiányzik a betű, az írás, az olvasás, hiányoznak a mesekönyvek, a könyvek általában. Óvónők tudják elmondani, hogy mit nem tudnak a cigány és a szegény gyerekek, amikor az óvodába lépnek.

A rendszeresen hiányzó cigány gyerekeknél az óvoda sem tudja pótolni a hiányokat. Erről Loss Sándor számolt be a Borsod megyei cigány gyerekek kisegítő iskolába kerüléséről szóló tanulmányában: „A mintában szereplő gyermekek 90 százaléka járt óvodába, közülük minden második *papíron* kettő-négy évet töltött az intézményben, a többi — legalább iskola-előkészítősként — egy évet vagy ennél rövidebb időt. Ez az egy év sem jelentett azonban legtöbbjüknél intenzív óvodai vagy iskolára felkészítő nevelésben történő részvételt. Egyrészt ugyanis betegségek, orvosi, kórházi kezelések miatt rendszertelenül jártak, másrészt (és ez a gyakoribb) különféle, nehezen definiálható, többnyire utólagos önigazolásnak tűnő családi okok miatt maradoztak el. Ráadásul az iskola-előkészítő több községben csak heti kétszer kétórás foglalkozást jelentett. Néhány esetben - jogellenesen — az óvoda túlszűfoltóságára hivatkozva utasította el a gyerek jelentkezését, máskor objektív okokra hivatkoztak, nem szobatiszta, tetves vagy rühös. De a látszólag hosszabb időt az óvodában töltők többsége is épp olyan rendszertelenül járt az intézménybe, mint a »kisidősök«. Akik pedig nem jártak, egyáltalán nem kerültek a települési önkormányzat lá-

¹⁷ Pik Katalin 1999-es tanulmánya két községben mutatta be a cigány gyerekek óvodába járásának rendszertelenségét és óvodába járásuk ebből következő eredménytelenségét.

tökörébe, és csak a beiskolázáskor kerültek elő a semmiből, pottyantak le az égből.”¹⁸

Az óvodába nem járás tényezői közül első helyen a férőhelyek hiányát kell említenünk. Az 1994. évi *Statisztikai Évkönyv* szerint akkor az óvodai férőhelyek száma 376 ezer, az óvodás gyermekek száma 396 ezer volt, de ez a húszeszes többlet valahogy mégis „befért” az óvodákba. A „be nem férők” számához akkor jutunk el, ha figyelembe vesszük, hogy a 3-5 évesek száma 370 ezer volt, de még óvodába járt (vagy járhatott volna) a 121 616 hatéves fele, azok ugyanis, akik csak egy évvel később iratkoztak be az első osztályba. A körülbelül hatvanezer gyerekből álló valódi többletnek nagy része bizonyosan cigány gyerek volt. A második tényező a pénzhiány a gyerek családjában. Loss Sándor írta: „Minden harmadik megkérdéztet szülő jelezte, hogy a család nem rendelkezett a gyermek megfelelő szintű óvodába járatásához szükséges pénzzel, a gyerekeknek nem volt megfelelő ruhájuk, cipőjük. Jobb anyagi helyzetben csak a nevelőszülőknél lévő gyerekek voltak.”¹⁹

A pénz- és a férőhelyhiány néha összefonódik. Például Tiszatétényben. Pik Katalin így ír tanulmányában: „Tiszatétényben férőhelyhiány miatt több gyerek nem járhat az óvodába. A kimaradók közül nem minden gyerek cigány, többnyire a leghátrányosabb helyzetű családok gyerekei. Ok nem is túlekednek annyira, hogy felvegyék a gyereket az óvodába... Arra a kérdésre, hogy a szegények közül maradnak-e ki a legtöbben az óvodai nevelésből, a következő választ kaptuk: Hát igen, de szegény itt mindenki... Tavaly százharmincán kérték, de mindenkit felvettünk, senkit sem utasítottunk el, de nem is tudtunk volna többet felvenni.”²⁰

A harmadik tényező a cigány családok és az óvoda közötti szociális és kulturális távolság. A cigány szülők egy része fölöslegesnek tartja az óvodát, nem látja értelmét. Sokan közülük bizalmatlanok az óvodával szemben. A cigány gyerekek többsége nem szeret óvodába járni. Az óvoda világa idegen számára, sorozatos kudarcok érik, rosszul érzi ott magát, és ezért egyáltalán nem, vagy rendszertelenül jár óvodába.

18 Loss Sándor: Egy csapásra. *Reszelő*, 2001. január.

19 Uo. 74.

20 Pik Katalin: A cigány gyerekek és az óvoda esete. In: Horváth Ágota-Landau Edit-Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. I'j. Mandátum, Budapest, 2000.

Milyen óvodát? Kérdezi Vekerdy Tamás *Gyerekek, óvodák, iskolák* című könyvében. Válasza: olyan óvodát, „ahol nincs kötelező foglalkozás, nincs iskolai értelemben vett tanítás, ahol nem az iskolára készítik fel és elő a gyerekeket, hanem *hagyják, hogy élje* — az óvónők teremtette környezetben és segítő közreműködésükkel — *az óvodások sokmozgásos, aktív életét*”. Ha óvodáink ilyenek lennének, és, megint Vekerdy szavával élve, megadnák az *érzelmi biztonságot* a gyerekeknek, akkor a cigány gyerekek sem éreznék rosszul magukat az óvodában.

2/2. BEISKOLÁZÁS

Jelenleg a cigány gyerekek többségét szüleik a törvény által előírt időpontban, 6-7 évesen íratják be az általános iskolába, de a pedagógusok minden iskolában emlegettek olyan cigány gyerekeket, akik nem kerültek be „időben” az általános iskolába. Elvértve az is előfordul, hogy hosszabb időt (esetleg éveket) késnek a gyerekek behatásával. Ezekben az esetekben általában olyan családokról van szó, akik megélhetésük miatt (pl. kereskedők, piacoznak, vásároznak) gyakran váltogatják lakóhelyüket, vagyis nem kötődnek egy településhez, vagy olyan családokról, amelyek rendezetlenek, és amelyekben nincs olyan felnőtt, aki a gyerek iskoláztatásával törődne. A beiratkozás késése tipikusan nagyvárosi probléma. Az átlagosnál ritkábban fordul elő kisebb településeken, ahol a pedagógusok személyesen ismerik a családokat.

A szülők beszámolóí szerint a többségükben 6. osztályos gyerekek 41%-a hatéves korában, 56%-a hétéves korában, 3%-uk pedig később (8-9 évesen) kezdte el az általános iskolát.

Az iskolakezdés időpontja

Időpont	N	%
Hat év	733	41,3
Hét év	994	56,0
Később	48	2,7
Összesen	1775	100

A későbbi iskolakezdés az átlagosnál gyakrabban volt jellemző a nagyvárosi, alacsony iskolázottságé, homogén cigány környezetben élő szülők gyerekeinek esetében. (7. sz. táblázat, 195. o.) Ugyancsak szorosan összefüggött az iskolakezdés az óvodai előzményekkel és a gyerekek későbbi osztályának típusával. Azok között, akik egyáltalán nem jártak óvodába, vagy csak ötéves koruk után kerültek óvodába, az átlagosnál több olyan gyereket találtunk, aki hétéves kora után került iskolába. És ugyancsak több később iskolába iratkozó gyereket találtunk a kisegítő osztályos tanulók között is.

Az iskolakezdés időpontja (a gyerekek egyéb jellemzői szerint)

A gyerekek jellemzői	Hat év	Hét év	Később
	%	%	%
Nem			
fiú	40,9	56,3	2,8
lány	41,4	56,0	2,6
Ovodakezdés			
nem járt	35,7	58,9	5,4
öt év után	28,8	66,1	5,1
öt év előtt	45,4	52,8	1,8
Évfolyam			
alsó tagozat	31,1	66,2	2,7
felső tagozat	41,7	55,6	2,7
Osztály			
normál	41,4	56	2,5
kisegítő	39,1	55,2	5,7
Összesen	41,3	56	2,7
N	733	994	48

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Az általános iskolába való belépésnél elvileg a legtöbb iskolában nincs semmiféle szelekció. Ennek ellenére az, hogy a gyerek milyen általános iskolába kerül, sokkal kevésbé múlik a cigány szülők akaratán vagy előzetes elképzelésein, mint a nem cigány szülők esetében. Kérdőíves

adataink szerint a gyerek beiskolázása idején a szülők 58%-ának nem volt lehetősége iskolát választani, mert csak egy iskola volt a településen, 35%-uknak pedig azért esett a választása éppen az adott iskolára, mert ez volt közel a lakóhelyükhöz. A gyerekek 4%-ának azért kellett az adott iskolába iratkoznia, mert máshova nem vették fel, és mindössze a szülők 3%-a döntött azért az adott iskola mellett, mert úgy gondolta, hogy gyermeke magas színvonalú oktatásban részesül.

Miért választották elsősben ezt az iskolát

Választás	N	%
Nincs más	967	57,9
Közel van	591	35,4
Elutasítás	66	4,0
Minőség	46	2,8
Összesen	1670	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A községekben élő családok 70-80%-a számára nem nyílt szabad iskolaválasztási lehetőség, és a városban (sőt nagyvárosban) lakó családok több mint háromnegyede is azt az iskolát választotta, amelyik a lakásukhoz legközelebb esett. A cigány gyerekek egy-egy általános iskolába való tömörülése (intézményi szegregáció) tehát szorosan összefügg a családok lakóhelyi elkülönültségével.

Mivel a cigány szülők többsége nincs tudatában az iskolaválasztás jelentőségének, és általában nem is ismeri a települések iskola- és programkínálatát, az a jellemző, hogy azok a cigány családok is a lakóhelyükhöz legközelebb eső iskolákba (azokba az iskolákba, ahova a cigány gyerekek „szoktak” járni) iratják a gyerekeiket, akik olyan településen élnek, ahol elvileg választhatnának. Az iskolák közötti etnikai szegregációt tehát nemcsak a családok lakóhelyi szegregációja, hanem a cigány szülők tájékozatlansága és az intézményektől való szorongása, ill. az ennek leküzdéséhez szükséges segítség hiánya is magyarázza.

Az első osztályba iratkozó gyerekeknek mindössze 4%-a került kényszerből (elutasítás miatt) másik iskolába, mint ahova a szülők iratni szeret-

ték volna. Az alföldi települések, a megyeszékhelyek és a városok külterületein élő családok gyerekeinek az átlagnál gyakrabban volt részük elutasításban. Az elutasítást azonban sem a szülők etnikai öndefiníciója (cigánynak tartják-e magukat), sem társadalmi helyzete (iskolázottsága, foglalkozása) nem befolyásolta. Az is csak nagyon ritkán (3%) fordult elő, hogy a szülők az iskola minőségét is figyelembe véve választottak iskolát elsős gyereük számára. Ez a „középosztályi attitűd” az átlagnál lényegesen gyakrabban (14%) fordult elő a budapesti családok esetében, valamint a magukat nem cigánynak tartó, magasabban iskolázott (érettségizett) és kereső foglalkozással rendelkező szülők esetében. (8. sz. táblázat, 196. o.)

Ha az iskolaválasztást a gyerekek jellemzői szerint is megvizsgáljuk, az derül ki, hogy a beiratkozásnál lényegesen gyakrabban volt elutasításban része azoknak a gyerekeknek, akik nem jártak óvodába (21%), vagy később kisegítő osztályba kerültek (28%).

Az elsős iskolaválasztás szempontjai (a gyerekek egyéb jellemzői szerint)

A gyerekek jellemzői	Nincs más	Közei van	ElutasításMinőség	
	%	%	%	%
Nem				
fiú	56,4	36,4	4,6	2,6
lány	59,8	34,2	3,2	2,8
Óvodakezdés				
nem járt	38,4	38,4	21,2	2,0
öt év után	61,4	32,8	2,8	3,1
öt év előtt	58,5	35,9	2,9	2,7
Osztály				
normál	57,8	36,5	2,8	2,9
kisegítő	60,3	11,0	28,8	
Összesen	57,9	35,4	4,0	2,8
N	967	591	66	46

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Általában az sem a szülő akaratától függ, hogy a gyerek milyen osztályba kerül. Vannak olyan iskolák, amelyek az óvodákban „bejáratott” csoportok szerint osztják különböző osztályokba a gyerekeket, és legfeljebb az első év után korrigálnak az osztályok között. És vannak olyan iskolák is, amelyek az óvodai vélemények vagy az iskolaérettségi vizsgálatok alapján már elsőben „kis létszámú osztályt” vagy „felzárkóztató csoportot” indítanak azoknak a cigány gyerekeknek, akikről azt feltételezik, hogy nem fognak tudni megfelelni az első osztályos követelményeknek.

A szülők beszámolóit szerint az első osztályba beíratott gyerekek 91%-a normál általános iskolai osztályba került, 3%-ukat vették fel tagozatos osztályba, 2%-ukat speciális, felzárkóztató osztályba, és 4%-ukat kiegészítő osztályba.

Milyen osztályba került elsőben

Osztály	N	%
Tagozatos	51	2,9
Normál	1620	91,3
Felzárkóztató	32	1,8
Kiegészítő	71	4,0
Összesen	1774	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Mivel a fővárosban több a tagozatos oktatást folytató általános iskola, az átlagosnál lényegesen nagyobb eséllyel (16%) kerültek tagozatos osztályokba a budapesti cigány gyerekek, valamint azok, akiknek a szülei iskolázottsági és foglalkozási szempontból előnyösebb helyzetűek. Ugyanakkor a lakóhelyi szegregáció, illetve a szülők társadalmi helyzete meghatározta azt is, hogy ki került kiegészítő iskolába. Az átlagosnál nagyobb esélyük volt erre a települések külterületein élőknek, a homogén cigány környezetben élőknek, valamint az alacsony iskolázottságú, kereső foglalkozás nélküli szülők gyerekeinek. (9. sz. táblázat, 198. o.)

Az 1779, többségében hatodikos gyerek közül mindössze 48 olyan akadt, akit elsőben tagozatos osztályba vettek fel. Többségüket (40%) nyelvi tagozatra, 23%-ukat pedig zenei tagozatra.

Milyen tagozatos osztályba vették fel elsöben

Tagozat	N	%
Zenei	11	22,9
Sport	4	8,3
Nyelv	19	39,6
Matek	1	2,1
Egyéb	13	27,1
Összesen	48	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Az adott osztály kiválasztására elsöben mindössze a szülök 5%-ának volt lehetősége. Az esetek 41%-ában csak egyetlen első osztály indult az iskolában, 54%-uk esetében pedig az iskola döntötte el, hogy a gyerek melyik osztályba kerül.

Hogyan került első osztályba a gyerek

Döntés	N	%
Választották	80	4,8
Beosztották	897	54,0
Nem volt más	683	41,1
Összesen	1660	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A gyerek első osztályának kiválasztására csak a budapesti (25%) és az érettségizett szülöknek (13%) volt az átlagosnál nagyobb esélyük. Ez azt jelenti, hogy ehhez egyrésztől megfelelő iskolakínálatra, másrésztől pedig a szülök tájékozottságára van szükség. (10. sz. táblázat, 199. o.) Az első osztály kiválasztásába azoknak a szülöknek volt az átlagosnál gyakrabban (32%) beleszólásuk, akiknek a gyereke tagozatos osztályba került. Ez a csoport azonban a cigány tanulók összességén belül mindössze 3%-ot képviselt.

Az első osztály kiválasztása az osztály típusa szerint

Osztálytípus	Választották	Beosztották	Nem volt más	Összesen
	%	%	%	%
Tagozatos	31,9	57,4	10,6	2,8
Normál	3,9	52,4	43,7	91,7
Felzárkóztató	6,3	90,6	3,1	1,9
Kisegítő	5,0	75,0	20,0	3,6
Összesen	4,8	54,1	41,1	100
N	79	897	682	1658

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Az iskolaválasztást meghatározó lakóhelyi és társadalmi korlátok következtében végül is elsöben a vizsgált gyerekek 3%-a került tiszta cigány osztályba, és 43%-uk olyan osztályba, ahol a gyerekek legalább fele cigány volt.

A cigány gyerekek aránya az elsős osztályban

Arány	N	%
Mindenki	57	3,3
Többség	405	23,2
Fele	290	16,5
Kisebbség	767	44,0
Néhány	226	13,0
Összesen	1745	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Az iskolán belül, ill. az osztályok szintjén megvalósuló etnikai szegregációra az átlagosnál gyakrabban került sor a városokban és a dunántúli településeken, valamint azoknak a gyerekeknek az esetében, akik homogén cigány környezetben a települések külterületén vagy cigánytelepen nöttek fel. Az első osztályosok etnikai szegregációja a szülök etnikai öndefiníciójával és társadalmi réteghelyzetével (iskolázottság, foglalkozás) nem mutatott szoros összefüggést.

Az általunk vizsgált cigány gyerekeknek mindössze 13%-a került első osztályos korában olyan osztályba, ahol rajta kívül csak néhány cigány gyerek volt. Az átlagosnál nagyobb esélyük volt ilyen osztályokba kerülni azoknak a gyerekeknek, akiknek a szülei érettségiztek (40%), a budapestieknek (30%) és azoknak, akik nem cigány környezetben nőttek fel (23%). Ezek az adatok arra utalnak, hogy az iskolák szintjén történő többségi „befogadás” elsősorban a szülők társadalmi felemelkedésének (magasabb iskolázottságának) köszönhető. (11. sz. táblázat, 200. o.)

Cigány többségű osztályba kerülésre azoknak a gyerekeknek volt az átlagosnál nagyobb esélyük, akiket felzárkóztató vagy kisegítő osztályba vettek fel, akiket más iskolából elutasítottak, és akik egyáltalán nem jártak óvodába. Nem cigány többségű osztályokba viszont azok kerültek az átlagosnál nagyobb arányban, akiket tagozatos osztályba vettek fel (45%), akiknek a szülei minőségi szempontokat figyelembe véve választottak iskolát (31%), és akik a gyerek osztályának kiválasztásába is beleszóltak (25%). Vagyis az iskoláztatás szintjén a cigány környezetből való „kikerülésre” azoknak a cigány gyerekeknek van a legnagyobb esélyük, akiknek a szülei „középosztályi” attitűddel viszonyulnak gyerekeik iskoláztatásához. (12. sz. táblázat, 201. o.)

3. Szegregáció

A kutatás során 192 iskolát kerestünk fel. Ez a magyarországi általános iskolák valamivel több mint 5 százaléka, ahova a nem cigány tanulóknak összesen 4 százaléka, míg a cigány tanulóknak 24,6 százaléka jár. A kutatás néhány kivételtől eltekintve olyan iskolákban folyt, ahol a cigány gyerekek aránya már 1992-ben meghaladta a 25 százalékot, vagy a létszámuk elérte a 100 főt, de nem minden ilyen iskola került be a mintába. Országosan a cigány általános iskolások 44 százaléka tanul az említett kritériumoknak megfelelő iskolában. Ugyanakkor a nem cigányoknak csak 6,3 százaléka jár ezekbe az iskolákba. Ez az adatpár már önmagában is jelzi, hogy milyen jelentős mértékű a cigány gyerekek iskolai elkülönítése. Még egyértelműbbé válik a kép, ha figyelembe vesszük az idősoros trendeket is, hiszen 1992 óta ezen a téren is jelentős változások következtek be.

Év	Összes tanuló	<i>A vizsgált iskolák létszámai</i>		
		Nem cigány tanuló	Cigány tanuló	Cigány tanulók aránya
1989	65 906	49 385	16 521	25,1%
1992	59 368	41 945	17 423	29,3%
1999	55 878	33 255	22 623	40,5%

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A cigányok aránya tehát a teljes tanulólétszámon belül igen jelentősen, több mint a másfélszeresére nőtt, miközben az összlétszám és különösen a nem cigányok létszáma jelentősen csökkent. Ezek a változások azonban nem magyarázhatók az országos demográfiai trendekkel. A cigány általános iskolai tanulók száma ugyanis 1989-től 1999-ig országosan csak 4,5 százalékkal, a vizsgált iskolákban viszont 36,9 százalékkal nőtt. A nem cigány tanulók száma ugyanebben az időszakban országosan 24,4 százalékkal, a vizsgált iskolákban viszont 32,7 százalékkal csökkent. Még nagyobbak az országos és az érintett iskolákra vonatkozó trendek közötti eltérések, ha az 1999-es helyzetet az 1992-es adatokkal vetjük össze. Ebben az

időszakban a nem cigány tanulók száma országosan 14,1 százalékkal, a vizsgált iskolákban viszont 26,1 százalékkal — tehát lényegesen nagyobb mértékben — csökkent, a cigány tanulók száma pedig országosan csak 5,2 százalékkal, a minta iskoláiban viszont 29,8 százalékkal nőtt. Míg 1992-ben a mintába került 192 iskola közül a cigány tanulók 31-ben voltak többségben, ma már 64 iskoláról mondható el ugyanez. Ennek megfelelően országosan 61-ről 126-ra, vagyis 7 év alatt több mint a duplájára emelkedett az ilyen iskolák száma.

Az országos és az érintett iskolákra vonatkozó trendek eltérése összességében azt jelenti, hogy míg 1989-90-ben az összes általános iskolás cigány gyerek 18,6 százaléka, addig tíz évvel később már 24,6 százaléka járt a mintába került iskolákba. 1992-ben minden 12-13. cigány tanuló (7,1%) tanult olyan iskolában, ahol ők alkották a többséget, ma minden 5-6. (18,1%).

Az adatok tehát egyértelműen azt bizonyítják, hogy az elmúlt években igen jelentős mértékben erősödött a cigány tanulók iskolai elkülönítésének tendenciája.

Ez a folyamat természetesen szorosan összefügg a cigányság helyzetében a rendszerváltás után bekövetkezett változásokkal, a romák tömeges marginalizálódásával, a többségi társadalomnak a szaporodó válságtünetek hatására egyre türelmetlenebbé váló magatartásával, a kirekesztő mechanizmusok általános erősödésével, amelyek az etnikai alapon is működő hátrányos megkülönböztetés legváltozatosabb formáit teremtik meg nap mint nap, az élet minden területén. A szociális ellátások szabályozásában és gyakorlati alkalmazása során éppúgy, mint a munkaerőpiacon, az egészségügyi ellátásban, a lakóhely megválasztásában, a lakhatással összefüggő hatósági eljárásokban vagy az iskoláztatásban.

3/1. LAKÓHELY ÉS ISKOLA

A cigány tanulóknak az iskolák meghatározott körében nyomon követhető, rohamosan növekvő koncentrációjában igen jelentős szerepet játszik, hogy az elmúlt években részben a spontán migrációs folyamatok eredőjeként, részben a többségi társadalom tudatos kirekesztő törekvéseinek eredményeként ismét erősödik a cigányok lakóhelyi elkülönítése. Már az 1994-es országos reprezentatív cigányvizsgálat kimutatta, hogy hiába számolták fel korábban a régi cigánytelepek túlnyomó részét, a '90-es évek

elején a cigányság 60 százaléka mégis erősen szegregáló körülmények között lakott. Ebben szerepet játszott a telep-felszámolási akciók végrehajtási módja, amely már magában hordozta új szegregátumok kialakulásának a lehetőségét.

Néhány példa a kutatás során készült leírásokból:²¹

„Régen volt egy cigánytelep, de azt lerombolták. A romák nagyobbik része azonban a falu Szerencs felőli végén most is egy tömbben lakik.”

„A cigánytelep régen az Árpád úton és környékén volt, ami a város Sárospatak felőli végén található, és melyet megszüntettek és ma már csak néhány család lakik ott. A cigány családok jelentős része a település másik végén koncentrálódik a Bihari út és a virág nevű utcák környékén. A Bihari úton egy klasszikus telep van, ahol egymással szemben állnak kicsi szobakonyhás épületek.”

„A '60-as évek végén szűnt meg a telep, amikor a putrikat lerombolták, s közvetlenül mellettük CS lakásokat építettek, így alakult ki a Táncsics utca beszögellése. Ugyanezekben az utcákban épültek később szocpolos házak is. A '70-es évek végén nyitottak a falu másik végén egy új utcát (Árpád u.), aminek azóta se került szilárd burkolata. Itt is szinte kizárólag cigányok építkeztek.”

„A régi cigánytelep a település Karcag fele cső részén, a vasút és a volt szovjet katonai reptér között terült el. A telcpszámolás a hatvanas évek végén kezdődött, az utolsó kunyhót 1982-ben bontották le. A telepi cigányok nagy része a falu túlsó végébe, egy utcába épített CS házakba költözött, de az évek során a környező utcák parasztházaiba is romák költöztek. Ma már a Bibó utcában, a vele párhuzamos lópart utcában és az előbbi folytatásában lévő Új soron szinte csak romák laknak. Az utóbbi években ezen a területen épült a szocpolos házak többsége is.”

21 Az idézett leírásokat, interjúkat a kutatás „terepmunkásai” — Bernáth Gábor, Bernáth Péter, Breitner Péter, Burka Viktória, Diósi György, Janni Gabriella, Gyorgyvcvics Zsuzsa, Kadét Ernő, Kardos Lajos, Kóródi Miklós, Kovács Andrea, Kresalck Dávid, Kresalck Gábor, Lengyel Gabriella, Mándl Iván, Pálincás János, Szidiay Péter, Vásárhelyi Bálint, Virágh Tünde, Wizner Balázs. Zádori Zsolt és Zoinas János — készítették.

„A '60-as, '70-es években a falutól kb. 1 kilométerre, a töltés mellett volt a »gödör«, akkor ott 10 család lakhatott, olyan 50-60 fővel. A régi telepet a »G« építkezésekkel számolták fel, és a falu egyik régi, kieső részén kezdtek el lakásokat építeni. Az újtelepi rész kb. 3 kilométerre van a központtól, innen a gyerekek busszal járnak be. A bérletet nekik kell megvenni (400 Ft/hó), az iskola nem fizeti. Ezen az újtelepi részen, ami valójában a falu régi része, szinte csak cigányok laknak. Régi parasztházakban, szocpolos, OTP-s házakban vegyesen. Burkolt út sehol nincs, a nagyobb utcákon útalap van.”

A lakóhelyi elkülönítés részleges fennmaradása majd újabb keletű megerősítése azonban nemcsak a telep-felszámolási program ellentmondásos és gyakran képmutató végrehajtásának a következménye. A lakóhelyi szegregációnak már a '60-as, de főként a '70-es években kialakultak teljesen új típusú formái is. Az erőszakos téveszesítés által megrendített aprófalvakból, kistelepülésekről már a '60-as években megindult a lakosság erőteljes ütemű elvándorlása. A folyamatot tovább erősítette a helyi intézményeket felszámoló, az infrastruktúra fejlesztésének lehetőségét kizáró településpolitika. Az így megüresedő házakba többnyire olyan cigány családok költöztek a helyi telepről vagy a környékről, akiknek a korábbi lakáviszonyaihoz képest ez is előrelépést jelentett. A cigány családok beköltözésére és növekvő arányú jelenlétére azután a nem cigány családok még erőteljesebb ütemű elvándorlása volt a válasz.

„Jegyzőasszonv szerint a hetvenes évek közepétől a falu sorvadásnak indult. Sokan beköltöztek Dombóvárra, Szekszárdra és messzebbre is: Budapestre. Érdre. Dunakeszin egyenesen »gy-i kolónia« van. A megüresedett házakba kerültek adás-vétel útján a romák.”

„A '60-as években a téveszesítés elől nagyon sokan költöztek városokba. Az elvándorlás, illetve a cigányok beköltözése azóta is folyamatos. A mostani 24 első között csak egy gyerek van. aki egyik ágról sem cigány — mondta szörnyülködve az iskolaigazgató.”

„A falu prosperáló jellegére utalhat, hogy népességmaximumát 1960-ra éri el, 1050 főt regisztrál a népszámlálás. Attól kezdve folyamatosan fogy a népesség. Az 1960-as Tsz-szervezés, majd az iparba áramlás csapolja meg a régi paraszti népességet. Helyükre elsősorban cigány családok költöznek.”

A '80-as évek végétől a gazdasági recesszió, a szocialista nagyipar összeomlása, a téveszek megrendülése majd felszámolása és a rohamosan növekvő munkanélküliség a „lakosságcsere” újabb hullámát indította el a szóban forgó településeken. Ebben az időszakban az olcsón megvásárolható ház lehetőségébe kapaszkodva munkahelyüket elvesztő, a városi bérlakások fenntartási költségeinek drámai mértékű drágulása elől menekülő, egzisztenciálisan ellehetetlenülő városi szegény — közöttük igen nagy arányban roma családok — tették ki a beköltözők egyre nagyobb részét. Megjelenésük, illetve az általuk támasztott kereslet viszont újabb „öslakosokat” késztetett elköltözésre.

a zádorfalvi cigányok egységes és egyenlő társadalmi képlete az elmúlt 15 évben a bevándorlók jóvoltából megváltozott. E nézetet hangoztatja a polgármester és az iskolaigazgató-helyettes is. Úgy látják, hogy minden rossz okozói a bevándorlók. Zádorfalva paraszti népességének elöregedése a '60-as években kezdődő, a '70-es években felerősödő elköltözési törekvése olcsóvá tette az ingatlanokat, ezen házakba kezdtek beköltözni részben Ozdról, részben Kazincbarcikáról a munkanélkülivé lett cigánycsaládok, akik itt remélték megélhetésüket.”

„Vannak betelepült cigányok is, furcsa mód Ózdról, Miskolcra költözött ide 10-15 család. Nyíregyházáról, Debrecenből is költöztek ide cigányok, abban reménykedve, hogy itt a földművelésből, állattartásból kicsit könnyebben meg tudnak élni. Az egyik család asszonya mondta, hogy: »két autóval, szekrényssal érkeztem, mint egy úr, most meg...«. Mostanra eladták a bútorokat, egy rozoga kocsit maradt, ami nincs levizsgáztatva, és egyre jobban elszegényednek. Ők Debrecenből jöttek, ott volt a férfinak takarító cége, de egyre kevesebb megrendelést kapott, egyre nagyobb díjhátralék volt a nyakukon, itt meg olcsón megvettek egy vizes vertfalú parasztházat és a mellette lévő üres telket.”

A folyamat szükségszerű következménye a helyben maradó nem cigány népesség fokozatos elöregedése. Az érintett településekről elsősorban a fiatalabb nem cigányok költöznek el, az idősebbek nagyobb valószínűséggel maradnak. A folyamat előrehaladtával a cigány és nem cigány népesség korösszetétele között egyre nagyobb a különbség, és ezért az iskolások között a cigányok lényegesen magasabb arányt képviselnek, mint a teljes népességben.

„A falu pedig a közeljövőben homogén cigány település lehet, mert a sokác és a német nemzetiségű emberek idősek, kihálnak vagy elköltöznek. A polgármesterek ennek okát elsősorban a '60-as, '70-es években életben lévő építési korlátozásokban látják, aminek következményeként a nem roma fiatalok elmentek a faluból.”

„A cigányok körülbelül 500-an vannak, az utóbbi időkben főleg Borsodból, Szabolcsból, illetve a közeli falvakból jöttek. A '60-as évek elejétől kezdett emelkedni a cigány beköltözők száma. Nem cigány fiatal nem is láttam, csak öregeket, akik a kocsmában — halkan a bajszuk alatt, hogy meg ne hallják — a cigányok ellen acsarkodnak. Egy-két középkorú nem cigány férfit lehetett látni a délutáni pesti busz érkezése után, nyilván ők maradtak a rengeteg bejáró közül. A fiatalok — aki csak tehette — végleg elköltöztek. Beszéltem is négy, 60-70 éves asszonnyal, akik fiatalon Pestre költöztek és most, egy akkoriban Kálión maradt asszony temetésére jöttek vissza. Rokonus nem lakik már itt, akinél megaludhattak volna, a temetés után hazabuzoztak.”

„A jegyzőasszony és az általa behívott gazdasági vezető teljesen elkeseredve és nem kis adag cinizmussal beszélt arról, hogy náluk a kisebbségi problémák nem a cigányokat, hanem a magyarokat érintik, mert már ők vannak kisebbségben. Ez részben köszönhető annak, hogy a születő gyerekek 90%-a cigány, tavaly mindössze két magyar gyerek született, másrészt pedig a fiatalok, ha csak tehetik elköltöznek a faluból.”

„Az iskolába 16 helybeli parasztyerek jár, s hatszor annyi a helybeli cigány gyerekek száma. Ez azt is jelzi, hogy a parasztnépesség, noha az össznépes-

ségen belüli aránya 50%-os, alapvetően előregedett. 1960 óta lényegében új házat csak a cigányok építenek, a magyarok Edelényben, Szendrőben vásárolnak telket, építenek házat.”

A bemutatott demográfiai és szegregációs folyamatok egyik következménye, hogy a cigány általános iskolások 30 százaléka 1000 fő alatti lélekszámú kisközségek iskoláiba jár, ahol átlagos arányuk meghaladja az 50 százalékot, miközben a teljes magyarországi népességnek csak nem egészen 6 százaléka él ilyen településeken.

A kistelepülésekéhez hasonló folyamatok játszódtak le az elmúlt évtizedekben, de különösen a '70-es évek közepétől kezdve a városok, nagyobb községek slumosodó negyedeiben, egykori munkáskolóniáin. A korábban ott élők a rossz és egyre romló feltételek miatt (fejletlen infrastruktúra, alacsony komfortfokozatú lakások, az építési tilalom, illetve a karbantartás hiánya miatt lepusztuló lakóépületek stb.) vagy a társadalmi felemelkedésből (továbbtanulás, munkahelyi mobilitás stb.) adódó lehetőségekkel élve egyre nagyobb számban költöztek ki, és helyükre egyre nagyobb arányban kerültek más szegény családokkal együtt a felszámolt telepekről kirajzó és iparba áramló cigány családok. Beköltözésükre azután a még ott maradt, kicsit is jobb helyzetű nem cigány családok újabb, még erőteljesebb ütemű elvándorlással reagáltak.

„Az iskolába — az igazgató elmondása alapján — a hetvenes években a környékbeli munkás szülők gyerekei jártak. A szülők a csepeli, illetve erzsébeti gyárakban dolgoztak, főként szakmunkásként, kisebb részük segédmunkásként. A gyerekeknél a fő cél természetesen valamilyen szakmunkás bizonyítvány megszerzése volt. Akkoriban csak egy-két cigány gyerek járt az iskolába, ők «elvesztek» a többiek között.”

„A '80-as évek elején kezdték építeni a Török utca másik oldalán a lakótelepet, amelyet a tervek szerint ezen az oldalon is folytatni akartak. Ezért egy a terület építési tilalom alatt volt egészen a '80-as évek végéig. Még egy kerítést sem lehetett felhúzni engedély nélkül, amit persze nem adtak meg, mert úgyis mindjárt épül itt a lakótelep. A régi, rossz állapotú házakból elkezdtek kiköltözni az emberek, megpróbálták eladni, cserélni. Az ingatlanok nem voltak értéke. Ebben az időben kezdtek el betelepülni a cigá-

nyok. Elsőként Nógrádból jöttek családok, majd Szabolcsból, Borsodból. Elég sok önkényes volt, több kilakoltatási akció is zajlott, amibe megpróbálták bevonni az iskolát is.”

„A cigány lakosság jelentős része egy tömbben lakik, a Május 1. úti iskola környékén lévő lakótelepen. A cigány lakosság aránya itt folyamatosan növekszik, a környező falvakból beköltözőknek köszönhetően. A telep mögött egy kis erdő van. A lakótelep lepusztult, a szemetes konténerek körül nagy halom szemet látható.”

„Az iskola körzetéhez tartozik a Dzsumbuj, háromtömbnyi nyomorúságos munkáskolónia, ami az utóbbi évtizedben kiérdemelte a kerületi szociálpolitika külön figyelmét; saját segítő intézménye van. A Dzsumbuj régen cl-cigányosodott, főleg a keleti országrészekből vándoroltak ide családok.”

Az egykori munkáskolóniák „elcigányosodásának” legújabb és legtragikusabb változata akkor jött létre, amikor a '80-as évek közepétől-végétől sorra zárták be azokat a bányákat, üzemeket, amelyek munkásai számára annak idején megépítették ezeket az akkor elfogadható színvonalú, de a komfort hiánya és az elavulás miatt később alaposan leértékelődő lakásokat. A hozzájuk kapcsolódó üzemek bezárásával megszűntek a helyben megélhetést biztosító munkahelyek is. Aki tudott, menekült, s a megüresedő, többnyire nagyon rossz állapotú lakások csalóka megkapaszkodási lehetőséget kínáltak a környék legelesettebb, legnyomorúságosabb helyzetű családjainak.

„Két századfordulón épített egykori kolónia van a településen. Az egyik a nádasdi úttól jobbra a Vajosbánya-telep, a másik az iparvasút melletti ún. Alsórész. Mára mindkét telepen zömében cigányok laknak, a »bevándorlók«, akik főleg Átlóról jöttek, de érkeztek ide Hangonyból és Domaházáról is családok.”

„A régi bányászlakásokból álló sorházak teljesen leromlottak, komfort nélküliek, karbantartásukra, felújításukra nincs pénze lakóiknak. Ezeket a lakásokat többnyire romák lakják, nagy részt jogcím nélküli lakosként.”

„A kimerült bányák bezárását követően az elbocsátott bányászok többsége elhagyta telepi lakását, s az ő helyükbe jöttek az arlói cigányok.”

Természetesen ezek a nagyobb községekben, városokban lezajló spontán, ám szigorú társadalmi törvényszerűségeknek engedelmessé és a szegregáció jelentős erősödését eredményező folyamatok is éreztetik hatásukat a környék iskoláiban. Részben ilyen okokra vezethető vissza a cigány tanulók arányának ugrásszerű növekedése a Nagykörút menti pesti kerületek, különösen a Józsefváros és Ferencváros egyes iskoláiban. A kutatás mintájába került 12 budapesti iskolában — ezek túlnyomórészt a VII., VIII. és IX. kerületben találhatók — a cigány tanulók aránya tíz év alatt (1989-től 1999-ig) több mint a duplájára (22,7 százalékról 49,1 százalékra) emelkedett. Hasonlóan rövid idő alatt még nagyobb arányváltozások következtek be a vidéki városok egykori bányatelepi vagy más slumosodó negyedekben működő iskoláiban.

„A bányatelep hajdan Pécs egyik legszebb fekvésű területe volt. A településen múlt századi épületek — épségben megmaradt, gondozott gerendavázas tűzoltószertár, néhány bányászlakás és az iskola — és a két világháború között épült középületek — kórház valamint Széchenyi-akna építményei tanúskodnak a valamikori jobblét állapotairól. Ezt a jobblétet egyébként a Duna Gőzhajózási Társaság hozta létre, és annak idején születéstől halálig tartó biztonságot nyújtott az alkalmazásában lévők részére. A szocializmus időszakában prosperáló bányászatnak köszönhetően tágas családi házak és egy-két szobás bányászlakások sorházai találhatók egymás mellett. Mára a település leromlott, egyre többen hagyják el régi lakói, családjai közül. A nyíltszíni fejtés állítólag 2002-ig ad még munkát, de jóval kevesebb embernek, mint a régi intenzív mélyművelés. A munkahellyel rendelkező felnőttek „a városba” járnak dolgozni. Sok a munkanélküli, a romák majd mindegyike az. A lakosság kicserélődését jó érzékelteti, hogy 25 éve kb. 300 tanulója volt ennek az iskolának, köztük senki se volt cigány, ma kb. 120-130 gyerek jár ide, akiknek majd fele cigány származású.”

A telep-felszámolási program nyomán kibontakozó spontán társadalmi folyamatok és új szegregációs minták hatását már a Kádár korszakban, de különösen az elmúlt tíz évben jelentősen felerősítették a többségi társadalom

stratégiai válaszai és a tanácsok majd önkormányzatok tudatos intézkedései. Bár a tudatos elkülönítő törekvések sokszor nemcsak a cigányokat (tegyük hozzá: többnyire a szegény cigányokat), hanem a nem cigány, de hasonlóan leszakadt, marginalizálódott társadalmi csoportokat is sújtják, az ezzel összefüggő eljárások az etnikai szegregáció eszközeként is működnek.

„A telep a '70-es években szűnt meg, amikor CS-lakásokat kezdtek el építeni Győrén, a belvizes területeken. Az akkori vezetés elgondolása szerint a szomszédos Nagyvarsányt meg kellett tisztítani a cigányoktól, és áttelepíteni a Gyűrén épülő „modern” házakba. Ennek eredményeképpen ma az iskolaigazgató szerint egy cigány sem jár a varsányi iskolába.”

„1983-ban Hajdúhadházán felszámolták az ország egyik legnagyobb cigánytelepét — oly módon, hogy a felépült OTP-s lakásokkal az elkülönítés megmaradt, és a romák többsége ma is a település szélein, erősen szegregált körülmények között él.”

„A város idővel számos helyen mért ki telket, és adott vagy épített házat a békési cigányoknak. Szinte mindegyik központi telepítésnek jellemzője azonban, hogy a telep környékén, illetve tömbben történt.”

„A várost, az áthaladó vasút szinte kettéosztja. A vasúttól északra fekvő terület — mely a város lakott területének durván az egyharmada — a cigány negyed. Nem tudom, valószínűleg nincs is rá adat, hogy a város cigány lakosságának hány százaléka él itt, de az biztos, hogy a döntő többsége. Jelzi ezt az is, hogy a Eáy utcai iskolában kért húsz címből talán négy volt, amelyik nem ezen a városrészen volt található. Megkülönböztető név nem ragadt erre a városrésze, mindenki így nevezi: ahol a cigányok laknak.”

„A nyolcvanas évek elejétől kezdtek cigány családok a telepeken kívül házakat vásárolni, de a falubeliek gondosan ügyeltek arra, hogy ez csak a telep környéki utcákra korlátozódjon. Ezekben az utcákban ma már alig él néhány magyar család. Ez a gondosság a mai napig jellemző a verpelétiekre. Cigány család nem vehet, nem építhet házat az főút túloldalán.”

„A Dobó II. a cigánysor. A név a nem is olyan régen lebontott cigánytelep nevét őrzi. Ez a cigánytelep '92- ig létezett, és a Dobó I. — azaz az akkori

Dobó utca — szomszédsága miatt »Dobónak« hívták. Miután eltüntették a »Dobót«, létrehoztak ott egy új utcát, melyet Dobónak neveztek el, és csak cigányok lakják, ez a Dobó II.”

„Az idén nyáron újra kiöntött a latna, a Dankó telepen összedőlt hét ház. Az árvízsegélyből a helyi önkormányzat, a kisebbségi önkormányzat segítségével vásárolt házakat. (Ekkor derült ki, hogy több összedőlt ház hivatalosan nem is létezett, nem volt tulajdonosa, tulajdoni lapja. (...) Volt egy eladó ház a község másik felén, az iskola mellett. A kisebbségi önkormányzat már ki is alkudta az árat, de mikor a szomszédok megtudták, hogy kinek akarják adni a házat, inkább összeadták a pénzt, és megvették ők — csak nehogy cigányok költözzön oda.”

„Bár több roma család él Berettyóújfalu belvárosában, magyar lakókörnyezetben, több roma panaszkodott arra, hogy újabb roma családok beköltözését az önkormányzat a szomszédok tiltakozására megakadályozza vagy nehezíti. Találkoztunk olyanokkal, akik házat vettek a településen belül, az önkormányzat azonban a szomszédok kérésére megakadályozta a lakhatási engedély kiadását, így jelenleg is árulják frissen vett házukat.”

„A bányát 1992-ben zárták be, s akkor lényegében a Farkaslyukon lakók többsége munkanélkülivé vált. Az öreg bányászok számára már korábban szociális bányászlakásokat építettek Ózdon, s az így megürült lakásokba elősorban cigány családok költöztek. Ózd törekvése már ekkor világosan láthatóan az volt, hogy minél több, a városi bérlakásban lakó cigány családot költöztessenek ki Farkaslyukra, ugyanakkor minél több nem cigány családot hozzanak be Ózdra.”

„Tapasztalatom szerint kétirányú a jelenség, egyrésztől van egy széttartó, a diaszpóra irányába ható folyamat, de emellett legalább ilyen erős a lakóhelyi szegregálódás is. Az utóbbi bár nem szükségszerűen etnikus, mert a szegények gyengébb komfortértékű lakóövezetekbe való szorulása zajlik, mégis a cigányság leszakadó, reménytelen részeit (meglehet a többséget) hűsbavágóan érinti. Szegény cigány lakóhelyek a városban: az említett Óreg Rókus (Hunyadi tér környéke), amelyben a konfliktust továbbberősíti, hogy értékes ingatlanokkal rendelkezik a városrész, és a befektetők

szeretnek pacifikálni, vagyis az önkényeseket, cigányokat — úgy ötszáz főt - kiséperni, amihez az önkormányzatban erős szövetségesre találtak; a város nyugati szélén fekvő Repülőtér elhanyagolt betonblokkjai (számuk 100 fő körül lehet); Móraváros öreg bérháza és földszintes házacskái; illetve a Cserepes sor zömében önkormányzati tulajdonú szükséglakásai (itt 70 család élhet).”

3/2. AZ ISKOLÁK KÖZÖTTI SZELEKCIÓ — A NEM CIGÁNY GYEREKEK ISKOLAI ELVÁNDORLÁSA

A lakóhelyi szegregáció, a cigány lakosság arányának egyes településeken, településrészekben vagy városi lakónegyedekben bekövetkezett rohamos mértékű növekedése mellett az iskolai elkülönítés erősödésében igen jelentős szerepet játszanak a többségi társadalom erőteljes elkülönülési törekvései is. Ezt igazolja, hogy Budapesten és a megyeszékhelyeken, ahol több általános iskola is van elérhető közelségben, rendkívül egyenlőtlen a cigány gyerekek iskolák közötti eloszlása.

Az iskolák közötti eloszlás feltűnő egyenlőtlenségeit lényegében ugyanazok a mechanizmusok hozzák létre, mint a lakóhelyi szegregáció erősödését. Egyes iskolákban a környék migrációs folyamatai (a ki- és beköltözések) következtében nőni kezd a cigány tanulók aránya. Erre a többségi családok úgy reagálnak, hogy igyekeznek más iskolába íratni a gyerekeiket, és így a cigány tanulók aránya lényegesen nagyobb mértékben növekszik, mint amit a lakónépesség összetételének változása indokoltta tenne. A kutatás mintájába került budapesti iskolákban már az 1989-90-es tanévben is 22,7 százalék volt a cigány tanulók aránya, a mintába nem került iskolákban viszont ugyanekkor csak 2,8 százalékot ért el. Azokon a megyeszékhelyeken, ahonnan került a mintába iskola, 26 százalék volt a cigányok aránya 1989-ben, az érintett városok többi iskolájában viszont csak 3,1 százalék. A különbség tehát a mintába került, illetve be nem került iskolák között Budapesten is és a megyeszékhelyeken is már akkor több mint nyolcszoros volt. Azóta a teljesen szabaddá vált iskolaválasztás és a szerkezetváltó 6 és 8 osztályos gimnáziumok térhódításával az eloszlások egyenlőtlensége tovább növekedett. A mintában szereplő iskolákban 10 év alatt a cigány arány Budapesten 49,1 százalékra, a megyeszékhelyeken pedig 53,2 százalékra emelkedett. Budapesten például az

egyik ilyen iskolában 20-ról 60, egy másikban pedig 40-ről 100 százalékra nőtt a cigány tanulók aránya, miközben ugyanezekben a településeken léteznek „cigánymentes” vagy csak elenyésző számú cigány tanulót oktató iskolák is.

Budapesten, a megyeszékhelyeken és a nagyobb városokban könnyű helyzetben vannak azok a családok, amelyek nem akarják, hogy a gyerekeik olyan iskolába járjanak, ahol a cigány gyerekek aránya meghaladja az általuk „tolerálható” mértéket, hiszen bőven van választási lehetőségük.

Budapest, VIII. kerület: „A '80-as évek elején már volt angoloktatás, az igazgatónő szerint (1984 óta dolgozik itt) akkoriban határozottan elit iskolának számított. A cigányok aránya akkor 7% volt. A cigány tanulók száma ezután enyhén emelkedett, majd kb. 1995-től kezdett drasztikusan nőni. Most majdnem 50%. Az igazgatónő szerint ezzel olyan folyamatok indultak be, amelyeknek az iskola ugyan próbál, de nem képes ellenállni: a törekvőbb családok elviszik a gyerekeiket. A jobb képességűek a hatodik osztály után hatosztályos gimnáziumba mennek (most 73 hatodikosból 11-en adták be a jelentkezésüket).“

Dunántúli megyeszékhely: „Az iskolába 349 tanuló jár, ebből 179 a cigány. Az iskola egyébként retteg attól, hogy a város végképp leírja őket. Évről évre megfigyelhető, hogy a körzetükben működő három óvodából kb. 20 gyereket már nem íratnak be hozzájuk, hanem jobb iskolákba viszik.”

Észak-magyarországi város: „Jelenleg négy állami és egy egyházi általános iskola van a városban, mindegyikben kb. 400 diák tanul. A szülőket az iskolaválasztásban befolyásolja a roma tanulók aránya. Az iskolavezető mesélte, hogy az egyik szülő beiratás előtt végigjárta az iskolákat, és azért döntött az Esze mellett, mert ott látta a legkevesebb cigány diákot.”

A nagyobb településeken azok az iskolák, ahova nem vagy alig járnak cigány tanulók, gyakran maguk is sokat tesznek azért, hogy a cigány gyerekek minél hatékonyabb távoltartására vonatkozó társadalmi igényt kielégítsék és ezzel megőrizzék az iskola jó hírnevét. Egy alföldi megyeszékhely „cigányos” iskolájának az igazgatónőjével készült interjúból idézünk:

„Egyáltalán semmiféle segítséget nem érzek a társadalom részéről. Pedig hát, ez a saját jól felfogott érdeke lenne. Én ezért ellenzem a szelektálást az általános iskolákban, az első osztályban. Már ott megkezdődik a szelekció, és nem a képességek alapján, úgy tüntetjük föl, mintha eszerint lenne, de valójában nem ez alapján. Ugyan tilos felvételiztetni, de felvételi elbeszélgetés az nem tilos, hát most soha senki nem megy oda, hogy megnézzé, gyakorlatilag mi folyik ezen az elbeszélgetésen. Lehet ezt burkoltan csinálni, mint ahogy bármit.

Itt arra céloz, hogy a cigány gyerekeket már ekkor kiszorják?

Módjukban áll, ha akarják. Következménye nincs. Vagy ha mégis fölveszik, a cigány gyereket ott úgy anúgy kezelik, mint a többi gyereket, és a hátrányai leküzdésében nem nyújtanak neki segítséget. A hátrány marad, azt önállóan a gyerek nem tudja leküzdni. Tehát előbb-utóbb nyílik az olló: a többi gy orsabb ütemben halad, mint ő. Egy idő után egyre kevésbé tudja a követelményeket teljesíteni, és a szülővel év vége előtt közük, hogy a gyerek most sem érte el azt a szintet, és semmiképp sem vagyunk hajlandók átengedni. Akkor szintén hozzánk hozza. Pedig annak a gyerekeknek se tesszünk jót, akit kiválogatunk az clitosztályba. Látom az utcán, meg a konfliktusokban is egyre több az olyan eset, hogy egy védett közösségbe járó gyerek meglát egy cigány gyereket az utcán, és rögtön rá van írva, hogy lebénul, a frász áll belé. Amitől a másik gyerek (és ez természetes) rámászik. Az lenne az útja az integrációnak, hogy minden iskolába mindenféle gyerek járna, hogy lássa, mi is van valójában. Mert a társadalom se olyan, hogy itt vannak az elitek, ott a közepesek, amott meg az alja. Ilyen kis országban mindenki mindenkivel találkozhat. Én a saját sorsomból tudom, hogy ha az embernek vannak gyerekkori tapasztalatai a cigányokról, akkor nem lesz vele ellenséges. A gyerek nem születésétől fogva cigányellenes, a cigány és magyar gyerek egymással játszik, és semmi gondja egymással. Mindaddig, amíg nem tudatosítják benne, hogy fiam, ettől félni kell.

Ezt azért elég korán tudatosítják.

Igen. Akaratlanul is kifejlesztik benne azt a hozzáállást, ami akadályozza az integrációt. Ha a gyerekekben tudatosítjuk, hogy ennek más a bőrszíne, akkor ezt az életben nem tudjuk belőle kiszedni. Soha nem fogja elfogadni a másfaját. Lehet az nála tízszer külön, akkor se fogja ezt elismerni, de

még azt sem, hogy vele egyenértékű. Én ebben látom a legnagyobb tragédiát. Ha ez így marad, innen kijutni nem lehet.”

A már „reménytelenül elcigányosodott” iskolákban viszont sokszor a tanterület is beletörődik a megváltoztathatatlanba, s elfogadja a társadalmi környezet lesújtó ítéletét.

Budapest, VIII. kerületi iskola: „Volt olyan, hogy a jól tanuló hatodikos cigány gyereknek azt mondta a tanára, hogy menjen el egy másik iskolába, ha tovább akar tanulni, mert ha meghallják, hogy innen jött, egyszerűen nem fogják felvenni.”

Am a „lábbal szavazás”, a gyerekek átíratása azokon a településeken is mindennapos gyakorlat, ahol helyben csak egy iskola van, s ahol ennél fogva az iskolaváltoztatás azt jelenti, hogy a gyereknek az ezzel járó időráfordítást, többletköltséget és energiát is vállalva egy másik településre kell járnia. A kutatás során felkeresett 192 nyolcosztályos általános iskola közül 38-ból van egyértelmű adat arra, hogy az elmúlt években a magas cigány arány és az ezzel összefüggő színvonalproblémák miatt az iskola teljes tanulólétszámahoz képest jelentős mennyiséget ért el a beiskolázási körzetből máshova be- vagy átíratott nem cigány tanulók száma. Közülük 28 olyan településen működik, ahol csak ez az egy iskola van. Hangsúlyozni kell, hogy a máshova járók között olykor megtaláljuk a legtörekvőbb cigány családok gyerekeit is, de ez csak azt bizonyítja, hogy a felemelkedéshez az etnikai és általában a társadalmi szolidaritás megtagadására is szükség van.

Egy Borsod megyei kistelepülés iskolájában 1992-ben a tanulók fele volt cigány. Ma mára nem cigány tanulók egyetlen kivételtől (egy alkoholistápa gyerekeitől) eltekintve valamennyien egy másik település iskolájába járnak, így a helyi iskola úgy vált tiszta cigány iskolává, hogy a faluban még szép számban élnek nem cigány gyerekek is. A gyerekek iskolai elvándorlásával járó létszámcsökkenés jelentősen megnövelte a helyi iskola fenntartásnak fajlagos költségeit, ezért a polgármester be akarta zárni. Tervéről azonban le kellett mondania, mert a cigány gyerekeket a környék egyetlen iskolája sem volt hajlandó befogadni.

Ha nem is ennyire szélsőséges formában, de számos egyetlen iskolával rendelkező kistelepülésre igaz, hogy a gyerekek „elvándorlása” miatt

a helyben lakó iskoláskorú népességben, illetve a helyi iskolában érvényesülő cigány-nem cigány arányok lényegesen eltérnek egymástól.

„Az utóbbi években kezdődött el, hogy a nem cigány szülők máshová viszik a gyerekeiket. Nagykönyiből 8 alsós is Tamásiba (a legközelebbi város) jár iskolába. 8 osztályos gimnáziumba 12-en Tamásiba, kerten pedig Dombóvárra járnak, s meg Ertényből is (az iskolai körzethez tartozó, Nagykönyinál rosszabb forgalmi helyzetű kisközség) 5-6 gyerek eljár Tamásiba iskolába.”

„K-n a szegregációnak egy nagyon érdekes fajtáját sikerült megtalálnom. Ugyan a kérdőívben nem elkülönített cigány iskolaként jelöltem a *k*-it. 87%-ban cigány tanulók járnak oda. Az óvodában ez az arány még magasabb. Ezek döbbenetes számok ahhoz képest, hogy a falu lakosságának csupán 47%-a cigány. Érdeemes megnézni az adatokat az osztályokkal kapcsolatban:

1. évfolyam — 26 tanuló; ebből cigány 25
2. évfolyam — 25 tanuló; ebből cigány 25
3. évfolyam — 17 tanuló; ebből cigány 17
4. évfolyam — 22 tanuló; ebből cigány 18
5. évfolyam — 18 tanuló; ebből cigány 16
6. évfolyam — 20 tanuló; ebből cigány 13
7. évfolyam — 15 tanuló; ebből cigány 12
8. évfolyam — 20 tanuló; ebből cigány 13

A két kiegészítő osztályban 18 tanuló; ebből 17 cigány.

Nem csupán demográfiai okokra vezethető vissza ez a magas arány, hanem arra is, hogy aki teheti, elviszi innen a gyereket másik településre, leginkább a szomszédos B-re és Tre vagy a kb. húsz kilométernyire lévő hevesi hatosztályos gimnáziumba. Az iskolaigazgató szerint a hevesi hatosztályos gimnázium minden jó képességű gyereket elszippant. A mostani hatodikos osztályban 7 magyar van és 13 cigány: az összes magyar gyerek Hevesre készül, de a cigányok közül is többen szeretnék megpróbálni. A legtöbb gyereket a tizenegy kilométerre lévő B-re viszik. B. nagyobb település, az iskola is nagyobb; a cigányok aránya pedig mind a faluban, mind az iskolában jóval alatta marad a *k*-inak. Az iskolaigazgató szerint legalább egy osztályra való gyerek jár csak B-re; főleg magyarok, de cigányok is. Ez az is-

kolaváltoztatás vagy -választás igazából csak 3-4 éve gyakorlat, de a K-n tanító pedagógus is viszi el innen a gyereket. Újabbán már az óvodát is máshol kezdi sok gyerek.”

„Az iskola 123 tanulója közül 116 cigány. A faluban még 38 iskolaköteles korú gyerek él, ő a közeli V-re vagy Gy-re járnak tanulni.”

„A magyar szülők közül egyre többen 6-8 osztályos gimnáziumba íratják gyerekeiket, ha lehet Nyíregyházára, hogy ne legyenek együtt a kisebbség gyermekeivel.”

„A két iskola közötti különbségek azokra az időkre vezethetők vissza, amikor az egykori tanácsotagok elhatározták, hogy N-bcn nem lesznek többé cigányok. Innentől kezdve a gy-i iskola híre egyre rosszabb lett, és amikortól lehetett, egyes szülők elkezdték nem a helybéli iskolába beírni gyermekeiket, hiszen ott meg voltak cigányok. Az ellentétet csak fokozta, hogy néhány évvel ezelőtt az n-i iskola általános művelődési központ is lett.

Az igazgató szerint semmivel sem jobb az n-i iskola színvonala, ott még régebbi számítógépek is vannak, mint náluk, és a tanerő sem képzetesebb, csak ott nincsenek cigányok.”

Az átiratokozás sok helyen önmagát gerjesztő folyamattá válik. A gyerekcl-vándorlás miatt nő a cigány tanulók aránya a helyi iskolában. A pedagógusok egyre kevésbé hajlandók odamenni tanítani. Emiatt csökken a tanítás színvonala, ami aztán további szülőket készítet arra, hogy máshova írassák gyermekeiket. A törekvőbb, jobb helyzetű cigány családok is ezt teszik, mert nem akarják, hogy a gyerekeik behozhatatlan hátrányba kerüljenek, és a helyi iskola végérvényesen a szegény cigányok etnikai gettójává válik.

Így az iskolák közötti szelekciónak, a homogén cigány és az erős cigány többségű iskolák kialakulásának egyik legsúlyosabb következménye, hogy együtt jár a pedagógusok erőteljes szelekciójával. A tanárok többnyire nem szívesen tanítanak cigány vagy „elcigányosodó” iskolákban. Félnek a speciális nevelési és oktatási problémáktól, úgy érzik, hogy ezekben az iskolákban nem juthatnak sikerélményekhez, és komoly presztízsveszteséget jelent számukra ott tanítani. Szép számmal akad közöttük olyan is, aki erősen előítéletes a cigányokkal szemben, és úgy gondolja, hogy a cigány

gyerekek oktatása eleve reménytelen feladat. Kutatásunkból kiderült, hogy miközben a gyerekszám csökkenése miatt ma már sok helyen munkanélküliség fenyegeti a pedagógusokat, az „elcigányosodó” iskolákban még mindig sokan tanítanak képesítés nélkül. Van olyan (homogén cigány) iskola, ahol a tantestület 7 tagjából 4 csak érettségivel rendelkezik. Sokan képesítés nélkülüként is csak azért mennek „cigány” iskolába tanítani, mert így könnyebben juthatnak be a pedagógusképzésbe, és mihelyt megszerzik a diplomát, átmennek egy másik iskolába.

Egy falusi iskola, ahol a cigány gyerekek aránya megközelíti a 90 százalékot: „Azok a gyerekek, akik itt ötös tanulónak számítottak és másik iskolába kerültek, az új helyen tanulási gondokkal kell, hogy szembeszézenek. Van úgy, hogy az egyik tanár részeg; van úgy, hogy nem jön be tanár az órára. Ez utóbbit többen is említették; a matematika óra abból állt, hogy az igazgató bejött, felírt két feladatot a táblára a gyerekeknek; és nem jött be senki óra végéig. A gyerekek az ilyen órákon magnóznak vagy játszanak. Felső gyerekeknek okoz gondot a szorzótábla, amit egykor nagyon jól tudtak, de elfelejtettek. Rengeteg az elmaradt óra. Az iskolaigazgató említette, hogy sok a helyettesítés mostanában — azt azonban nem, hogy ezek az ún. helyettesítések hogyan is zajlanak. Több szülő panaszkodott arra, hogy nincsenek szakkörök, délutáni foglalkozások az iskolában; a napközi is csak alsóban működik, nincsen felsős tanulószoba. Véleményem szerint nem ártana egy alapos szakfelüyelői vizsgálat K-n.”

Egy másik falu gyakorlatilag homogén cigány iskolája:

„Az iskola belül is elég siralmas látvány, a falakon csak a tablók láthatók, az osztályokban alig van díszítés, néhány rajz a faliújságon. A bútorok lepusztultak, nincs számítógép, szemléltetőeszközök se nagyon. Az érződött az iskolán, hogy nincs „gazdája”, senkinek sem fontos, hogy mi történik benne, hogy hogy néz ki.

Ennek oka egyrészt az anyagiakban keresendő, mivel a falu szegény és nagy gondot jelent az iskola fenntartása, másrészt az odafigyelés teljes hiányában.

Az igazgató hatvanéves, tanítói végzettségű, 1993 és 1996 között személyi ellentétek miatt nem itt dolgozott. Az önkormányzattal, a polgármesterrel került többször konfliktusba, feljelentés is lett a dologból. Az iskola finanszírozása volt a konfliktus egyik oka, az igazgató túlzott alkoholfogyasztása a másik. Az iskola nem önálló gazdálkodású, de olyan szinten nem, hogy az

igazgatónak semmi fogalma nem volt róla, hogy mire mennyi pénzt költenek. Év elején benyújtja a tervezett költségvetést, és kész. Minden egyes ceruza megvételéhez pénzt kell kérnie. Mikor beszélgettünk, akkor hozott a postás egy csomagot, ami 400 Ft-ba került, de meg erre sem volt pénze, mondta, hogy majd kér az önkormányzaton. Ahogy írtam, elég súlyos konfliktusok vezethettek ehhez a megalázó helyzethez.

Az iskolában részben összevont osztályok vannak: 1-2., 3-4., 5-6. és 7-8. osztály. Hét tanár dolgozik, de négyen csak érettségivel rendelkeznek. Szakképesítés nélküliek tanítják felsőben a magyart, történelmet, földrajzot, kémiát, németet, rajzot, technikát, testnevelést, matematikát, vagyis szinte mindent. Az 1-2.-ban és a 3-4.-ben van szakképzett tanítónő, de az utóbbi csoport szaktárgyait képesítés nélkül oktatja a tanítónő.

Az említettekől kifolyólag az oktatás színvonala alacsony. Az igazgató is említette, hogy a minimumszintre építenek, aminek egyik oka az otthoni hozzáállás. Az iskolából máshova átkerülő diákok állítólag szinte semmit nem tudnak.

Nagyon nagy a fluktuáció az iskolában, sokan mikor meghallják, hogy csak cigány gyerekek járnak ide, már vissza is vonják a jelentkezésüket.”

3/3. ISKOLÁN BELÜLI SZELEKCIÓ

Azokban a — főként nagyobb létszámú — iskolákban, ahol a cigány gyerekek aránya már jelentős, de még nem elkerülhetetlen, hogy az iskola hosszabb távon tiszta cigány iskolává váljék, a nem cigány családok részéről általában komoly nyomás nehezedik az iskolavezetésre annak érdekében, hogy gyerekeiknek legalább ne kelljen egy osztályba járniuk a cigány, és főként a szegényebb, a különösen rossz családi körülmények közül érkező cigány gyerekekkel. A nyomásgyakorlás legfőbb eszköze a nem cigány gyerekek átiratása más iskolába, vagy a településen belül vagy, ha ez nem lehetséges, másutt. Sok igazgató és pedagógus elismeri, hogy az iskoláján belül azért kellett az elkülönítés különféle technikáit alkalmazni és ennek érdekében különböző funkciójú párhuzamos osztályokat létrehozni, mert megindult a nem cigány gyerekek elvándorlása, s ha nem akarták, hogy ez a folyamat felgyorsuljon, „lépniük kellett”.

„Megállt a gyerekelvándorlásunk is. Ez valamennyi résztvevőnek az együttes közreműködésével történt így. Szakmai fejlesztések is benne vannak ebben. A kis létszámú nyelvoktatás, a nívócsoportos matematikaoktatás, azon kívül nyilván az eltérő tantervű és kis létszámú osztályok beindítása is.“

A cigány gyerekek iskolán belüli elkülönítését szolgáló eljárásoknak a magyar iskolarendszerben több évtizedre visszatekintő hagyományai vannak. Ha szükségét érzik, az iskolák, ma is ezeket a megszokott eljárásokat alkalmazzák. Az elkülönítés többnyire nem kizárólag etnikai alapon működik, hanem keverednek benne az egyértelmű faji diszkrimináció és a szakirodalomból jól ismert, általánosabb érvényű társadalmi szelekció elemei. Ez azt jelenti, hogy egyrészt létrejönnek a magasabb társadalmi státusú családok gyermekeinek magasabb színvonalú oktatást szolgáló, különleges pedagógiai szolgáltatásokat biztosító osztályok, ahova kivételképpen bekerülhet néhány cigány gyerek is a legintegráltabb, legjobb társadalmi pozíciójú családokból. Másrészt az iskolázatlan, alacsony jövedelmű és státusú nem cigány családokból is kerülnek gyerekek azokba az osztályokba, amelyeket elsősorban a cigány gyerekek elkülönítése érdekében hoznak létre. Hozzátehetjük, hogy a migrációs folyamatok, a lakóhelyi szegregáció és az iskolák közötti szelekció révén az iskolák egy része a szegények, a marginalizálódott, leszakadt társadalmi csoportok iskolájává válik, ahol a belső szelekciónak már nem nagyon van funkciója. Ezekben szinte mindig nagyon magas a cigány tanulók aránya, de az egyes osztályok között e tekintetben már nincsenek lényeges különbségek.

Az iskolák jelentős részében azonban igen erőteljesen érvényesül a belső szelekció is. Részletesen megvizsgáltuk, hogy a mintába került iskolákon belül mekkora különbségek alakultak ki az egyes osztályok összetétele között. Az osztályokat hat csoportba soroltuk: homogén nem cigány osztályok, azok az osztályok, ahol a cigány tanulók aránya 25 százalék alatt, 25 és 50 százalék között, 50 és 75 százalék között, illetve 75 százalék felett van, és végül a homogén cigány osztályok. Azt tekintettük szélsőségesen egyenlőtlen eloszlásnak, ha egy iskolán belül legalább három fokozatnyi különbség van az osztályok között. (Például: miközben vannak homogén nem cigány osztályok, vannak olyanok is, ahol a cigány gyerekek adják a többséget.) 178 iskolából vannak osztályszintű adataink, s közülük 90-ben, tehát az ilyen szempontból megvizsgált iskolák nagyobbik felében kialakultak az említett szélsőséges különbségek.

23 olyan iskolát találtunk, ahol homogén cigány és homogén nem cigány osztály is működik. További 30 iskolában a homogén cigány osztályok mellett vannak olyan osztályok is, ahol a cigány gyerekek aránya 25 százalék alatt marad. 9 iskolában fordul elő, hogy olyan osztályok is mű-

ködnek, ahol a cigányok aránya 75 százalék fölött van, és olyanok is, ahol csak nem cigányok járnak.

Tanulságos mindezt összevetni az iskola egészét jellemző arányokkal. 23 olyan iskola van, ahol a cigány gyerekek aránya összességében nem éri el a 25 százalékot. Közülük 10-ben mutathatók ki az osztályok közötti szélsőséges aránykülönbségek. 96 olyan iskola van, ahol a cigány gyerekek aránya a 25 és 50 százalék közötti sávba esik, s közülük 53-ban alakultak ki az osztályok közötti szélsőséges aránykülönbségek. 37 olyan iskola van, ahol az arány 51-75 százalék. Közülük 25-ben minősíthetők szélsőségesnek az osztályok közötti aránykülönbségek. S még a 75 százalék feletti cigány arányú iskolák között is (ahol pedig ez már majdnem fizikai lehetetlenség) találtunk két olyat, ahol kimutathatók a szélsőséges aránykülönbségek.

A kutatás adataiból kiindulva becsléseket végeztünk az országos arányokra vonatkozóan. E szerint az ország összes 8 osztályos általános iskolájában együttvéve:

- kb. 1 230 olyan osztály lehet, ahol a cigány tanulók aránya meghaladja az 50 százalékot, s ezekben kb. 13 300 cigány gyerek tanul;
- kb. 740 olyan osztály lehet, ahol a cigány tanulók aránya meghaladja a 75 százalékot, s ezekben kb. 10 300 cigány gyerek tanul;
- kb. 770 homogén cigány osztály van, ahol kb. 9000 cigány gyerek tanul.

Mindez azt jelenti, hogy a teljes általános iskolás népesség 10 százalékát kitevő cigány általános iskolások bő egyharmada (a 93 ezerből 32 600) cigány többségű osztályokban végzi tanulmányait.

Hogyan jön létre ez a polarizáció? Főként a különböző osztálytípusok létrehozása és működtetése révén. Ahogy az egyik igazgató nyersen megfogalmazta: „Ha nem akarjuk, hogy a magyar gyerekek végképp elfogyjanak az iskolából, föl kell vállalnunk a magyar és cigány gyerekek képességei közötti különbséget.” Ahol tehát az iskolán belüli elkülönítésnek még lehet jelentősége, elsősorban ott működnek egyfelől tagozatos, másfelől felzárkóztató, kiegészítő vagy más, ún. speciális tantervű osztályok. Az utóbbiak létrehozásának és fenntartásának a hivatkozási alapja mindig az, hogy az oda irányított gyerekek, a családi szocializációval és az elégt-

len óvodázattal összefüggő szocio-kulturális hátrányok miatt nem tudják teljesíteni a „normál tantervű” osztályok követelményeit, nem képesek lépést tartani a többi gyerekekkel, és ezért a hátrányok ledolgozása, a felzárkóztatás érdekében speciális pedagógiai bánásmódra, eljárásokra és módszerekre van szükségük. A gyakorlatban azonban ezek az osztályok a ritka kivételektől eltekintve erősen csökkentett követelményeket és pedagógiai színvonalat eredményeznek, s annak az elfogadását, hogy azok a gyerekek, akik ide járnak, kevesebbre képesek, tehát kevesebbet is kell tudniuk. Így a különbség köztük és a többi gyerek között nem csökken, hanem folyamatosan nő az általános iskolai tanulmányok során.

„Mindkét óra matematika volt. A tanárnőknek való bemutatkozáskor aggodalmukat fejeztük ki, mondván: semmit sem fogunk érteni az anyagból. Megnyugtattak, hogy ne tartsunk ettől, mert csak a legalapvetőbb dolgokat próbálják elsajátítani a »korrekciós« osztályokban. 7.-ben az egyszerű egyenletek, 6.-ban a négy alapművelet és a százalékszámítás lesz a téma. Az igazgatóhelyettes asszony közbeszólt: «Minek is kéne nekik többet tanítani? Úgyszincs rá szükségük.»”

„Tulajdonképpen egy másfajta tanítási módszert alkalmaznak, tehát kvázi nem tanítanak nekik mindent. Példának mondták, hogy a Pitagorasz-tételt nem tanítják meg ezeknek a cigány gyerekeknek, mert olyan mindegy. Ha tovább is mennek, csak szakmunkás iskolába mennek, de többnyire oda se. Oda ez nem kell, így hosszabban tudnak egy-egy alaptémával foglalkozni.”

A kutatás mintájába került iskoláknak egy elég jelentős része már menthetetlenül a szegények iskolájává vált, ezért viszonylag alacsony mind a tagozatos, mind a „speciális tantervű” osztályok száma. Az érintett iskolákban az 1999-2000-es tanévben összesen 2 722 osztály működött. Ezek megoszlása a következő volt:

Az osztályok típusa

Típus	N	%
Normál	2 048	75,2
Kisegítő	225	8,3
Felzárkóztató	133	4,9
Testnevelés tagozatos	83	3,0
Nyelv tagozatos	70	2,6
Ének-zene tagozatos	70	2,6
Matematika tagozatos	30	1,1
Egyéb tagozatos	63	2,3
Összesen	2 722	100

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A cigány és nem cigány tanulók eloszlása azonban így is egyértelművé teszi, hogy a különböző osztálytípusok létrehozása és működtetése az etnikai szegregáció céljait is szolgálja. Minél nagyobb egy osztályban a nem cigány és minél kisebb a cigány tanulók aránya, annál valószínűbb, hogy ez az osztály tagozatos képzés formájában vagy más módon az átlagosnál magasabb színvonalú oktatást, az alapkövetelményekhez képest pedagógiai-képzési többletszolgáltatást biztosít. Ugyanakkor minél kisebb a nem cigány és minél nagyobb a cigány tanulók aránya, annál valószínűbb, hogy az adott osztály a megfelelő képességek és/vagy készségek hiányára, a családi szocializációnak az iskolában már pótolhatatlan mulasztásaira hivatkozva eleve csökkentett követelményeket támaszt az odajáró tanulókkal szemben.

Az osztályokat a keretükben folyó pedagógiai munka jellege és tartalma, illetve az ehhez kapcsolódó követelményszint alapján némi leegyszerűsítéssel három csoportba lehet sorolni. A *tagozatos osztályokban* az átlagosnál többet nyújtanak és többet is követelnek. A *normál osztályokban* az alapkövetelmények teljesítése a mérce. A *speciális* (felzárkóztató, korrekciós, kisegítő stb.) *osztályokban* pedig bevallottan ennél is kisebb, olykor lényegesen kisebb, követelményeket támasztanak, és gyakran a pedagógiai munka, a pedagógus attitűdje is ehhez a csökkentett elváráshoz igazodik. Ezért is van különös jelentősége annak, hogy miként alakul a három osz-

tálytípusban a cigány és nem cigány tanulók aránya. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes pedagógusok szakmai felkészültsége, hivatástudata, elkötelezettsége ellensúlyozó hatású is lehet, de az vitathatatlan, hogy a három osztálytípus közötti eloszlás alapvetően meghatározza az iskolai pályafutás esélyeit.

*A cigány tanulók aránya a különböző típusú osztályokban
(az összes tanuló %-ában)*

Típus	A cigány tanulók aránya
	%
Testnevelés tagozatos	14,1
Ének-zene tagozatos	16,1
Matematika tagozatos	16,2
Nyelv tagozatos	17,5
Normál tantervű	45,2
Felzárkóztató	81,8
Kisegítő	84,2
Összesen	40,5

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Különösen feltűnő, hogy a készségtárgyból tagozatos osztályokban milyen alacsony a cigány tanulók aránya. Az egyik megyeszékhelyi iskolában pl. van egy rendkívül tehetséges cigány gyerek, aki rendre az iskola hírnevét öregbítő kiváló eredményeket ér el a különböző sportversenyeken. Az iskola mégsem tartja érdemesnek arra, hogy a testnevelés tagozatos osztályba járjon.

Még világosabbá válik az osztályok közötti szelekció etnikai vetülete, ha azt vizsgáljuk, hogy a homogén cigány osztályok hogyan oszlanak meg a különböző osztálytípusok között.

A homogén cigány osztályok típusaik szerint

Osztály	N	%
Tagozatos	3	1,0
Normál	123	39,5
Felzárkóztató	57	18,3
Kisegítő	128	41,2
Összesen	311	100

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Ha figyelembe vesszük, hogy a három tagozatos osztály közül egy sem tartozik a nálunk jelentős hagyományokkal és éppen ezért kidolgozott tantervekkel, metodikával rendelkező, tipikusnak tekinthető tagozatok (matematika, nyelv, ének-zene, testnevelés) sorába, hanem csak egyéb kategóriába sorolt kvázi-tagozatnak tekinthető, akkor megállapítható, hogy a tiszta cigány osztályok gyakorlatilag ki vannak zárva a tagozatos képzés lehetőségéből.

Viszont sok helyen kifejezetten azért hoznak létre felzárkóztató vagy kisegítő osztályokat, hogy a cigány tanulókat el lehessen különíteni. A felzárkóztatás elvileg azt jelentené, hogy speciális készségfejlesztő pedagógiai módszerekkel igyekeznek csökkenteni azokat a szocio-kulturális hátrányokat, amelyek miatt a szegény, marginális társadalmi helyzetű családokból érkező gyerekek már iskolai pályafutásuk kezdetén sem tudnak lépést tartani a többiekkel. A felzárkóztató osztályokat működtető iskolák többségében azonban nincsenek speciális programok, nem alkalmaznak a problémákat valóban enyhítő, a hátrányokat érzékelhetően csökkentő módszereket. Többnyire a pedagógusok sincsenek tisztában azzal, hogy mit is kellene tenniük, hogy milyen lehetőségeket kínálnak a reformpedagógia különböző irányzatai, az erre a célra megoldásokat kidolgozó módszertani iskolák. Csak annyit érzékelnek, hogy a cigány gyerekek gyakran rosszul teljesítenek, és miattuk nem lehet a kívánatos ütemben haladni a tananyaggal. A felzárkóztató osztályokat azért tartják megoldásnak, mert ott az ő teljesítőképességükhöz lehet igazítani a mércét, ami viszont egyre növekvő lemaradáshoz vezet. A felzárkóztató igyekezet legfeljebb abban merül ki, hogy rendszeresen korrepetálnak a lemaradó gyerekekkel, és így a szokásosnál

többet gyakoroltatják a tanultakat, ám anélkül, hogy változtatnának a kudarcosnak bizonyuló pedagógiai eljárásokon. A felzárkóztató osztályok zsákutcáját jelzi, hogy ezek több helyen felmenő jelleggel működnek, vagyis még a felső tagozatban is biztosítják a cigány gyerekek elkülönített oktatását.

A felzárkóztató és kiegészítő osztályok létrehozásában egyaránt jelentős szerepet játszik az elkülönítési szándék. Van azonban egy lényeges különbség is. Míg az előbbiekből a felsőbb évfolyamokon át lehet kerülni a normál osztályokba, és a gyerekek több mint 60 százaléka át is kerül, addig az utóbbiakban erre minimális az esély.

Normál iskolákban működő kiegészítő osztályokat többnyire csak a kisebb településeken és olyan iskolákban szerveznek, ahol a cigány tanulók aránya viszonylag magas. (A nagyobb településeken ugyan önálló kiegészítő iskolákban oktatják az értelmi fogyatékosnak minősített gyerekeket.) Számuk a '60-as évek elejétől, a cigány gyerekek egyre teljesebb körű beiskolázásával párhuzamosan egészen a '80-as évek végéig folyamatosan növekedett. Azóta valamelyest csökkent, mert az ország demokratizálódása következtében az iskolák kénytelenek voltak óvatosabban bánni ezzel az eljárással. A cigány szülők jelentős része mindig is nehezményezte, ha egy vagy több gyerekének kiegészítőbe kellett járnia, de a pártállam idején nem nagyon volt lehetőségük az iskolák döntéseinek a befolyásolására. Az elmúlt években viszont egyre gyakoribbá vált, hogy helyi civil szervezetek, kisebbségi önkormányzatok vagy maguk a szülők is fellépnek a kiegészítő osztályokba irányítás gyakorlata ellen. Úgy is fogalmazhatunk, hogy erősödött az iskola döntéseinek társadalmi ellenőrzése. Ugyanakkor a többségi társadalom nyomása sok helyen az elkülönítés különböző formáit, így többek között a kiegészítő osztályok fenntartását kényszeríti ki. Ezért még mindig jelentős a normál iskolákban működő kiegészítő osztályok száma, és a cigány gyerekek összehasonlíthatatlanul nagyobb arányban tanulnak ilyen osztályokban, mint a nem cigányok.

Hiába szigorították többször is az áthelyezés feltételeit, ahol az elkülönítés szándéka erős és a helyi hatalmi viszonyok ezt lehetővé teszik, ott megtalálják a kiskapukat. Gyakran van példa arra, hogy az áthelyezésért felelős szakembereknek a helyi óvónő mondja meg, véleménye szerint melyek azok a gyerekek, akik nem fogják bírni a normál tantervű osztályok követelményeit, és a bizottság a gyerekek egyenkénti vizsgálata nélkül, ennek alapján hozza meg döntéseit. Számos tapasztalat utal arra, hogy

az áthelyezések során erőteljesen érvényesülnek a diszkriminatív szándékok is. Arra is több példa van, hogy az iskola olyan cigány gyerekeket irányít kisegítőbe, akiknél a szakértői bizottság nem ezt javasolta.

„Az összevont osztály tanítónője azt mondta, neki csak egy-két gyerekről van nevelési tanácsadós szakvéleménye. Szerinte a többiek az óvónők véleménye alapján kerültek ebbe az osztályba. Az ő csoportjában lévő négy elsős mind másodsor járja az elsőt, mert szinte egyáltalán nem jártak óvodába az iskolakezdés előtt.”

Előfordul, hogy a normál tantervű, de tiszta cigány osztályok és a kisegítő osztályok egymás alternatíváiként jelennek meg. Van olyan iskola, ahol évekig működtek normál tantervű cigány osztályok. Aztán ezeket megszüntették, de hamarosan kisegítő osztályokat indítottak, és ezekbe megint csak cigány gyerekek járnak. Máshol több cigány gyereket a legközelebbi város kisegítő iskolájába helyeztek át. A szülők azonban ellenálltak és elérték, hogy gyerekeik mégis a helyi iskola normál osztályaiban tanulhassanak, ahol nincs velük semmi probléma. Ám éppen ez kérdőjelezi meg a korábbi áthelyezési döntés szakmai megalapozottságát.

3/4. A KISEGÍTŐ OSZTÁLYOK

A történeti bevezetőben már volt szó arról, hogy a cigány gyerekeket hosszú évtizedek óta lényegesen nagyobb arányban iskolázzák be az enyhe fokban értelmi fogyatékosok oktatását célzó kisegítő osztályokba és iskolákba mint a nem cigány gyerekeket, és hogy az ide beiskolázott cigány gyerekek száma és aránya a '60-as évek elejétől a '80-as évek végéig folyamatosan növekedett. A „csúcson”, 1985-86-ban az általános iskolai cigány tanulók 18 százaléka járt kisegítő iskolába vagy osztályba.

A '90-es évek elején a demokratikus viszonyok megteremtésének és a társadalmi ellenőrzés ebből következő megerősödésének köszönhetően az összes cigány iskolához képest a kisegítőbe kerülők aránya valamelyest csökkent. A későbbi évekről már nincsenek pontos adatok, mert 1993-ban adatvédelmi okokból megszüntették a cigány tanulókra vonatkozó adatok nyilvántartását az iskolai statisztikában. Ezért a fogyatékosok oktatására szolgáló intézmények és tagozatok adataiból és kutatásunk eredményeiből kiindulva csak becsléseket végezhetünk.

*A fogyatékosok oktatására szolgáló intézmények létszáma a '90-es években**

Tanév	Fogyatékos iskola		Fogyatékos osztály		Összes fogyatékos tanuló
	Intézmény	Tanuló	Intézmény	Tanuló	
1990-91	179	25 146	440	11 596	36 742
1991-92	179	24 906	450	11 494	36 400
1992-93	184	24 825	456	11 378	36 201
1993-94	191	24 024	462	11 479	35 503
1994-95	196	23 339	458	11 684	35 023
1995-96	197	24 121	462	11 953	36 074
1996-97	200	24 159	469	12 388	36 547
1997-98	202	24 162	476	12 947	37 109
1998-99	199	25 368	481	13 283	38 656

Tanévnyitó Statisztikai Tájékoztató, 1999

*A táblázatban közölt adatok valamennyi fogyatékos tanulóra vonatkoznak, de ezen belül a nem értelmi fogyatékosok intézményeinek aránya csak 5%, az ilyen iskolákba járó tanulók aránya pedig mindössze 7%.

A táblázatban elkülönítve szerepelnek a fogyatékosok és ezen belül az értelmi fogyatékosok oktatására szakosodott iskolák, illetve a normál általános iskolákban működtetett kisegítő tagozatok adatai. A fogyatékosokra szakosodott iskolák száma az évtized elejétől lassú, de egyenletes emelkedést mutat, ugyanakkor a tanulólétszám az évtized közepéig csökkent, és csak utána kezdett emelkedni, előbb nagyon lassan, majd az utolsó évben ugrásszerűen. Az 1998-99-es tanév létszáma azonban még így is csak alig haladja meg a kezdőév létszámát. Az utolsó év váratlanul nagy arányú létszámemelkedésére nem tudunk magyarázatot adni, hiszen ehhez behatóbban kellene ismernünk az oktatási intézményrendszernek ezt a speciális szeletét. Azt azonban mindenképpen leszögezhetjük, hogy a szakosított intézmények létszámának növekedése nem járt együtt az ilyen típusú intézményekbe beiskolázott tanulók számának növekedésével.

Sokkal egyértelműbb tendenciát mutatnak a normál általános iskolákban működtetett kisegítő tagozatok adatai. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezekbe az osztályokba egészen ritka kivételtől eltekintve csak enyhe fokban értelmi fogyatékosnak nyilvánított gyerekek

járnak, és így magukat az adatokat is könnyebb értelmezni. A kiségitő tagozatot is működtető normál iskolák száma az évtized elejétől folyamatosan nőtt, és ezt a növekedést az évtized közepétől egyre gyorsuló ütemben követte az iskolán belül erre a tagozatra irányított tanulók számának az emelkedése. Mivel az általános iskolákban a teljes tanulólétszám évek óta folyamatosan csökken, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a kiségitő tagozatra beiskolázott tanulók aránya is nőtt. Mivel kutatásunk adataiból kiderült, hogy a kiségitő tagozatos osztályokba járó tanulók 84,2 százaléka cigány, azt is leszögezhetjük, hogy a létszámnövekedés túlnyomó részét a cigány tanulók adják.

A 2000-ben folytatott kutatás kizárólag a normál általános iskolákra vonatkozott, a kiségitő iskolákat nem vizsgáltuk, de a cigány gyerekek aránya illetve létszáma alapján kiválasztott mintába bekerült iskolák 37%-ában kiségitő osztály is működött. Pedagógiai szempontból az iskolák azért tartják indokoltnak a kiségitő osztályok működtetését, mert úgy gondolják, hogy a szocializációs hátránnyal induló gyerekek nem tudnák teljesíteni a normál osztályok követelményeit. Ezekben az osztályokban kisebb a csoportlétszám, lassabb a haladási tempó, és alacsonyabbak az oktatási követelmények.

A kiségitő osztályok előfordulása a régiók közül az alföldi megyék iskoláiban volt a leggyakoribb, a különböző típusú települések közül pedig a nagyobb községekben. Feltételezhető, hogy a városokban kiségitő iskolákba járnak, a kistelepüléseken viszont normál osztályokba kerülnek a máshol kiségitő osztályokba utalt gyerekek is. Ez utóbbiakban egyszerűen nincs annyi gyerek, hogy párhuzamos osztályokat lehessen szervezni. A kiségitő osztályok szervezése szoros korrelációt mutatott az iskolák tanulólétszámával. Minél nagyobb egy iskola, annál valószínűbb, hogy vannak kiségitő osztályai is. Hasonlóan szoros összefüggést mutatnak az adatok a cigány tanulók arányával. Minél magasabb a cigány tanulók aránya az adott iskolában, annál valószínűbb, hogy ott kiségitő osztályok is működnek. A 75%-on felüli cigány arányú iskolák felében találtunk kiségitő osztályokat.

Működnek-e az iskolában kisegítő osztályok (az iskola jellemzői szerint)

Az iskola jellemzői	Igen	Nem
	%	%
Régió		
Dunántúl	35,7	64,3
Alföld	41,4	58,6
Észak	34,1	65,9
Település		
Budapest	33,3	66,7
Megyeszékhely	12,5	87,5
Város	38,5	61,5
Község	45,3	54,7
Kisközség	28,2	71,8
Tanulólétszám		
100 alatt	18,8	81,3
101-200	25,0	75,0
201-400	43,9	56,1
401-600	48,1	51,9
600 fölött	60,0	40,0
Cigány arány		
25% alatt	21,7	78,3
26-50%	41,0	59,0
51-75%	26,3	73,7
75% fölött	50,0	50,0
Összesen	37,0	63,0
N	68	115

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2(X)0

A cigány szülők szinte valamennyi esetben indokolatlannak tartják és ellenzik gyerekeik kisegítő iskolába vagy osztályba sorolását. Miután a szülők és az iskolák között véleménykülönbség van, az iskolák igyekeznek a kisegítőbe sorolást független szakmai bizottsági döntésekkel indokolni.

Ki dönt a kiegészítő osztályba sorolásról (az esetek %-ában)

Döntéshozók	%
Nevelési tanácsadó	25,0
Áthelyező bizottság	46,7
Megyei gyógypedagógiai bizottság	48,3
Óvónő	11,7
Iskolaigazgató	11,7
Osztályfőnök	6,6
N	90

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A többségükben szakmai intézmények által jegyzett döntések eredménye az volt, hogy a cigány tanulók átlagos arányukat jóval meghaladó arányban kerültek kiegészítő osztályokba. Míg a vizsgált általános iskolákban összesen 40% volt a cigány tanulók aránya, és 60% a nem cigányoké, ugyanezeknek az iskoláknak a kiegészítő osztályaiban 84%-ot képviseltek a cigány gyerekek, míg a nem cigányok csak 16%-ot. A kiegészítő osztályokba kerülésre a cigány tanulóknak az átlagnál nagyobb esélyük volt a megyeszékhelyi iskolákban és a kisközségek iskoláiban. Minél kisebb volt az iskolák tanulólétszáma, annál nagyobb volt az esély arra, hogy a cigány gyerekek kiegészítő osztályokba kerüljenek, míg a nem cigány gyerekek esetében éppen fordított összefüggés mutatkozott. És végül minél magasabb volt a cigány tanulók aránya az egész iskolában, annál nagyobb volt az arányuk a kiegészítő osztályokban is. Vagyis az intézményi szegregáció az esetek többségében képzési formák szerinti szegregációval is együtt járt.

*A cigány és nem cigány gyerekek aránya a kisegítő osztályokban
(az iskolák jellemzői szerint)*

Az iskola jellemzői	Cigány %	Nem cigány %
Település		
Budapest	81,2	18,7
Megyeszékhely	92,1	7,8
Város	70,7	29,2
Község	90,5	9,4
Kisközség	95,5	4,4
Tanulólétszám		
100 alatt	100	0
101-200	94,1	5,8
201—400	90,1	9,8
401-600	79,4	20,5
600 fölött	70,3	29,6
Cigány arány		
25% alatt	41,5	58,4
26-50%	85,8	14,1
51-75%	96,8	3,1
75% fölött	96,7	3,2
Összesen	86,2	13,8
N	M	64

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A 64 kisegítő osztályt is működtető iskolából 27 olyan intézményt találtunk (42%), amelynek a kisegítő osztályaiba csak cigány gyerek járt. Ha valamennyi vizsgált iskolát (nemcsak a kisegítő osztályokkal rendelkezőket) tekintetbe vesszük, az összes nem cigány gyerek 1%-a, a cigány gyerekeknek pedig 7%-a járt kisegítő osztályba. A kisegítő nem cigány és cigány gyerekek arányait tekintve az átlagnál is nagyobb különbségeket tapasztaltunk a cigány gyerekek rovására Budapesten és a nagyobb községek iskoláiban. Ugyancsak az átlagnál több cigány gyereket utasítanak kisegítő osztályokba az alföldi megyék településein, és a nagyobb létszá-

mú iskolákban. És végül azt tapasztaltuk, hogy a sok (75%-on felüli) cigány gyereket oktató iskolákban mind a cigányok, mind a nem cigányok esélyesebbek arra, hogy kisegítő osztályokban oktassák őket.

*A kisegítői cigány és nem cigány gyerekek aránya az iskolák jellemzői szerint
(az összes tanuló százalékában)*

Az iskola jellemzői	Cigány %	Nem cigány %	Cigány/nem cigány index
Régió			
Dunántúl	3,3	1,5	2,2
Alföld	9,3	1,4	6,6
Észak	6,1	0,7	8,7
Település			
Budapest	6,0	0,4	15,0
Megyeszékhely	3,4	0,6	5,7
Város	8,4	2,4	3,5
Község	8,0	0,6	13,3
Kisközség	4,5	1,0	4,5
Tanulólétszám			
100 alatt	2,7	0	2,7
101-200	4,7	0,7	6,7
201-400	10,0	1,6	6,3
401-600	5,8	0,8	7,3
600 fölött	10,8	1,9	5,7
Cigány arány			
25% alatt	2,5	1,0	2,5
26-50%	7,9	1,0	7,9
51-75%	4,2	0,2	21,0
75% fölött	10,4	2,1	4,9
Összesen	6,9	1,0	6,9
N	192	187	

A kisegítő osztályok oktatási színvonalát erősen megkérdőjelezzük a hozzájuk kapcsolódó működési sajátosságok. A vizsgált iskolákban a tagozatos osztályokban sehol, a normál osztályokban pedig csak ritka kivételként fordul elő, hogy több évfolyam tanul együtt. Ugyanakkor a kisegítő osztályokban igen gyakoriak a — sokszor az egész alsó vagy felső tagozatot együtt oktató — összevont tanulócsoportok. Sok helyen van példa arra is, hogy a kisegítőseknek a 7-8. osztályt már egy másik — olykor jelentős távolságra lévő — település kisegítő iskolájában kell elvégezniük, mert az ő oktatásukat a helyi iskola nem tudja vagy nem akarja vállalni.

A kisegítő osztályokban tanító pedagógusok között az átlagnál magasabb a képesítés nélküliek aránya, ugyanakkor meglepően kevés a gyógypedagógus végzettségű tanár, vagyis gyakori, hogy a kisegítő osztályokat megfelelő szakmai végzettség nélküli tanítók oktatják. És miután a kisegítő osztályok a normál általános iskolaitól eltérő tantervekkel dolgoznak, a gyerekeknek kevés az esélyük arra, hogy ezekből az osztályokból átkerüljenek a normál színvonalú oktatásba, vagyis ez az oktatási forma gyakorlatilag kizárja őket a középfokú továbbtanulásból.

Sokan megnyugvással fogadták a kutatásnak azt az eredményét, hogy a megvizsgált iskolák cigány tanulóinak „csak” a 7 százaléka jár kisegítő osztályba, mondván, hogy ez nem is olyan magas arány. Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy a nem cigány tanulóknak kevesebb mint 1 százaléka jár ilyen osztályokba, vagyis a különbség több mint hétszeres, valamint azt is, hogy a '90-es évek ijesztő növekedési trendjének a folytatódása esetén ez az arány a közeljövőben tovább romolhat, akkor a mostani 7 százalékos arányt is elfogadhatatlannak kell tartanunk.

Ennél is fontosabb, hogy — amint az a fenti táblázatból kiderül — a normál általános iskolák kisegítő osztályaiban a kisegítőbe beiskolázott tanulóknak csak alig több mint egyharmada tanul. (A fogyatékos tanulók nem értelmi fogyatékos 7 százalékát levontuk az összlétszámból.) A többiek kisegítő iskolába járnak. Ezekben az intézményekben a '80-as évek közepén 38 százalék, 1992-ben 42,6 százalék volt a cigány tanulók aránya. Ma is ezzel az aránnyal számolva, kb. 9000 cigány tanuló jár kisegítő iskolába. Ez az arány azonban 1998-99-ig bizonyosan növekedett. Először azért, mert a nem cigány gyerekek száma csökkent, és a kevesebb gyerekből kevesebb került gyógypedagógiai intézménybe. Másodszor azért, mert a cigány gyerekek száma növekedett, és a nagyobb számból többen

kerültek gyógypedagógiai iskolába. Ezt a számot még tovább növelte az iskolák nyomása.

A pedagógusok ugyanis arra törekedtek, hogy saját normál iskolájukban ne legyen nagyobb a cigány gyerekek száma, és a növekvő számot azáltal próbálták csökkenteni, hogy a „növekményt” igyekeztek kisegítőbe utalni. Bizonyosra vehető, hogy az 1998-99-es tanévben 11 ezernél nagyobb volt a gyógypedagógiai intézményekbe járó cigány gyerekek száma. Kutatási eredményeink szerint a kisegítő tagozatokon 84% a cigányok aránya. Ez további 11 158 cigány tanulót jelent. Mindebből az következik, hogy a bizonytalansági tényezőket is figyelembe véve 18 és 22 százalék közöttire becsülhetjük az „eltérő tantervűnek” is nevezett kisegítő (gyógypedagógiai) képzésre beiskolázott cigány tanulók arányát. Vagyis az iskolák és az ennek eldöntésére hivatott intézmények, bizottságok ítélete szerint nagyjából minden ötödik általános iskolás cigány gyerek minősül legalább enyhe fokban értelmi fogyatékosnak.

A kisegítő iskolába, osztályba történő beiskolázást az estek túlnyomó többségében iskolaérettségi vizsgálat előzi meg. A vizsgálatok gyakorlati lebonyolításában az első szűrőt az óvodák jelentik. Az óvodások esetében ugyanis az óvónők jelölik ki azokat a gyerekeket, akiket 6 éves (iskolaköteles) korukban nem találnak iskolaérettnak. Ugyancsak iskolaérettségi vizsgálaton kell részt vennie minden olyan gyereknek, aki nem járt óvodába.

Az iskolaérettségi vizsgálatokat a szakértői bizottságok munkatársai végzik el, akik az eredmények alapján a következő javaslatokat tehetik: iskolaérettnak nyilvánítják a gyereket, és akkor bekerülhet az általános iskola normál osztályába; iskolaéretlennek nyilvánítják, és azt javasolják, hogy maradjon még egy évig az óvodában; kis létszámú (felzárkóztató) osztályba vagy kisegítő iskolába, ill. osztályba küldik. Előfordul, hogy a gyerek normál általános iskolai osztályba kerül, de egy-két év után kiderül, hogy nem tudja teljesíteni a követelményeket. Ilyenkor az iskola kérheti a szakértői bizottságtól a döntés felülvizsgálatát, amelynek eredményeként a gyerek vagy a normál általános iskola felzárkóztató (fejlesztő) osztályába vagy kisegítő iskolába, ill. osztályba kerülhet át.

Az iskolaérettségi vizsgálatot — akár az iskolába kerülés előtt, akár utána kerül rá sor — erre hivatott szakemberek végzik, és a vizsgálat eredménye alapján a végső döntést is ők hozzák meg. Am az előzetes szelekció — vagyis annak az eldöntése, hogy egyáltalán kiket vizsgáljanak meg — a he-

lyi intézmények (óvodák, iskolák) pedagógusainak a joga és felelőssége. Az iskolaérettségi vizsgálatok a pedagógusok szerint az utóbbi években alaposabbak lettek, többféle szakember vizsgálja meg a gyerekeket, és együttesen alakítják ki véleményüket és javaslatukat. A nagyobb „szigorúsághoz” nyilvánvalóan az is hozzájárult, hogy a gyereklétszám folyamatos csökkenése és az iskolák fejkvóta szerinti finanszírozása miatt az általános iskolák abban érdekeltek, hogy lehetőleg minden gyermeket megtartsanak, tehát csak azoktól igyekeznek „szabadulni”, akik egyáltalán nem képesek teljesíteni a követelményeket. Am ha a helyi iskolában szerveznek kiegészítő osztályokat, akkor a kecske is jóllakik és a káposzta is megmarad, mert ezek segítségével el lehet különíteni a problémás, az alapkészségek kialakulása terén hátrányokkal küzdő és éppen ezért nehezebben képezhető gyerekeket, ugyanakkor a gyógypedagógiai képzés magasabb összegű normatívájához is hozzá lehet jutni. Annak, hogy a normál általános iskolákban működő kiegészítő („F”) tagozatok száma 1990 óta 10 százalékkal emelkedett, nyilvánvalóan ez az egyik magyarázata.

Többször utaltunk már rá, hogy az iskolaéretlennek minősített (kiegészítő iskolába vagy speciális osztályokba irányított) gyerekek között átlagos arányukhoz képest jóval több a cigány gyerek. Láttuk azt is, hogy ebben igen jelentős szerepet játszanak az óvodáztatás körülményei, mert azoknak a gyerekeknek, akik egyáltalán nem vagy csak nagyon rövid ideig jártak óvodába, lényegesen nagyobb esélyük van arra, hogy kiegészítő osztályokba kerüljenek. Márpedig a cigány gyerekek esetében sokkal nagyobb valószínűséggel fordulnak elő óvodáztatás! hiányok.

Azt általában a pedagógusok is elismerik, hogy a cigány családok körében még mindig sokkal gyakoribb, hogy a gyerek ugyan nem sérült (vagy fogyatékos), de súlyos szocializációs és/vagy nyelvi hátrányokkal kerül iskolába. A kiegészítő cigány gyerekek magas arányának másik okát a pedagógusok abban látják, hogy az iskolaérettségi vizsgálatokhoz a szakértők még mindig olyan mérőeszközöket használnak, amelyek nem alkalmasak a többségitől eltérő, szegény és/vagy kisebbségi szubkultúrában szocializált gyerekek képességeinek mérésére. Nem sokat változtak azok a problémák sem, amelyek az iskolaérettségi vizsgálatokkal kapcsolatos gyakorlatot mindig is jellemezték. A kisebb településeken, szegény körülmények között élő cigány szülők számára jelenleg is probléma a gyerek eljuttatása (elkísérése, az útiköltség kifizetése stb.) az iskolaérettségi vizsgálatokra.

Manapság már az is előfordul, hogy az iskolaérettségi vizsgálatokat az illetékes intézmények piaci szolgáltatásként (pénzért) végzik, és ilyenkor problémát jelent, hogy ki (a szegény szülő vagy a szegény iskola) fizesse meg az árát.

Változás következett be viszont abban, hogy az oktatási törvény szerint a szülőknek beleszólásuk van a döntésbe, tehát hozzájárulásuk nélkül a gyerek nem helyezhető el semmilyen oktatási intézményben, és akár évente kérhetik a szakértői bizottságok javaslatainak felülvizsgálatát. Más kérdés, hogy ezzel a lehetőséggel a leginkább érintett családok közül még nagyon kevesen élnek, hiszen a szegény nem cigány és cigány szülők általában nem is tudnak erről a jogukról, és ha tudnának, akkor sem lennének birtokában azoknak a készségeknek, amelyekkel érvényesíthetnék jogaikat.

3/5. AZ ISKOLÁN BELÜLI SZELEKCIÓ ÉS AZ ISKOLAI PÁLYAFUTÁS

A szocio-kulturális szempontból hátrányos helyzetű gyerekek elkülönített oktatását kizárólag az oktatás minősége, hatékonysága és eredményessége (adott esetben a felzárkóztatás sikere) igazolhatná. Csakhogy jelenleg az elkülönített formákban folyó oktatás minőségét és eredményességét senki sem méri, és az iskolák évről évre akkor is beindíthatják az ún. felzárkóztató osztályaikat, ha az iskoláztatás végére sem történik meg a felzárkóztatás. Előfordul, hogy a „csökkentett követelmények” az iskola által bevallottan csökkentett minőségű szolgáltatással járnak együtt (pl. a cigány gyerekeknek külön csoportban orosz nyelvet tanítanak, miközben a nem cigányokat nyugati nyelvekre tanítják), de az is előfordul, hogy a kis létszámú, felzárkóztató osztályokban valóban speciális oktatási módszereket alkalmaznak.

A felzárkóztatás szempontjaira hivatkozó elkülönítést leginkább az indokolhatja, ha az nem bizonyul véglegesnek, és a sikeres felzárkóztatást követően a gyerek úgy kerülhet át egy normál vagy netán tagozatos osztályba, hogy ott is versenyképesnek bizonyul. Vagyis a siker egyik legfontosabb mércéje mindenképpen az, hogy van-e „átjárás” a különböző osztályok között. Ennek a kérdésnek a vizsgálatához a szülői kérdőívek nyújtanak támpontot, bár hozzá kell tennünk, hogy a szülőknek a gyerekeik iskolai pályafutásával kapcsolatos válaszaik valószínűleg sok pontatlanságot

tartalmaznak. A szülőkkel készített kérdőívekből mindenestre az derült ki, hogy a 6. osztályos cigány gyerekek osztályának típusa az első osztályhoz képest alig változott. A gyerekek 90%-a továbbra is normál általános iskolai osztályba, 4%-uk tagozatos osztályba, 2%-uk felzárkóztató osztályba, 5%-uk pedig kisegítő osztályba járt.

Milyen osztályba járt a gyerek

Osztály	Elsőben (%)	Jelenleg (%)
	%	%
Tagozatos	2,9	3,5
Normál	91,3	89,6
Felzárkóztató	1,8	1,9
Kisegítő	4,0	5,0
Összesen	100	100
N	1779	1726

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Ha azt is megvizsgáljuk, hogy milyen változások zajlottak le a különböző képzési formák között a gyerekek hatéves iskoláztatása során, azt tapasztaljuk, hogy leginkább változatlanok az a legnagyobb csoport mutatkozott, amelyik elsőtől kezdve normál általános iskolába járt. Itt mindössze a gyerekek 1-2%-ával fordult elő, hogy felzárkóztató vagy kisegítő osztályba „csúsztak le”, vagy esetleg tagozatos osztályba kerültek. A változatlanági sorrendben a kisegítő osztályban iskolát kezdők csoportja a második. Itt mindössze a gyerekek 13%-ával fordult elő, hogy 6. osztályos korára normál általános iskolai osztályba került át. Aki tehát kisegítő osztályban kezdi el az általános iskolát, annak nagy az esélye arra, hogy ott is fejezze be.

Ennél lényegesen gyakoribb változásokat tapasztaltunk a cigány gyerekeknek annál a kis csoportjánál, akik elsős korukban tagozatos osztályba kerültek. Felső tagozatra 28%-uk „csúsztott le” tagozatos osztályból normál általános iskolai osztályba feltehetően azért, mert nem tudott megfelelni a tagozatos osztályban támasztott követelményeknek. A legnagyobb változást annak a legkisebb csoportnak az iskoláztatása során tapasztaltuk, amelyik elsőben felzárkóztató osztályba került. Közülük felső tagozatra

mindössze 24% maradt továbbra is felzárkóztató osztályban, 69%-uk viszont normál általános iskolai osztályba került át.

Ez az adat arról tanúskodik, hogy megfelelő tantervekkel és pedagógiai módszerekkel meg lehet valósítani a felzárkóztatást. Nem szükségszerű, hogy a felzárkóztató osztályok véglegesen elkülönítsék a gyerekeket, és csökkentett minőségű oktatást nyújtsanak nekik. Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy sok iskolában kizárólag finanszírozási és/vagy létszám okokból szüntetik meg a magasabb évfolyamokban a felzárkóztató osztályokat. (Kevés a gyerek és nincs elég pénz a kis létszámú osztály további fenntartására.) Ezekben az esetekben a gyerek nyilvánvalóan nem azért kerül át a normál osztályba, mert annyira sikeres volt a felzárkóztatása, hogy már ott is bírja a versenyt, hanem azért, mert nem finanszírozható tovább az elkülönítés fenntartása. Az ilyen okokból a normál osztályokba visszakerülő tanulók általában a beiskolázáskor tapasztaltnál is jobban le vannak maradva társaiktól, és a hátsó padokba utalt, az órai munkába bekapcsolódni egyáltalán nem vagy alig tudó, ugyanakkor súlyos magatartási problémákat produkáló tagjai lesznek új osztályuknak. Az adatokból az is kitűnik, hogy a felzárkóztató képzési forma jelenleg még rendkívül kicsiny hányadot képvisel a cigány gyerekek általános iskolai oktatásában.

Az osztály típus változása (az elsős osztály százalékában)

	Tagozatos	Normál	Felzárkóztató	Kisegítő	Elsős Összesen
	%	%	%	%	%
Jelenlegi					
Tagozatos	72,0	1,5	3,4		3,5
Normál	28,0	95,4	69,0	12,7	89,6
Felzárkóztató		1,6	24,1		1,9
Kisegítő		1,5	3,4	87,3	5,0
Összesen	2,9	91,3	1,7	4,1	100
N	50	1573	29	71	1723

3/6. A CSALÁDOK TÁRSADALMI HÁTTERE ÉS AZ ELKÜLÖNÍTÉS VALÓSZÍNŰSÉGE

Mivel a családok társadalmi helyzetét tekintve a cigány gyerekek csoportja is differenciált, az iskolán belüli szegregációra sem egyformán esélyesek. Az adatokat elemezve az derült ki, hogy a családok lakóhelyi, etnikai és társadalmi jellemzői felső tagozaton még inkább meghatározzák, hogy ki milyen osztályban tanul, mint ahogy ez a beiskolázásnál történt. Akik elsősben az átlagosnál nagyobb eséllyel kerültek tagozatos osztályokba, azok ott most még nagyobb létszámmal vannak képviselve (pl. a budapestiek elsősben 16%, felső tagozaton 22%, az érettségizett szülők gyerekei elsősben 6%, felső tagozaton 9%), akik pedig elsősben az átlagosnál nagyobb eséllyel kerültek kiegészítőbe, azokat felső tagozaton ugyanolyan arányban találjuk ugyanott (pl. a külterületen élő családok gyerekei 12-13%, az általános iskolai végzettség nélküli szülők gyerekei 8-9%). Vagyis a cigány családok közötti társadalmi különbségek (ugyanúgy, ahogy a nem cigány családoknál) nemcsak a beiskolázásnál, hanem a további iskolai pályafutás során is meghatározzák a gyerekek iskoláztatási esélyeit. (13. sz. táblázat, 202. o.)

A cigány gyerekek aránya az osztályban

Cigány arány	Elsősben	Jelenleg
	%	%
Mindenki	3,3	7,5
Többség	23,2	26,4
Fele	16,5	13,4
Kisebbség	44,0	44,5
Néhány	13,0	8,2
Összesen	100	100
N	1779	1703

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Adataink szerint az iskolán belüli (osztályonkénti) szegregáció mértéke is összefügg a családok lakóhelyi és társadalmi jellemzőivel. Az átlagosnál gyakrabban járnak az iskola egészénél „cigányosabb” osztályba a köze-

pes méretű városokban élő gyerekek, és a homogén cigány környezetben lakók. Ugyancsak igazodik az osztályonkénti szegregáció a szülők iskolázottságához és foglalkozásához. Vagyis minél alacsonyabb iskolázottságúak a szülők, annál nagyobb gyerekeik esélye arra, hogy az iskolán belül az átlagosnál magasabb cigány arányú osztályba járjanak.

Ugyanennek az összefüggésnek a fordítottja érvényes azokra az esetekre, amikor a gyerekeknek az iskolai átlagnál kevésbé „cigányos” osztályokba sikerül bekerülniük. Vagyis minél nagyobb településen, minél kevésbé homogén cigány környezetben él a család, és minél iskolázottabbak a szülők, annál nagyobb a gyerek esélye arra, hogy kevésbé sújtja az iskolán belüli szegregáció, és az iskolán belül kikerüljön a cigány környezetből. (14. sz. táblázat, 204. o.)

Ugyancsak szoros összefüggést találtunk a gyerekek iskolán belüli elkülönítése és egyéb iskolai jellemzőik között. Azt tapasztaltuk, hogy az átlagosnál nagyobb az esélyük erre azoknak a gyerekeknek, akik kiegészítő osztályokba járnak és akik egyáltalán nem jártak óvodába, vagy csak öt éves koruk után kerültek óvodába. Ugyanakkor az átlagosnál lényegesen nagyobb az esélyük az iskolai integrációra azoknak a gyerekeknek, akiket tagozatos osztályokba írtak be, vagy akiknek a szülei minőségi szempontok figyelembevételével választottak iskolát.

*A cigány gyerekek aránya az osztályban
(iskolai arányukhoz viszonyítva; a gyerekek egyéb jellemzői szerint)*

A gyerekek jellemzői	Nagyobb	Egyenlő	Kisebb
	%	%	%
Óvoda			
nem járt	12,8	81,7	5,5
öt év után	15,8	69,8	14,4
öt év előtt	9,9	74,1	16,1
Iskolaválasztás			
nincs más	12,7	75,2	12,1
közel van	11,5	70,4	18,1
elutasítás	5,3	82,5	12,3
minőség	4,9	63,4	31,7

A gyerekek jellemzői	NagyobbEgyenlő		Kisebb
	%	%	%
Jelenlegi osztálytípus			
tagozatos	3,4	49,2	47,5
normál	10,0	75,3	14,7
felzárkóztató	16,7	80,0	3,3
kisegítő	35,3	61,2	3,5
Összesen	11,2	73,7	15,1
N	187	1233	252

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Az osztályok közötti szegregáción kívül az iskolák a cigány gyerekek elkülönítésének egyéb eljárásait is alkalmazzák. Ilyen eljárás a „cigány” osztályok külön épületbe telepítése, vagyis „fizikai” elkülönítése. Ilyenkor formálisan ugyan azonos intézménybejárnak a gyerekek, gyakorlatilag mégis intézményi szintű a szegregáció, vagyis a „vegyes” iskolán belül „cigány” iskolákat hoznak létre. Az iskolák természetesen ezt mindig racionális érvekkel indokolják (pl. csak a kisebb létszámú osztályok férnek el az épületben), de a fizikai elkülönítés eredménye mégis az, hogy a cigány gyerekek annak ellenére, hogy egy iskolába járnak, alig találkoznak a többiekkel, tehát esélyük sincs arra, hogy kapcsolatot teremtsenek velük. A „fizikai” elkülönítésnek olyan formájával is találkoztunk, amikor nem a külön épület, hanem az iskolai házirend (a szünetek időpontja) hivatott garantálni, hogy a cigány gyerekek az iskolában ne találkozzanak a nem cigányokkal.

Az iskolán belüli szegregáció enyhébb változata az osztályon belüli ültetéssel megvalósuló elkülönítés, ami a „vegyes” összetételű osztályok közel felére jellemző. A cigány gyerekek ilyenkor általában az utolsó padokban, de ha nem is ott, mindenképpen egymás mellett, „bokorban” ülnek. A gyerekek ültetési rendje az iskola szellemiségétől és a tanárok attitűdjétől függően különböző.

Vannak osztályok, ahol a túlkoros, problematikus magatartású, nehezen beilleszkedő tanulókat (akik az átlagosnál gyakrabban cigányok) a hátsó padokba ültetik, hogy ne zavarják az órát. Ezekben az iskolákban, ill. osztályokban a pedagógusok gyakorlatilag „lemondtak” a problematikus gyerekek felzárkóztatásáról. Ugyanakkor vannak olyan iskolák, ill. osztá-

lyok is, ahol a pedagógusok annak érdekében szervezik meg a gyerekek ültetését, hogy a problematikusabbak minél inkább szem előtt legyenek, és minél inkább aktivizálni lehessen őket. Az iskolák, ill. a pedagógusok differenciált attitűdjét bizonyítja, hogy megfigyeléseink során közel ugyanannyi esetet (21 osztály) találtunk, amikor a cigány tanulók elkülönítve és amikor „vegyesen” ültek (28 osztály) az osztályokban.

3/7. A SZEGREGÁCIÓVAL KAPCSOLATOS ÁLLÁSPONTOK

A cigány gyerekek iskoláztatásában érintett felnőttek között (iskolafenntartók, pedagógusok, szülők) távolról sincs egyetértés a szegregáció kérdésében. Az iskolafenntartó önkormányzatok részéről is egészen különböző álláspontokkal találkoztunk. Az etnikai alapú iskolai szegregációt ugyan nyíltan nagyon kevesen helyeslik, de vannak olyan települések, ahol a fenntartó hallgatólagosan támogatja vagy tudomásul veszi a szegregáció kialakulását, és akad olyan is, ahol körzethatárok kijelölésével vagy a felvételi eljárások szabályozásával igyekeznek biztosítani, hogy hasonló arányban kerüljenek cigány gyerekek a település valamennyi általános iskolájába.

Az általunk megkérdezett önkormányzati tisztségviselők többsége (72%) úgy vélekedett, hogy a cigány gyerekeket együtt kell oktatni a nem cigányokkal. Mindössze egy töredékük (2%) gondolja úgy, hogy külön intézményben kell őket oktatni, és mindössze 6%-uk tartja helyesnek külön cigány osztályok működtetését. 13 önkormányzati tisztségviselő nem válaszolt a kérdésre, 20%-uk pedig úgy nyilatkozott, hogy ebbe nem kíván beleszólni, vagyis az iskolákra bízta a döntést.

Önkormányzati vélemények a szegregáció szükségességéről

Vélemény	N	%
Együtt	135	72,2
Külön iskola	3	1,6
Külön osztály	12	6,4
Nem szól bele	37	19,8
Összesen	187	100

A cigány gyerekek integrált oktatását a budapesti és a dunántúli önkormányzatok közül helyeslik a legtöbben, és az északi megyék önkormányzatai közül a legkevesebben. Mindemellett az alföldi megyékben találtuk a legtöbb olyan önkormányzati tisztségviselőt (14%), aki egyértelműen híve a szegregációnak. Az északi megyék önkormányzati felelősei hajlamosabbak az iskolákra bízni a cigány gyerekek oktatására vonatkozó döntéseket.

Önkormányzati vélemények a szegregációról (régiók szerint)

Vélemény	Bp.-önántól	Alföld	Észak	Összesen
	%	%	%	%
Együtt	82,2	73,4	65,4	72,2
Külön iskola	2,2	3,1		1,6
Külön osztály		10,9	6,4	6,4
Nem szól bele	15,6	12,6	28,2	19,8
Összesen	100	100	100	100
N	45	64	78	187

Cigány szegregáció, önkormányzati kérdőív, 2000

Településtípusonként vizsgálva a véleményeket, azt tapasztaltuk, hogy a nagyvárosi önkormányzatok tisztségviselői között akadt a legtöbb híve a cigány és nem cigány gyerekek együtt oktatásának. A szegregált oktatás helyeslése pedig főként a közepes méretű városok önkormányzatait jellemzi.

Önkormányzati vélemények a szegregációról (településtípus szerint)

Vélemény	Bp.-mcgycszékhely	Város	Község	Kisközség	Összesen
	%	%	%	%	%
Együtt	86,7	67,6	69,5	75,0	72,2
Külön iskola		2,9	1,2	1,8	1,6
Külön osztály		11,8	4,9	7,1	6,4
Nem szól bele	13,3	17,7	24,4	16,1	19,8
Összesen	100	100	100	100	100
N	15	34	82	56	187

Cigány szegregáció, önkormányzati kérdőív, 2000

Míg az iskolafenntartó önkormányzatok megtehetik, hogy hűvös távolságtartással szemléljék a cigány gyerekek általános iskolai elkülönítését (ne szóljanak bele), az iskolák vezetői és pedagógusai ebben a kérdésben sokkal közelebről érintettek. Azt tapasztaltuk, hogy a szegregált vagy integrált oktatás kérdésében kialakított álláspontjuk leginkább saját érdekeikhez igazodik. Az iskola presztízsét csökkentő és a pedagógusok munkáját nehezítő iskolák közötti elkülönítést határozottan ellenzik. A korábban „vegyes” összetételű, fokozatosan „elcigányosodó” iskolák vezetői és pedagógusai pl. keserűen vagy háborogva, a helyi önkormányzatot hibáztatva veszik tudomásul „cigány iskolává” minősítésüket. Méltányosabbnak tartanák, ha nem egyedül, hanem a többi iskolával osztozva láthatnák el ezt a pedagógusok számára kétségtelenül nehéz és sikerekben szegényes feladatot. Némelyikük olyannyira szeretne megszabadulni a cigány gyerekek oktatásától, hogy ennek érdekében a régi körzetesítési szisztéma visszaállítását is elviselné.

A cigány többségű iskolákban oktató pedagógusok nemcsak saját helyzetük miatt elégedetlenek, hanem sokan elmondták, hogy a gyerekek szocializációja, ill. a cigányok és nem cigányok későbbi együttélése szempontjából is hasznosabbnak tartanák a cigány és nem cigány gyerekek integrált oktatását. Ugyanakkor az iskolán belüli elkülönítés igen változatos eljárásait a nem cigány szülők igényeire és az oktatás hatékonyságára hivatkozva az iskolák vezetői és pedagógusai hozzák létre, elfeledkezve az integrált oktatás ugyancsak általuk hangoztatott nevelési előnyeiről.

A cigány gyerekek elkülönített oktatásáról a szülők vélekednek a leg-egyértelműbben. A cigány szülőkkel készített adatfelvétel során 46 olyan szülő válaszolt kérdéseinkre, akinek a gyereke elkülönített „cigány” iskolába, és 97 olyan szülő, akinek a gyereke elkülönített „cigány osztályba” jár. Válaszaik szerint döntő többségük (80-85%) mindkét fajta elkülönítést ellenzi. Mivel az 1993-as oktatási törvény szerint minden szülőnek jogában áll megválasztani azt az oktatási formát, amelyet gyermeke számára megfelelőnek talál, az általános iskolai oktatás gyakorlata során ezeket a cigány szülőket súlyos jogsérelem éri.

A szülők véleménye az elkülönítésről

Vélemény	Iskolai szintű	Osztály szintű
	%	%
Helyeslik	4,3	5,2
Nem helyeslik	80,4	84,5
Nincs jelentősége	15,3	10,3
Összesen	100	100
N	46	97

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Arra a kérdésre, hogy miért helytelenítik az elkülönítést, ugyancsak egybeestek az iskolai és az osztályszintű elkülönítésre vonatkozó válaszok: a szülők több mint fele válaszolta azt, hogy a szegregált iskolákban és osztályokban gyengébb eredményeket érnek el a gyerekek, közel fele vélte úgy, hogy ez igazságtalan a cigány gyerekekkel szemben, több mint egyharmada érzékelte, hogy a gyerekeknek rosszabb a közérzetük az ilyen iskolákban és osztályokban, és közel egynegyede tapasztalta, hogy az ilyen intézményekben rosszabbak az oktatás feltételei.

Miért helyteleníti az elkülönítést

Indok	Iskolai elkülönítés	Osztály szintű elkülönítés
	%	%
Eredményesség	56,8	56,5
Közérzet	43,2	35,7
Igazságtalanság	32,4	42,9
Körülmények	18,9	23,8
N	37	85

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A megkérdezett szülők elég nagy biztonsággal jelölték meg a szegregáció felelőseit is. Az iskolai szintű elkülönítésért az iskolákat és az önkormányzatokat, az osztályszintű szegregációért pedig elsősorban az iskolákat hibáztatják. Viszonylag kevesen gondolják úgy, hogy az elkülönítésben a

nem cigány szülőknek is van felelősségük, és még kevesebben gondolják azt, hogy ezt valamifajta „hagyomány” diktálná. Sem az iskolai, sem az osztályszintű szegregációról nem állította egyetlen cigány szülő sem, hogy ez az ő akaratának megfelelően történt volna.

Az elkülönítés oka a szülők szerint (az esetek %-ában)

Ok	Iskolai %	Osztály %
Iskolai szándék	57,4	69,6
Önkormányzati szándék	29,8	9,8
Nem cigány szülők akarat	8,5	5,4
Hagyomány	2,1	2,2
N	47	92

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Víszonylag ritkán, de azért már előfordul, hogy nemcsak a szülők helytelenítik, hanem a cigányok helyi érdekképviselete (kisebbségi önkormányzat) is tiltakozik a cigány gyerekek iskolai elkülönítése ellen, sőt az utóbbi években már az is előfordult, hogy az országos média is tudósította a közvéleményt az iskolákban tapasztalt etnikai diszkrimináció kirívóan súlyos eseteiről.

A közelmúltban például országos visszhangot váltott ki a jászladányi eset. A település polgármestere egy olyan alapítványi magániskola létrehozását kezdeményezte, amely tehetővé tenné a cigány és nem cigány gyerekek elkülönített oktatását. Kezdeményezését így indokolta: „A rendszerváltást követően a magyar társadalom anyagi és szellemi differenciálódása felgyorsult. Ennek következménye, hogy a különböző rétegek igénye más-más a szolgáltatással előlépett oktatásban. A városokban ezeket a különböző igényeket adott iskolai szinten szolgálják ki, tehát kialakulnak ugyanazon településen az elit iskolák, illetve az alsóbb néprétegek igényeihez idomuló nevelést és oktatást adó tanintézetek. Jászladány nagyközségben van kb. 720 általános iskoláskorú gyerek, ebből csak 648 jár helyben iskolába. A kb. 70 eljáró gyermek naponta történő ingázási okaként egyértelműen azt a tényét jelölhetjük meg, hogy az intézményileg

monolit oktatási rendszerünk nem tudja kielégítően kiszolgálni őket. Jászladányon egyetlen iskolában kívánjuk ellátni a potenciálisan megjelenő helyi néprétegeket, azok igényeit, ami igen sok probléma forrása.” Mindebből a polgármester azt a következtetést vonta le, hogy nyíltan vállalni kell az etnikai alapokon nyugvó elkülönítést, sőt Huntington *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* című művében megtalálni vélte az álláspontját kellően alátámasztó érvrendszert is: „Röviden interpretálva gondolatait: a jövő háborúi nem az anyagi birtoklásért, nem a területi hódításokért fognak kirobbanni az országok között, hanem a kultúrák átjárhatatlansága miatt. A különböző kultúrák a globalizáció és a közlekedés rohamos tökéletesedésével térbelileg sokkal közelebb kerültek egymáshoz, amely azt eredményezi, hogy a mindennapi életben alapvető berendezkedés! különbségükből adódóan, illetve a berögződött napi életvitel óriási eltérése miatt konfrontálódni fognak egymással. A napi politikai eseményekben kísérhetjük figyelemmel az arab-zsidó konfliktus eszkalálódását, megannyi békefolyamat hiábavalóságát a térségben. Ennek a félévszázados ellentétnek az oka nem anyagi, hanem kulturális. Mindezen konfliktusok elkerüléséért maga az élet alakította ki például az Amerikai Egyesült Államok városaiban az egymás iránti toleranciát leginkább tiszteletben tartó formaként a különböző natiók (sic!) vagy felekezetek külön iskoláit, óvodáit, könyvtárait, imaházait, éttermeit stb., amelyek külön lakónegyedekben jelentkeznek végül. Egy ország akkor szabad ország, ha minden egyes népcsoportnak megadja a lehetőséget szokásai gyakorlására úgy; hogy nem zavarják egymást ebbeli tevékenységükben. A népeket, amelyek a kultúrákat hordozzák, nem lehet erőszakosan egybezárni, integrálni egymással.”

A polgármester úgy ítélte meg, hogy a fenti érvek alapján indokolt és jogos a cigány és nem cigány gyerekek egymástól elkülönített általános iskolai oktatásának intézményesítése Jászladányban. A helyi cigány kisebbségi önkormányzat azonban súlyosan diszkriminatív szándékúnak minősíti ezeket az elképzeléseket, és minden alkotmányos eszközt (beadvány a kisebbségi jogok országgyűlési biztosához, a Közigazgatási Hivatalhoz, éhségstrájk és a tiltakozás egyéb formái stb.) igénybe vesz annak érdekében, hogy megakadályozza a tervek megvalósítását.

4. Iskoláztatási körülmények

4/1. TÁRGYI FELTÉTELEK

A cigány gyerekek oktatásának eredményessége természetesen nem attól függ, hogy mennyire elkülönítve, hanem attól is, hogy milyen telek mellett oktatják őket. A vizsgált iskolák többségének tanulói csak ma 200-400 fő közötti volt. Viszonylag nagy számban kerültek be a feltételekben 100 főnél alacsonyabb létszámú kisiskolák, és alacsony számban 600 főnél nagyobb létszámú általános iskolák.

A vizsgált iskolák (tanulólétszám szerint)

Tanulólétszám	N	%
100 alatt	16	8,3
101-200	72	37,5
201-400	57	29,7
401-600	27	14,1
600 fölött	20	10,4
Összesen	192	100

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Azt tapasztaltuk, hogy a cigány gyerekeket oktató iskolák épületei nem sokban különböznek az általános iskolák átlagától. A vizsgált iskolák több mint fele (61%) több iskolaépületben működik.

Az iskola épületeinek száma

Épületek száma	N	%
1	74	38,8
2	52	27,2
3	27	14,1
4	24	12,6
5	13	6,8
6	1	0,5
Összesen	191	100

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A cigány gyerekeket oktató iskolák épületeinek minősége sem különbözik az általános iskolai épületállománytól, de településenként igen jelentősek a különbségek. Ez annak következtében alakult így, hogy az elmúlt évtizedekben egy-egy jelentősebb iskolaépítési beruházás vagy felújítás elsősorban a település anyagi helyzetétől és a település vezetőinek ambíciójától (a szocialista időszakban a kapcsolatrendszerétől, a rendszer-váltás után pedig vállalkozó-szellemétől, pályázási aktivitásától stb.) függött. Így vannak olyan települések, ahol viszonylag új, tágas, karbantartott és jó állapotú épületekben oktatják a tanulókat, és van ahol roskatag vagy éppen életveszélyes épületben.

A jelenlegi épületegyüttesek a legtöbb településen többszöri, különböző időpontokban történt bővítések nyomán alakultak ki. A legfőbb problémát az jelenti, hogy az iskolaépületek felújítására a fenntartó önkormányzatoknak a elmúlt évtizedben nem jutott elég pénzük, és ezért az állagmegőrzésre tett erőfeszítések ellenére is fokozatosan romlik az állapotuk. Ugyancsak sok helyen nem jutott pénz a kulturális és szociális célokot szolgáló kiegészítő helyiségek megépítésére és berendezésére (pl. gyakran hiányzik a tornaterem, az ebédlő, a könyvtár stb.). Vagyis az általános iskolai épületek állapotát jelenleg a változatossággal és az esetlegességgel lehet leginkább jellemezni. Jól érzékelhetően hiányzik egy épületfejlesztési kataszter (amiből pontosan kiderülnének a hiányosságok) és egy épületfejlesztési koncepció (amelynek nyomán ha nem is egységessé, de legalább hasonlatossá válhatnának az általános iskolai oktatás tárgyi feltételei).

Az igazgatók szerint 2000-ben az iskolaként funkcionáló összes épület 3%-a volt kiváló, és 30%-a jó állapotban. Ugyancsak közel egyharmadukat közepes állapotúnak, másik harmadukat pedig felújításra szorulóknak értékelték. A vizsgált általános iskolák 7%-a az igazgatók szerint kifejezetten rossz állapotban van. A legtöbb rossz állapotban lévő iskolát a megyeszékhelyeken és a városokban találtuk.

Az iskolaépületek állapota (településtípus szerint)

Állapot	Bp.	Megyeszékh.	Város	Község	Kisközség	Összesen
	%	%	%	%	%	%
Kiváló			2,9	4,1	1,3	2,9
Jó	8,3	21,9	20,6	35,1	33,3	29,4
Közepes	83,3	37,5	31,4	25,8	32,1	30,9
Felújításra szorul	8,4	25,0	34,3	28,8	29,5	29,4
Rossz		15,6	10,8	6,2	3,8	7,4
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	12	32	102	194	78	418

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Az átlagosnál gyakrabban szorul felújításra az épület azoknak az iskoláknak az esetében, amelyek a legtöbb cigány tanulót oktatják.

Az iskolaépületek állapota (a cigány tanulók aránya szerint)

Állapot	25% alatt	26-50%	51-75%	75% fölött	Összesen
	%	%	%	%	%
Kiváló		3,7	2,6	2,0	2,9
Jó	28,8	30,7	32,9	18,4	29,4
Közepes	36,5	28,2	34,2	32,7	30,9
Felújításra szorul	25,0	29,0	25,0	42,8	29,4
Rossz	9,7	8,4	5,3	4,1	7,4
Összesen	100	100	100	100	100
N	52	241	76	49	418

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Előfordul, hogy a cigány gyerekeket az iskolán belül a nem cigányoktól elkülönített épületekben oktatják. Ezekre az esetekre általában a következők jellemzők:

- az cigány gyerekeknek szánt iskolaépületek rosszabb állapotban vannak, mint a többi;

- ezekben az épületekben nincsenek szaktantermek és szociális helyiségek;
- szegényesebb a taneszközökkel való ellátottság (pl. nincsenek számítógépek);
- szegényesebb és kopottabb a berendezés;
- sivárabbak az osztálytermek, kevesebb a szemléltetőeszköz és a díszítés.

Ha csak külön osztályokban (kisegítő, felzárkóztató osztályok) oktatják a cigány gyerekeket, akkor az osztálytermek között fedezhető fel hasonló különbségek.

A cigány gyerekeket oktató általános iskolák között berendezésüket és felszereltségüket tekintve legalább olyan nagyok a különbségek, mint az iskolaépületek állapotában, de az iskolák berendezése és felszereltsége kevésbé függ a fenntartó önkormányzatok anyagi helyzetétől. Találkoztunk számítógépekkel és taneszközökkel jól felszerelt iskolákkal szegény településeken is, amelyek erre nem az önkormányzattól kaptak támogatást, hanem pályázati úton szereztek pénzt.

Az iskolák többségére az jellemző, hogy felszereltségük hiányos (pl. kevés a számítógép), de rendezettek és tiszták. Az iskolák vezetői és pedagógusai az esetek többségében igyekeznek mindent megtenni annak érdekében, hogy tisztán tartsák iskoláikat, és ötletes, olcsó dekorációkkal kompenzálják az épület adottságaiból és leromlott állapotából fakadó hátrányokat (pl. plakátok, gyerekrajzok, növények stb.). Vagyis ami sok pénzbe kerülne, az hiányos, de ami a pedagógusok szándékán és aktivitásán múlik, azt igyekeznek megvalósítani. Az iskola berendezésével és a felszereltséggel az igazgatók és a pedagógusok nagy része elégedetlen. Ennek elsősorban az az oka, hogy véleményük szerint a hátrányos helyzetű cigány gyerekek oktatása az átlagnál jobb színvonalú tárgyi feltételeket igényelne annak érdekében, hogy a családból hozott hiányosságok pótolhatók legyenek.

4/2. SZEMÉLYI FELTÉTELEK

A cigány gyerekek oktatásának eredményessége nagymértékben attól függ, hogy kik, milyen felkészültséggel és milyen pedagógiai módszerekkel oktatják őket. A vizsgált iskolák igazgatóinak közel fele férfi, és valamivel

több mint a fele nő. Életkoruk átlagosan 48 év. Azt tapasztaltuk, hogy minél nagyobb településen van az iskola, annál gyakoribb az igazgatónők előfordulása. A budapesti iskoláknak csak 8%-ában, a kisközségi iskoláknak viszont majdnem kétharmadában (64%) találtunk férfi igazgatót.

Az igazgatók neme (településtípus szerint)

Nem	Bp.	Mcgyeszékh.	Város	Község	Kisközség	Összesen
	%	%	%	%	%	%
Férfi	8,3	31,3	51,3	51,2	64,1	49,5
Nő	91,7	68,8	48,7	48,8	35,9	50,5
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	12	16	39	86	39	192

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A vizsgált iskolák igazgatóinak 17%-a rendelkezett egyetemi végzettséggel, 83%-uk pedig főiskolát végzett. Budapesten az átlagosnál több egyetemi végzettségű igazgatót találtunk, a kisközségekben pedig lényegesen kevesebbet. Az iskolák tanulólétszámával együtt nőtt az egyetemet végzett igazgatók aránya. Míg a legkisebb iskolákban az igazgatóknak mindössze 6%-a rendelkezett egyetemi végzettséggel, a legnagyobb iskolákban 26%. Fokozatosan csökkent az egyetemet végzett igazgatók aránya a cigány gyerekek arányának emelkedésével, vagyis azokban az iskolákban találtuk a legtöbb egyetemet végzett igazgatót, amelyek a legkevesebb cigány gyereket oktatják.

Az igazgatók iskolai végzettsége (az iskolák jellemzői szerint)

Az iskola jellemzői	Egyetem	Főiskola	Összesen
	%	%	%
Település			
Budapest	50,0	50,0	6,6
Megyeszékhely	12,5	87,5	7,7
Város	26,3	73,7	20,7
Község	14,0	86,0	44,8
Kisközség	7,7	92,3	20,2
Tanulólétszám			
100 alatt	6,3	93,8	8,2
101-200	11,1	88,9	37,7
201-400	15,8	84,2	29,5
401-600	37,0	63,0	13,7
600 fölött	26,3	73,7	10,9
Cigány arány			
25% alatt	21,7	78,3	12,0
26-50%	18,3	81,7	54,0
51-75%	13,2	86,8	20,8
75% fölött	15,4	84,6	13,2
Összesen	17,3	82,7	100
N	33	158	191

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A sok cigány gyereket oktató iskolákban nemcsak az igazgatók, hanem a pedagógusok képzettsége is alacsonyabb volt az átlagnál. Miközben a gyerekszám csökkenése miatt ma már sok helyen munkanélküliség fenyegeti a pedagógusokat, az „elcigányosodó” iskolákban még mindig sokan tanítanak képesítés nélkül. A vizsgált iskolák 30%-ában fordult elő, hogy olyan alkalmazottak oktatták a tanulókat, akik nem rendelkeztek pedagógus végzettséggel. Az ilyen típusú tanerők alkalmazása szorosan korrelált a településtípusokkal, vagyis az átlagosnál gyakrabban fordult elő kisebb településeken, kis létszámú iskolákban, valamint azokban az iskolákban, ahol magas volt a cigány tanulók aránya.

Tanít-e az iskolában pedagógusvégzettség és szakmai képzés nélküli tanár (az iskolák jellemzői szerint)

Az iskola jellemzői	Pedagógus- végzettség nélküli %	Szakmai végzettség nélküli %
Település		
Budapest	16,7	25,0
Megyeszékhely	6,3	37,5
Város	23,1	33,3
Község	33,7	69,8
Kisközség	43,6	87,2
Régió		
Dunántúl	25,0	67,9
Alföld	32,9	57,1
Észak	31,7	65,9
Tanulólétszám		
100 alatt	37,5	81,3
101-200	36,1	83,3
201-400	21,1	47,4
401-600	25,9	44,4
600 fölött	35,0	20,0
A cigány tanulók aránya		
25% alatt	17,4	34,8
26-50%	31,4	62,9
51-75%	34,2	60,5
75% fölött	30,8	73,1
Összesen	30,2	60,4
N	192	191

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A vizsgált iskoláknak abban a 30%-ában, ahol pedagógiai végzettség nélküli munkatársak is tanítanak, a képzés nélküliek átlagos száma 1,7 fő. Minél magasabb a cigány tanulók aránya, annál magasabb ez a szám is.

*A nem megjelelő pedagógiai képzettségű tanerők száma iskolánként
(a cigány tanulók aránya szerint)*

Cigány arány	Átlag	Szórás	N
25% alatt	1.0000	0	4
26-50%	1.6970	0.9838	33
51-75%	1.9231	1.8913	13
75% fölött	2.1250	2.1002	8
Összesen	1.7586	1.3804	58

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A képesítés nélküliek alkalmazásának gyakoriságára az a magyarázat, hogy a feladatok átlagosnál nehezebb volta miatt a pedagógusok többsége nem szívesen tanít cigány gyerekeket. Kevés az olyan pedagógus, aki szakmai kihívásnak érzi ezt a feladatot. A többség beletörődésből, jobb híján vállalja, de a fiatalabbak és akiket nem köt a településhez az egzisztenciájuk, mihelyt lehet, jobb munkahelyet keresnek. Több „elcigányosodott” kisiskola igazgatója számolt be arról, hogy ha az iskola a megüresedett állásra pályázatot ír ki, akkor a jelentkezők, mihelyt meghallják, hogy erősen cigányos iskoláról van szó, azonnal elállnak a pályázástól. A sok cigány gyereket oktató iskolákban az átlagosnál nagyobb a fluktuáció, és a „hiányszakokra” (idegen nyelv, számítástechnika) alig találnak tanárt.

Ezzel magyarázható, hogy a vizsgált iskolák több mint felében (60%) fordult elő, hogy a tanárok nem a szakmai képzettségüknek megfelelő tantárgyat tanítottak. Ez a jelenség szoros korrelációt mutatott az iskolák településtípusával. (A kisközségi iskolák 87%-ában fordult elő.) Vagyis minél kisebb településen működött az iskola, annál gyakrabban került sor erre a kényszermegoldásra.

A nem megfelelő szakmai képesítéssel oktató tanárok alkalmazása Budapesten és az alföldi településeken fordult elő ritkábban, és szoros összefüggést mutatott az iskolák tanulólétszámával, vagyis az átlagosnál lényegesen gyakrabban (81-83%) fordult elő a kis létszámú iskolákban. A nem megfelelő szakmai képzettségű tanárok alkalmazása ugyancsak szorosan igazodott a cigány tanulók arányához is. Ez a megoldás a legkeve-

sebb cigány gyereket oktató iskolák 35%-ában, a legtöbb cigány gyereket oktató iskoláknak viszont a 73%-ában fordult elő.

Azokban az iskolákban, ahol a pedagógusok nem a szakmai képzettségüknek megfelelő tantárgyakat tanítottak, iskolánként átlagosan nem egészen három (2,5) ilyen tanárt találtunk. Az ilyen alkalmazottak száma a települések lélekszámának csökkenésével fokozatosan emelkedett. Vagyis a kisebb településeken volt leginkább jellemző, hogy több olyan tanárt alkalmaztak, aki nem a szakjának megfelelő tantárgyat tanított.

*A nem megfelelő szakmai képzettségű tanárok száma iskolánként
(a cigány tanulók aránya szerint)*

Cigány arány	Átlag	Szórás	N
25% alatt	1.6667	1.2247	9
26-50%	2.5606	1.9306	66
51-75%	3.1304	2.5815	23
75% fölött	2.1579	1.3023	19
Összesen	2.5385	1.9676	117

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Tantárgyanként vizsgálva a helyzetet, az derült ki, hogy a legtöbb iskolában a készségtárgyakat (rajz, ének), a kémiát és az idegen nyelvet tanítják megfelelő szakmai képzettség nélkül a tanárok. Viszonylag magas volt az „egyéb” tantárgyak előfordulása is, ami leggyakrabban a tanítói végzettség hiányát, a kisegítő osztályokban pedig a gy. ógypedagógiai végzettség hiányát jelentette.

*Milyen tantárgyat tanít megfelelő szakmai képzettség nélküli tanár
(az iskolák %-ában)*

Tantárgy	%
Matematika	6,8
Fizika	22,3
Kémia	30,1
Földrajz	9,7
Magyar	8,7
Történelem	9,7
Idegen nyelv	25,2
Informatika	10,7
Testnevelés	19,4
Ének	33,0
Rajz	35,0
Egyéb	37,9
N	192

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A cigány gyerekek iskolái a pedagógusok többségének szemében „nem kívánatos” munkahelynek számítanak, mert itt az oktatás és nevelés az átlagosnál több munkát igényel, és kevesebb sikerélménnyel jár. Ahogy ezt az egyik pedagógus megfogalmazta, a munka eredményességét ezekben az iskolákban másfajta mérőeszközökkel kellene mérni, mint az átlagos iskolákban.

Mivel a pedagógusoknak a cigány gyerekek oktatása során igen kevés a sikerélményük, gyakori, hogy egy idő után közönyössé válnak, „belefásulnak” a munkába, nincs kedvük és energiájuk a továbbképzéshez vagy a szakmai önképzéshez, és már csak rutinból végzik feladataikat. Egyes iskolákban ezen úgy próbálnak segíteni, hogy a „cigányos” osztályokban „váltogatják” a pedagógusokat.

Az általános iskolák pedagógusai kétségtelenül speciális oktatási és nevelési feladatot látnak el a többnyire szegény szubkultúrából származó cigány gyerekek oktatásával. Az itt adódó feladatok megfelelő szintű ellátásához igen nagy szükség lenne speciális ismeretekre, speciális képzett-

séggel rendelkező tanárookra (pl. gyógypedagógus, fejlesztő pedagógus), ill. olyan asszisztenciára (pl. szociális gondozó, pszichológus stb.), akik az ilyen iskolákban jelentkező különleges feladatokat is szakszerűen tudnák ellátni. Az ilyen képzettségű alkalmazottakból azonban szinte minden iskolában hiány mutatkozik.

Annak ellenére, hogy a cigány többségű iskolákban a pedagógus munka az átlagosnál jóval nagyobb megterheléssel jár, a pedagógusok munkabére ugyanolyan alacsony, mint minden más iskolában. Az itt tanító pedagógusok helyzetét pusztán az javítja, hogy a szinte állandó tanárihiány miatt több túlórára számíthatnak. Ugyanakkor rontja a helyzetüket, hogy az itt végzett rendkívül megterhelő munka mellett kevesebb energiájuk marad mellék munkák vállalására, és a különórák iránti kereslet is kisebb, mint egy átlagos általános iskolában.

4/3. FINANSZÍROZÁS

A vizsgált iskolák 98%-a helyi önkormányzatok fenntartásában működött. Az elmúlt három év nem bizonyult nyugalmas időszaknak az iskolák életében. Az iskolák 40%-ában (76 iskola) történt jelentősebb változás. A változások több mint egyharmada a képzési kínálat bővítésére vonatkozott, hasonló arányban került sor pedagógusok elbocsátására, a változások több mint egynegyede pedig az iskolák átszervezését vagy más intézményekkel való összevonását jelentette.

Az iskolákat érintő változások gyakorisága (az iskolák %-ában)

Változás	%
Képzési típus változása	47,4
Pedagógusok elbocsátása	46,1
Iskola átszervezése	32,9
N	96

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Adataink szerint az iskolák szolgáltatásainak bővítése és az iskolákat érintő takarékosági intézkedések az átlagosnál gyakrabban fordultak elő a nagyobb városok intézményeiben. A dunántúli megyék iskoláiban az át-

lagosnál gyakoribb volt a pedagógus-elbocsátás, Budapesten és az alföldi megyékben pedig gyakrabban került sor intézmény-összevonásokra.

Az iskolákban lezajlott változások különböző mértékben érintették a különböző méretű intézményeket. Mind a szolgáltatások bővítése, mind a takarékosági intézkedések gyakrabban fordultak elő a nagyobb létszámú iskolákban. Az egyetlen kivételt az iskola-összevonások jelentették, amelyek leggyakrabban a kis létszámú iskolákkal fordultak elő. Ezek a változások azonban nem voltak szoros összefüggésben a cigány tanulók arányával. Míg a képzési formák változása és az iskola-összevonás inkább a magasabb cigány létszámú iskolákat érintette, a pedagógus-elbocsátás azokban az iskolákban volt gyakoribb, ahol kevesebb a cigány gyerek. (15. sz. táblázat, 206. o.)

Az iskolák és fenntartóik között az igazgatók szerint az esetek többségében megfelelő a kapcsolat. A konfliktusok forrása a legtöbb esetben anyagi természetű. A konfliktusok annál élesebbek, minél szegényebb („forráshiányosabb”) az önkormányzat, és minél inkább rákényszerül arra, hogy az intézmények ellátásán takarékoskodjék. Miután a költségvetési támogatás (fejkvóta) nem fedezi teljes mértékben az iskolák oktatási kiadásait, a legszegényebb önkormányzatoknak is saját forrásaikkal kell kiegészíteniük az iskolák költségvetését. Ez a költségvetési vitákban ellenérdekeltté teszi az önkormányzatokat és az iskolákat, mert az iskolák több kiegészítő támogatást szeretnének kapni, az önkormányzatok pedig kevesebbet szeretnének adni. A viták annál élesebbek, minél szegényebbek az önkormányzatok, és minél kevésbé látják be az oktatásra fordított költségek hasznosságát.

Különösen súlyos problémát jelent az iskolák fenntartása azoknak a kistélepülési önkormányzatoknak a számára, amelyeknek ez az egyetlen intézményük, sőt ez az egyetlen stabil foglalkoztatást nyújtó munkahely a településen. Ilyenkor nemcsak az okoz feszültséget, hogy a helyi képviselők sajnálják a pénzt az iskola egyre dráguló fenntartására, hanem az is, hogy a település többségükben munkanélküli lakóit irritálja a pedagógusok nem túlságosan magas, de mégis biztos keresete.

A cigány gyerekek oktatásának minősége természetesen attól is függ, hogy mennyi pénzből gazdálkodhatnak az őket oktató intézmények. Az általunk vizsgált általános iskolák 1999-ben átlagosan 57 millió Ft-tal gazdálkodtak. Miután a legfőbb támogatási forrást, az állami fejkvótát gyerek-

létszám szerint számolják, az iskolák éves költségvetése szoros összefüggést mutatott a tanulólétszámmal.

*Az iskolák éves költségvetése (tanulólétszám szerint)
(ezer Ft)*

Létszám	Átlag	Szórás	N
100 alatt	20 941	9 557	14
101-200	34 204	12 727	67
201-400	56 468	20 287	51
401-600	90 960	28 583	24
600 fölött	120 779	41 172	20
Összesen	57 178	37 456	176

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Az állami költségvetésből származó fejkvótán és az önkormányzati kiegészítő támogatáson kívül az iskolák többsége többféle bevételi forrással is rendelkezett, amelyek leggyakrabban a következők voltak:

- Pályázatok, amelyek a '90-es években fokozatosan bővülő forráslehetőséget jelentettek, de az ilyen módon nyert pénz felhasználása korlátozott, hiszen általában nem használható fel alapvető működési költségekre, csak olyan célokra (főként programfinanszírozásra vagy technikai berendezések vásárlására), amelyre a pályázati kiírás szólt. Az iskolák anyagi ellátottsága jelentős mértékben függött attól, hogy az iskolavezetés mennyire volt aktív és innovatív, vagyis milyen sikeresen pályázott. Előfordult, hogy a fejlesztéseket (pl. számítógépek vásárlása), a szociális juttatásokat és a kulturális programokat csak pályázati pénzekből tudták biztosítani. A sikeresen pályázó iskolák gyakran saját alapítványt hoztak létre, és ide gyűjtötték be a pályázati úton nyert összegeket, hogy a fenntartónak ne legyen beleszólása a pénz felhasználásába.

- Szponzoroktól származó támogatás, amely ugyan szabadabban felhasználható, de viszonylag ritkán előforduló kiegészítő forrás a szponzorok alacsony száma miatt. Előfordulása nagymértékben függ az iskola helyétől

(ha gazdaságilag jól prosperáló vidéken vagy településen van az iskola, könnyebben akad szponzor), és az iskolavezetők menedzseri készségeitől. A kistelepüléseken vagy cigányok lakta településrészekben működő iskolák természetesen az átlagosnál ritkábban számíthatnak szponzori támogatásra.

- Szülői támogatások, amit a tandíj burkolt formájának is nevezhetnénk. A '90-es évek végén már majdnem minden általános iskola rendelkezett valamilyen alapítvánnyal, amit részben azért hoztak létre, hogy a szülők hozzájárulhassanak az iskolák költségeihez. Ezek az alapítványi befizetések természetesen önkéntesek, és mértékük elsősorban a szülők lehetőségétől függ. A cigány gyerekeket oktató általános iskolák ilyen hozzájárulásokra csak nagyon korlátozott mértékben számíthatnak.

- Saját bevételek, ami az iskolák ingó és ingatlan vagyonának (tantermek, sportpályák, számítógépek stb.) bérbeadásából és az iskola által nyújtott szolgáltatásokból (pl. rendezvények szervezése, étkeztetés stb.) származott. Az ilyen forrásból származó bevételek előnye, hogy viszonylag szabadon felhasználható, de mértéke elsősorban az iskola adottságaitól függ, ami a cigány gyerekeket nagy számban oktató iskolák esetében nem mondható kifejezetten előnyösnek.

A fenti felsorolásból egyértelműen kiténik, hogy a cigány gyerekeket oktató általános iskolák elsősorban pályázati támogatásokra és az állam segítségére vannak utalva. 2000-ben az iskolák több mint kétharmada szerzett különféle pályázatokból támogatást, a nagyobbik fele megkapta az etnikai kvótát, és több mint egyharmaduk a felzárkóztató kvótát is. Egyéb bevételekkel (pl. vállalkozás, bérleti díjak stb.) ugyancsak az iskolák több, mint fele tudta gyarapítani költségvetését. Az igazgatók szerint az etnikai és a felzárkóztató kvóta a kisebb településeken, a pályázatok és egyéb bevételi források pedig a nagyobb városokban jelentettek gyakrabban előforduló kiegészítő támogatást.

Kiegészítőforrások (településenként) (az iskolák %-ában)

Források	Megyeszékh. Város Község		Kisközség		Összesen
	%	%	%	%	
Etnikai kvóta	56,3	62,2	56,8	57,1	56,1
Felzárkóztató kvóta	12,5	37,8	43,2	42,9	36,8
Pályázat	75,0	45,9	81,1	65,7	69,6
Egyéb	68,8	64,9	48,6	42,9	54,4
N	16	37	74	35	162

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Miután a költségvetési támogatást a gyereklétszám után számolják, a '90-es években valamennyi általános iskola számára problémát jelentett a demográfiai hullámvölgy, vagyis a tanulók számának fokozatos csökkenése. A cigány gyerekeket oktató iskolákban általános problémának számított az is, hogy ezek az iskolák általában szegény önkormányzatokhoz tartoznak, ezért az önkormányzatok egyáltalán nem vagy csak minimális mértékben tudták kiegészíteni a költségvetési támogatást. így szükségképpen nem jutott elég pénz olyan típusú extra szolgáltatásokra (csoportbontás, felzárkóztatás, pedagógiai asszisztencia stb.), amelyekre a cigány gyerekek hatékony oktatásához feltétlenül szükség lett volna.

Az önkormányzatok, bevételeiktől függően, különböző mértékben képesek kiegészíteni az állami költségvetési támogatást, és ez meglehetősen nagy finanszírozási különbségeket eredményez az általános iskolák között. Az önkormányzati kiegészítő támogatás mértéke a '90-es évek második felében szinte valamennyi településen csökkent. Ez az esetek többségében nem az önkormányzatok „oktatásellenességének” volt köszönhető, hanem annak, hogy általánossá váltak az önkormányzatok működését érintő takarékosági intézkedések, vagyis az állam az önkormányzatok helyi bevételeinek egyre nagyobb hányadát vonta el.

1999-ben a vizsgált iskolák éves költségvetésének 71%-a a központi költségvetésből leosztott fejkvótából származott, 22%-át biztosította az önkormányzati hozzájárulás, 7%-a származott az etnikai fejkvótából, és közel ugyanennyi a felzárkóztató kvótából. Pályázati úton az iskolák a költségek 2%-át tudták beszerezni, egyéb források segítségével pedig 7%-át.

A fejkvóta és az önkormányzati hozzájárulás részarányát tekintve a települések között meglehetősen nagyok voltak a különbségek. A legnagyobb (26%-os) önkormányzati kiegészítésre a városi iskolák, viszonylag alacsony önkormányzati támogatásra (20-23%) pedig a községi iskolák számíthattak. Az etnikai támogatás részaránya a költségvetésen belül a kis-községi iskolák esetében volt a legnagyobb (9%), és az ő esetükben volt a legnagyobb az egyéb források jelentősége is (14%). Az iskolák nagysága szerint vizsgálva a bevételi forrásokat, azt tapasztaltuk, hogy minél nagyobb egy iskola, költségvetésének annál nagyobb hányadát teszi ki a fejkvóta, és annál kisebb a jelentőségük az egyéb támogatási forrásoknak. Az összefüggés fordítva is igaz, minél kisebb létszámú az iskola, annál nagyobb mértékben van ráutalva a költségvetésen kívüli forrásokra.

A különböző bevételi források arányait tekintve azok az iskolák tértek el karakteresen az átlagtól, amelyekben a legnagyobb volt a cigány tanulók aránya. Ezekben az iskolákban a költségvetés kisebb hányada származott a fejkvótából, és minden egyéb bevételi forrás (többek között az önkormányzati támogatás) aránya nagyobb volt az átlagnál.

A vizsgált intézményekben 2000-ben átlagosan 213 ezer Ft-ot költöttek évente egy tanulóra. (Ez az összeg 1999-ben a KSH adatai szerint országosan 210 840 Ft volt.) Az egy tanulóra fordított költség a települések méretének csökkenésével fokozatosan csökkent, kivéve a legkisebb településeket, ahol 30 ezer Ft-tal magasabb volt, mint a nagyobb községek iskoláiban. Ha figyelembe vesszük, hogy a kisebb létszámú iskolákban az egy tanulóra jutó fajlagos költségek lényegesen nagyobbak, akkor meg kell állapítanunk, hogy a kistelepüléseken működő, alacsony létszámú iskolák finanszírozási szempontból is rendkívül hátrányos helyzetben vannak.

Az egy tanulóra eső éves költség (településtípus szerint) (ezer Ft)

Település	Átlag	Szórás	N
Budapest	297	95	9
Megyeszékhely	292	136	16
Város	195	101	38
Község	192	69	76
Kisközség	222	«0	37
Összesen	213	93	176

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Az általános iskolai tanulók éves oktatási költsége régióként is eltért. Budapesten és a dunántúli megyékben magasabb volt, mint az országos átlag, az északi és az alföldi megyékben pedig alacsonyabb. Az egy tanulóra eső éves költség szorosan korrelált az iskolák tanulólétszámával. Míg egy 600 főnél nagyobb iskolában egy tanuló évente 162 ezer Ft-ba került, egy 100 főnél alacsonyabb létszámú iskolában egy tanuló éves oktatási költsége 278 ezer Ft volt.

Nyilvánvalóan az iskolák nagyságával függ össze, hogy az egy tanulóra eső költségráfordítás szorosan korrelált a cigány tanulók arányával. Minél inkább „elcigányosodott” egy iskola, annál többbe került a tanulók oktatása. Míg azokban az iskolákban, ahol 25% alatt volt a cigány tanulók aránya, egy tanuló éves költsége 185 ezer Ft volt, azokban az iskolákban, ahol a cigány tanulók aránya magasabb volt, mint 75%, a ráfordítási összeg 265 ezer Ft-ot tett ki.

*Egy tanulóra eső éves költség az 1999-2000-es tanévben
(az iskolák jellemzői szerint) (ezer Ft)*

Az iskola jellemzői	Átlag	Szórás	N
Település			
Budapest	297	95	9
Megyeszékhely	292	136	16
Város	195	101	38
Község	192	69	76
Kisközség	222	80	37
Régió			
Dunántúl	267	113	25
Alföld	196	94	68
Észak	201	73	74
Tanulólétszám			
100 alatt	278	159	14
101-200	233	96	67
201-400	203	80	51
401-600	185	57	24
600 fölött	162	42	20
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	185	66	22
26-50%	201	85	95
51-75%	229	90	34
75% fölött	265	127	25
Összesen	213	93	176

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Az iskolai kérdőívekből tehát az derült ki, hogy a cigány gyerekeket nagy létszámban oktató iskolákban átlagosan több pénzt költöttek egy gyerekre, mint azokban az intézményekben, ahol kevesebb cigány gyereket oktattak. Ennek ellenére az iskolavezetők és a pedagógusok többsége elégedetlen volt az iskolák finanszírozásával. Az elégedetlenség elsősorban abból fakad, hogy a legtöbben úgy gondolják, hogy az ilyen iskolákat az átlagnál bőkezűbben kellene finanszírozni annak érdekében, hogy megteremtőek legyenek a családi hátrányokat kompenzáló iskolai feltételek.

Az iskolavezetők és a pedagógusok részéről elvárt többletfinanszírozás nemcsak a tárgyi feltételekre, hanem a pedagógiai módszerekre is vonatkozik. Vagyis többen megfogalmazták, hogy a „takarékos” költségvetés éppen azoknak a pedagógiai szolgáltatásoknak (pl. csoportbontás, délutáni foglalkozások stb.) a „lefარagásával” járt együtt, amelyek a cigány gyerekek hatékonyabb oktatását szolgálták. Az elégedetlenség másik oka az, hogy az igazgatók és a pedagógusok úgy érzik, hogy az átlagosnál sokkal nehezebb munkát végeznek, és ez olyan mértékben van alulfizetve, hogy keresetük nemhogy középosztályi életmód biztosítására, de családjaik mindennapi szükségleteinek fedezésére sem elegendő.

4/4. KIEGÉSZÍTŐ TÁMOGATÁS

A felvétel időpontjában a cigány gyerekeket oktató általános iskolák fele igényelte az etnikai kvótát, és több mint egyharmaduk a felzárkóztató kvótát is. Az állami költségvetésből származó kiegészítő támogatásokat az iskolák valamennyi esetben annyi tanulóra kapták meg, amennyire igényelték.

A kiegészítő támogatást igénylő iskolák aránya

Kiegészítő támogatás	N	%
Egyik se	68	35,4
Felzárkóztató kvóta	29	15,1
Etnikai kvóta	60	31,3
Mindkettő	35	18,2
N	192	100

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Ezek az összegek azonban nem minden esetben növelték az intézmények költségvetését. Az iskolák közel egynegyede ugyanennyivel kevesebb önkormányzati hozzájárulást kapott, az iskolák 14%-ának pedig, ha nem is ugyanennyivel, de csökkentették az önkormányzati hozzájárulását. Az iskolák többsége (63%) azonban változatlanul megkapta az önkormányzati hozzájárulást és a kiegészítő kvótát is.

A fenntartó önkormányzatok eljárásai településtípusonként eléggé különböztek. Minél kisebb (és szegényebb) a település, annál gyakrabban fordult elő, hogy a kiegészítő kvóta nem növelte az iskola támogatását,

mert ugyanennyi pénzzel csökkentették az önkormányzati hozzájárulást. Régiók szerint azt tapasztaltuk, hogy az alföldi megyékben fordult elő leggyakrabban, hogy az önkormányzatok a kiegészítő normatívák összegével csökkentették saját támogatásukat. Az átlagosnál ritkábban fordult elő önkormányzati „takarékoság” azokban az iskolákban, ahol relatíve alacsonyabb (25% alatti) volt a cigány tanulók aránya.

*Hogyan épülnek be a kiegészítő támogatások az iskola költségvetésébe
(az iskolák jellemzői szerint)*

Az iskola jellemzői	Ennyivel csökkent %	Ösökként %	Változatlan %
I település			
Budapest	20,0		80,0
Megyeszékhely	30,0	10,0	60,0
Város	25,0	20,8	54,2
Község	15,4	15,4	69,2
Kisközség	33,3	9,5	57,1
Régió			
Dunántúl	21,4	14,3	64,3
Alföld	29,3	17,1	53,7
Észak	17,3	13,5	69,2
Iskolai létszám			
100 alatt	16,7		83,3
101-200	24,4	17,1	58,5
201-400	17,2	3,4	79,3
401-(>00	26,1	26,1	47,8
600 fölött	23,1	15,4	40,0
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	16,7	8,3	75,0
26-50%	24,6	16,9	58,5
51-75%	19,2	11,5	69,2
75% fölött	22,2	11,1	66,7
Összesen	22,3	14,3	63,4
N	144	48	60

A kiegészítő kvóták felhasználására vonatkozó kérdést nyitott formában tettük fel az igazgatóknak, tehát többféle célt is megjelölhettek. Egy iskolában átlagosan kétféle felhasználási célt jelöltek meg. Legtöbbször (84%) a tanulók korrepetálását említették, ezután a szabadidős programok említése (36%) és a speciális felzárkóztató programok szervezése (21%) következett.

Milyen célra használják a kiegészítő normatívát (az iskolák %-ában)

Cél	%
Korrepetálás	83,6
Speciális program	20,7
Nemzetiségi ism. tananyagban	10,0
Nemzetiségi ism. szabadidőben	12,9
Egyéb szabadidős program	35,7
Szakanyag pedagógusoknak	7,9
Bérkiegészítés	14,3
Gyerekékeztetés	2,8
Gyerek szoc. juttatás	10,7
N	192

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Ha a felsorolt kilencféle felhasználási célt négyre (a tanulók felzárkóztatására, nemzetiségi oktatásra, a pedagógusok támogatására és szociális problémák megoldására) redukáljuk, kiderül, hogy felzárkóztatásra szinte minden iskolában, nemzetiségi oktatásra majdnem az iskolák felében, pedagógus-juttatásokra a iskolák alig egyötödében, szociális célokra pedig alig több mint egytizedében költöttek a kiegészítő kvótákból.

Milyen célra használják a kiegészítő normatívát (az iskolák %-ában)

Cél	Esetek %
Felzárkóztatás	88,6
Nemzetiségi oktatás	45,7
Pedagógusok	17,9
Szociális	12,1
N	192

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Településtípusok szerint vizsgálva a kiegészítő kvóták felhasználását, azt tapasztaltuk, hogy a megyeszékhelyi iskolák térnek el leginkább az átlagtól. Itt az átlagnál ritkábban említették a felzárkóztatást, és gyakrabban a nemzetiségi oktatást, valamint a pedagógusok támogatását és a szociális juttatásokat. Ezzel szemben Budapesten egyetlen olyan iskolát sem találtunk, ahol szociális célokra használnák fel a kiegészítő normatívákat, és erre a dunántúli megyékben is az átlagnál ritkábban került sor. Azokban az iskolákban használták fel a kiegészítő kvótát leggyakrabban nemzetiségi oktatásra, ahol a legmagasabb a cigány tanulók aránya.

Milyen célra használják a kiegészítő normatívát (az iskolák jellemzői szerint)

Az iskola jellemzői	felzárkózás	Nemzetiségi	Pedagógus	Szociális
	%	%	%	%
Régió				
Dunántúl	84,2	47,4	15,8	5,3
Alföld	93,6	48,9	21,3	17,0
Észak	86,6	43,3	14,9	11,9
Település				
Budapest	85,7	42,9	28,6	0
Megyeszékhely	72,7	54,5	27,3	36,4
Város	84,8	54,5	30,3	12,1
Község	93,3	35,0	13,3	6,7
Kisközség	89,7	55,2	6,9	17,2
Cigány arány				
25% alatt	85,7	57,1	21,4	21,4
26-50%	93,4	35,5	15,8	9,2
51-75%	82,1	63,6	18,2	18,2
75% fölött	88,6	63,6	18,2	18,2
N	124	64	25	17

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Az utóbbi időben a szegregációs eljárásokat bírálók azt is felvetették, hogy a cigány gyerekek oktatására szánt kiegészítő támogatások nem az oktatás színvonalának javítását, inkább a cigány gyerekek elkülönítését szol-

gálják. Kutatási adataink csak részben igazolták ezt a feltételezést. Azokban az iskolákban, amelyek nem igényeltek ilyen támogatást, nagyon hasonló arányban tanultak cigány gyerekek a normál és a speciális osztályokban. Kétségtelen, hogy azoknak az iskoláknak a tagozatos osztályaiban is magasabb a cigány gyerekek aránya, amelyek nem igényeltek kiegészítő támogatást, de a tagozatos osztályok előfordulása is ezekben az iskolákban a leggyakoribb. Vagyis a szegregáció nem attól függ, hogy kap-e az iskola kiegészítő támogatást, hanem attól, hogy mire használja fel. Amelyik iskolában erős a szegregációs törekvés, ott akkor is megvalósítják, ha nem kapnak többlettámogatást a cigány gyerekek oktatására.

*A cigány gyerekek aránya a különböző alsó tagozatos osztályokban
(az iskolák támogatottsága szerint)*

Kiegészítő támogatás	Összes	Tagozatos	Normál	Speciális
	%	%	%	%
Egyik sem	49,6	33,1	48,7	78,0
Etnikai kvóta	48,8	13,9	47,9	85,5
Felzárkóztató kvóta	46,9	24,3	46,6	75,8
Mindkettő	54,8	15,2	52,3	85,9
Összesen	49,6	24,7	48,6	80,3

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

*A cigány gyerekek aránya a különbözőfelső tagozatos osztályokban
(az iskolák támogatottsága szerint)*

Kiegészítő támogatás	Összes	Tagozatos	Normál	Speciális
	%	%	%	%
Egyik sem	42,0	30,2	43,5	80,2
Etnikai	40,7	12,4	40,8	81,0
Felzárkóztató	40,8	18,2	41,0	76,2
Mindkettő	47,7	15,2	44,9	87,1
Összes	42,4	19,9	42,5	81,0

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

Amikor az igazgatóktól a kiegészítő támogatásokra vonatkozó véleményükről érdeklődtünk, közel egynegyedük mutatkozott elégedetlennek a támogatás mértékével, és közel egyharmaduk a támogatás módjával. Az igazgatók közel fele viszont elégedetten nyilatkozott.

Az igazgatók véleménye a kiegészítő támogatásról

Vélemény	N	%
Mértékével elégedetlen	25	22,1
Módjával elégedetlen	35	31,0
Elégedett	53	46,9
Összesen	113	100

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A települések méretének csökkenésével fokozatosan nőtt a kiegészítő támogatással elégedett igazgatók aránya. A kisközségi iskolákban találtak a legtöbb elégedett igazgatót, ahol a költségvetés legnagyobb hányadát teszik ki a kiegészítő normatívák. Az átlagosnál valamivel több igazgató mutatkozott elégedettnak azokban az iskolákban is, ahol viszonylag alacsony a cigány tanulók aránya.

Az igazgatók véleménye a kiegészítő támogatásról (az iskolák jellemzői szerint)

Az iskola jellemzői	Mértékével elégedetlen	Módjával elégedetlen	Elégedett
	%	%	%
Település			
Budapest		50,0	50,0
Megyeszékhely	44,4	44,4	11,1
Város	15,4	42,3	42,3
Község	21,6	29,4	49,0
Kisközség	26,1	13,0	60,9

Az iskola jellemzői	Mértékével elégedetlen	Módjával elégedetlen	Elégedett
	%	%	%
Tanulólétszám			
100 alatt	14,3		85,7
101-200	27,9	23,3	48,8
201-400	20,6	41,2	38,2
401-600	23,1	30,8	46,2
600 fölött	12,5	43,8	43,8
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	18,2	27,3	54,5
26-50%	26,6	29,7	43,8
51-75%	5,0	45,0	50,0
75% fölött	27,8	22,2	50,0
Összesen	22,3	14,3	63,4
N	144	48	60

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Az elégedetlen igazgatók főként azt kifogásolták, hogy nincsenek kellőképpen tájékoztatva a kiegészítő normatívák igénylésének és felhasználásának szabályairól. Előfordul, hogy némelyik iskola azért nem igényli az etnikai fejkvótát, mert nem tud olyan szakképzett tanárokat vagy megfelelő szakmai programokat biztosítani, amelyek a nemzetiségi oktatáshoz szükségesek lennének, és az is előfordul, hogy megkapják az etnikai fejkvótát, de nem nemzetiségi oktatásra, hanem felzárkóztatásra használják. Általános problémának számít az is, hogy hiába kapják meg a kiegészítő kvótákat, nem tudják arra a célra fordítani a pénzt, amire a költségvetés szánta (speciális oktatási szolgáltatások), mert a kiegészítő támogatást is felemészti az iskola alapműködésének költségei.

A cigány gyerekeket oktató általános iskolákban sok esetben olyan dolgok finanszírozására is szükség van, amelyekről más iskolákban nem az iskolának kell gondoskodnia. Annak érdekében, hogy a többnyire szegény családokban élő cigány gyerekek az iskolában egyáltalán oktathatóak legyenek, az iskoláknak — együttműködve az önkormányzatokkal — a következő szociális feladatokat kell vállalni:

- a gyerekek jelentős részének esetében meg kell oldani az ingyenes iskolai étkeztetést, mert enélkül éhesen mennének iskolába;
- a gyerekek többségének esetében ingyenesen kell biztosítani a taneszközöket (tankönyveket, füzeteket stb.), mert a szülők ezeket nem tudnák megvásárolni;
- a gyerekek egy részének esetében a megfelelő ruházkodást is az iskolának kell biztosítania;
- szinte valamennyi cigány gyerek támogatásra szorul annak érdekében, hogy az iskola által szervezett szabadidős programokon (kulturális program, kirándulás, táborozás stb.) részt vegyen;
- elvétele már olyan települési önkormányzattal is találkozunk, amely ösztöndíj-támogatást nyújt a jól tanuló cigány gyerekeknek.

A felsorolt támogatási formák sok esetben nélkülözhetetlenek annak érdekében, hogy biztosítani lehessen a cigány gyerekek oktatását. Ennek ellenére a legtöbb iskola a felsorolt szükségletek közül legfeljebb egyet tud biztosítani. Ahol van egyáltalán pénz szociális juttatásokra, ott is az a probléma, hogy a támogatási források esetlegesek és bizonytalanok.

Azt tapasztaltuk, hogy igen nagy különbségek vannak abban a tekintetben, hogy az iskola mit biztosít ingyenesen az arra rászorulóknak. Van olyan iskola, ahol sem az étkezésért, sem a tankönyvekért, sem a kulturális programokért nem kell fizetni, és olyan iskola is van, ahol semmi sincs ingyen. A szociális juttatások mennyiségében mutatkozó különbség részben az önkormányzat tehetőségével, részben az iskolák vezetőinek menedzseri kvalitásaival (mennyire sikeresen pályáznak) függ össze, azonban annak is jelentős szerepe van, hogy az önkormányzat és az iskolavezetés mennyire tartja fontosnak a cigány gyerekek szociális támogatását.

4/5. TANTERVEK

A '90-es években a fejkvótás finanszírozás és az alacsony gyereklétszám az általános iskolákat is arra készítette, hogy szolgáltatási kínálatuk bővítésével és ezek minőségének javításával „versengjenek” a gyerekekért. Ennek eredményeként az iskolai szolgáltatások sokszínűsége az általános iskolákban is jellemzővé vált. Ugyanakkor a '90-es évek közepétől kezdődő

takarékossági intézkedések arra kényszerítették az önkormányzatokat, hogy évről-évre „lefaragjanak” az iskolák költségvetéséből, vagyis az extra szolgáltatások fenntartása és működtetése rendkívül nehezen volt megvalósítható.

A cigány gyerekeket nagy számban oktató általános iskolák szolgáltatásait illetően kétfélek. Az egyik fajta iskolában (ahol még viszonylag alacsony a cigány gyerekek aránya) sokféle szolgáltatást nyújtanak, amelyekkel elsősorban a középosztálybeli szülők igényeit igyekeznek kielégíteni (pl. tagozatos osztályok), ill. a nem cigány tanulókat próbálják megtartani. Természetesen elvileg a tagozatos osztályok is „nyitva állnak” a cigány gyerekek előtt, de ezekbe az osztályokba „gyenge” képességeikre hivatkozva nem veszik fel őket, vagy nem is jelentkeznek (a szülők tájékozatlansága vagy a szülőket terhelő extra kiadások, pl. drága nyelvkönyvek, taneszközök, felszerelések stb. miatt).

Ezekben az iskolákban általában az a probléma, hogy a cigány gyerekek nem kapnak megfelelő pedagógiai és anyagi támogatást ahhoz, hogy ők is nívós szolgáltatásokban részesüljenek. Az iskolán belül ők képviselik a „gyenge képességű”, problematikus csoportokat, akik különleges „terhet” jelentenek a pedagógusok számára, és akik „rontják” az iskola presztízsét és a statisztikát.

Azokban az általános iskolákban, ahol többségben vannak a cigány gyerekek, a szolgáltatások is egyre inkább ehhez a körülményhez igazodnak. Az iskolák vezetése többnyire úgy gondolja, hogy a cigány gyerekek esetében a másutt meglévő, lényegesen változatosabb szolgáltatási kínálatból csak bizonyos típusúakra van szükség. Ezekben az iskolákban a „felzárkóztatás” és a nehezen beilleszkedő, problematikus magatartású gyerekekhez igazodó speciális módszerek alkalmazása válik a „fő profillá”, valamint azok az iskolai szolgáltatások (napközi, iskolaotthon, délutáni foglalkoztatás), amelyek a hátrányos családi környezet negatív hatásait hivatottak kompenzálni. Az ilyen iskolák szolgáltatásai közé tartozott korábban az általános iskolából kimaradó fiataloknak szánt „dolgozók esti iskolája”, jelenleg pedig az általános iskolai oktatást meghosszabbító 9-10. osztály, amely azoknak a gyerekeknek szánt képzési forma, akik nem tanulnak tovább középfokú iskolában. Természetesen az ilyen iskolákban nyújtott „speciális” szolgáltatások mennyiségében, minőségében és hatékonyságában is igen nagyok a különbségek az iskolák finansziális lehetőségei, az

iskolavezetők szemlélete és ambíciói, valamint a pedagógusok felkészültsége szerint.

Az oktatási törvény 1996-os módosítása a NAT bevezetéséhez kapcsolódva valamennyi iskolát önálló pedagógiai program és helyi tanterv elkészítésére kötelezte. A pedagógiai program és helyi tanterv elkészítéséhez a cigány gyerekeket oktató iskolák is az ország többi általános iskolájához hasonlóan viszonyultak. Voltak olyan ambiciózus igazgatók és pedagógusok, akik komolyan vették ezt a feladatot, lehetőségnek tekintették arra, hogy alaposan felmérjék és reálisan értékeljék környezetük adottságait és oktatással szembeni igényeit, és erre saját maguk által kidolgozott és vállalt önálló programot építsenek. Voltak olyan iskolák, amelyek a törvényi előírásnak megfelelően végrehajtották ugyan a feladatot, de túlságosan sok szellemi munkát nem fektettek bele, és központilag kiadott programokat használtak, vagy más iskolák által elkészített tanterveket építettek be a programjukba. És végül olyan iskolák is akadtak, amelyek csak formálisan tettek eleget a tantervkészítési rendelkezésnek, „kipipálták” a feladatot, a gyakorlatban pedig ugyanúgy oktattak, mint korábban.

A cigány gyerekeket nagy számban oktató iskolák által készített helyi tantervek jellemzői a következők voltak:

- igyekeztek ún. „felzárkóztató” programokat készíteni a cigány gyerekek oktatásához;
- csökkentették a követelményeket, vagyis a súlyos szocio-kulturális hátrányokkal érkező cigány gyerekektől kevesebbet követeltek az átlagnál (pl. felmentés a nyelvtanulás alól);
- volt néhány olyan iskola, amelyik különös gondot fordított a cigány gyerekek kommunikációs készségeit fejlesztő programok kidolgozására;
- voltak olyan iskolák, amelyek a cigány társadalomtörténetre és kultúrára vonatkozó ismereteket építették a tananyagba;
- volt néhány olyan iskola is, amelyik speciális szakiskolai tagozat bevezetésével próbálkozott.

Az igazgatókkal készített kérdőívekből az derült ki, hogy 2000-ben a cigány gyerekek oktatásához az iskolák fele alkalmazott speciális tanterve-

két. Azt tapasztaltuk, hogy minél nagyobb létszámú egy iskola, annál valószínűbb, hogy speciális tanterveket alkalmaz. A speciális tantervek alkalmazása az átlagosnál gyakoribb volt azokban az iskolákban, ahol tagozatos, kiegészítő vagy felzárkóztató osztályok is működtek, de az ilyen tagozatokat nem működtető normál általános iskolák 44%-ában is alkalmaztak speciális tanterveket. Az átlagosnál ritkábban fordult elő speciális tantervek alkalmazása azokban az iskolákban, ahol a cigány tanulók létszáma nem érte el a teljes tanulólétszám egynegyedét.

*Alkalmaznak-e speciális tantervet a cigány gyerekek oktatásához
(az iskolák jellemzői szerint)*

Az iskola jellemzői	Igen	Nem
	%	%
Település		
Budapest	41,7	58,3
Megyeszékhely	43,8	56,3
Város	61,5	38,5
Község	52,3	47,7
Kisközség	41,0	59,0
Tanulólétszám		
100 alatt	37,5	62,5
101-200	48,6	51,4
201-400	49,1	50,9
401-600	55,6	44,4
600 fölött	65,0	35,0
Képzési formák		
Csak normál	44,3	55,7
Tagozat és speciális	57,6	42,4
Speciális	54,9	45,1
A cigány tanulók aránya		
25% alatt	39,1	60,9
26-50%	49,5	50,5
51-75%	57,9	42,1
75% fölött	53,8	46,2
Összesen	50,5	49,5
N	97	95

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 20

A speciális tantervek alkalmazása az iskolák közel egyharmadában minden osztályra érvényes volt, az iskolák 7%-ában csak alsó tagozatos osztályokban, 8%-ukban pedig csak speciális (kisegítő, felzárkóztató, kis létszámú stb.) osztályokban került sor ilyen tantervek alkalmazására.

Milyen osztályokban alkalmaznak speciális tantermeket

Alkalmazás	N	%
Sehol	102	53,1
Minden osztályban	61	31,8
Alsó tagozaton	13	6,8
Bizonyos osztályokban	16	8,3
Összesen	192	100

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A speciális tantervek alkalmazásának szükségességét az iskolák első-sorban a cigány gyerekek teljesítmény-problémáival indokolták. Az igazgatók 48%-a mondta azt, hogy nem tudnák teljesíteni a normál tantervek követelményeit, és 85%-uk gondolta úgy, hogy felzárkóztató oktatásra van szükségük. A cigány gyerekeknek szóló speciális ismeretekkel (pl, cigány nyelv, cigány társadalomtörténet, cigány művészetek stb.) az igazgatók alig egyötöde indokolta a speciális tantervek alkalmazásának szükségességét.

Miért alkalmaznak speciális tantervet (az iskolák %-ában)

Indoklás	%
Teljesítmény	48,2
Felzárkóztatás	84,7
Speciális ismeret	18,8
N	90

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A cigány gyerekeket nagy létszámban oktató iskolákban a pedagógusok a gyerekek iskolai felzárkóztatását tartják a legfontosabb feladatnak. A felzárkóztatás szükségességét a cigány gyerekek esetében a következőkkel indokolták:

- iskolai felzárkóztatásra elsősorban azért van szükség, mert a cigány gyerekek szocializációs hátrányokkal lépnek be az általános iskolába;
- a nem magyar anyanyelvű tanulónak nehézséget okoz a magyar nyelvhasználat, főként azért, mert hiányos a szókincsük;
- ennek következtében nehezebben és lassabban tanulnak meg írni-olvasni;
- ugyancsak a szocializációs hátrányoknak tudható be, hogy nehezebben alakul ki a fogalmi gondolkodásuk;
- fokozza a hátrányokat, hogy az iskolázatlan cigány szülők az átlagosnál kevésbé tudnak segíteni gyerekeiknek az otthoni tanulásban;
- ugyancsak a szülők alacsony iskolázottságával magyarázható, hogy kevésbé érzékelik a gyerekek iskolai teljesítmény-problémáit (pl. haragszanak a tanárra, ha délutáni korrepetálásra benntartja a gyereket az iskolában).

A felzárkóztatás leggyakrabban alkalmazott formái a következők voltak:

- felzárkóztató osztály szervezése az első évfolyam előtt (olyan gyerekek számára, akik nem jártak óvodába, annak érdekében, hogy az iskolakezdéshez szükséges készségeket elsajátítsák);
- felzárkóztató osztály szervezése főként az alsó tagozatosok számára (amikor a cigány gyerekeket elkülönítve, speciális tantervek szerint oktatják);
- kis létszámú csoport vagy osztály (amelyet annak érdekében szerveznek, hogy intenzívebben tudjanak foglalkozni a gyerekekkel);
- fejlesztő osztály vagy csoport (lényegében a felzárkóztatás szinonimája, de előfordul, hogy a fejlesztés a kötelező órák után, délután történik);
- logopédiai osztály vagy csoport (főként tanítási idő után szervezik a nyelvi hátrányok kompenzálására);
- az általános képzés kiegészítése (ide tartozott korábban a dolgozók esti iskolája, jelenleg pedig a 9-10. osztályos általános képzés azoknak a gyerekeknek, akiket más középfokú iskolába nem vettek fel).

A felzárkóztatás sikerének kétféle mércéje lehet. Az egyik az, hogy milyen arányban kerülnek vissza a gyerekek ezekből az osztályokból a „normál” általános iskolai képzésbe. A másik pedig, hogy milyen arányban sikerül továbbtanulniuk ezekből az osztályokból középfokú iskolákban.

A felzárkóztatás nem lehet sikeres, ha ezen a címen a gyerekek gyengébb minőségű oktatásban részesülnek. Előfordul, hogy a cigány gyerekek felzárkóztató órákon vesznek részt, mialatt a nem cigányok extra szolgáltatásokban (nyelvoktatás, számítástechnika, művészeti oktatás stb.) részesülnek. Ezekben az esetekben megvalósulhat ugyan valamifajta felzárkóztatás, csakhogy ez semmivel sem csökkenti a cigány és nem cigány gyerekek felkészültségében mutatkozó különbséget.

Az eredményes felzárkóztatás legfontosabb feltétele a szakmailag képzett és az adott feladatra módszertanilag jól felkészített pedagógus. A másik alapvető feltétel az adott gyerekcsoport számára a felzárkóztatás céljainak megfelelően elkészített, jól átgondolt pedagógiai program, ill. tanterv. A felzárkóztató oktatás sikere attól is függ, hogy társul-e valamilyen módszertani újítással, vagy egyszerűen csak hagyományos korrepetálásról van szó, ami folytatása a hagyományos módszerekkel történő oktatásnak. Ugyancsak függ a felzárkóztatás sikere attól is, hogy milyen pedagógusi attitűddel történik, vagyis társul-e a gyerekek felé nyitott, elfogadó és támogató pedagógusi magatartással.

A felzárkóztatás eredményessége nagymértékben az anyagi lehetőségeknek is függvénye, hiszen a hatékony felzárkóztatás az átlagos oktatási költségek többszörösét igényli (kiscsoportos oktatás, speciális taneszközök stb.). Nem véletlen, hogy az igazgatók és a pedagógusok véleménye szerint is kifejezetten eredményesnek mutatkozott a Soros Alapítvány által támogatott „Step by step” program, amelyben a felzárkóztató program, a pedagógusok továbbképzése és a szükséges anyagi feltételek is biztosítva voltak.

Vizsgálatunk során az derült ki, hogy az iskolák 46%-a folytatott valamilyen formában a cigány gyerekek számára nemzetiségi oktatást. Az erre a célra szolgáló etnikai fejkvótát az iskolák fele nem igényelte, mert nem volt képes vagy hajlandó nemzetiségi programokat szervezni. Gyakori volt, hogy a nemzetiségi (etnikai) fejkvótát az iskolák a cigány gyerekek felzárkóztatására használták fel, és az is előfordult, hogy az alsó tagozaton felzárkóztatásra, a felső tagozaton pedig nemzetiségi oktatásra használták.

A nemzetiségi oktatást nyújtó iskolákban az alábbi programok voltak jelen:

- a cigány történelem és népismeret oktatása;
- a cigány folklór oktatása;
- a cigány művészetek (főként zene, tánc) oktatása;
- hagyományos cigány mesterségek oktatása.

Találtunk olyan iskolát, ahol valamilyen tantárgy keretében (pl. történelem, társadalomismeret stb.) tanítanak a cigány nemzetiséggel kapcsolatos ismereteket. Sőt, olyan pedagógusokkal is találkoztunk, akik szerint ezeket az ismereteket a nem cigány tanulóknak is el kellene sajátítaniuk.

Azt tapasztaltuk, hogy a nemzetiségi oktatás szinte sehol nem problémamentes. A legfőbb gondot az jelentette, hogy hiányoztak a nemzetiségi oktatás céljaira megfelelő programok és tantervek. Általában problémát jelentett az oktatáshoz szükséges taneszköz-ellátottság (pl. tankönyvek) is. Ugyancsak problémát jelentett, hogy az iskolákban nem volt kellő létszámú felkészült pedagógus ahhoz, hogy a cigány társadalomtörténettel vagy művészettel foglalkozó ismereteket tanítson. (Előfordult, hogy a pedagógusok olyan mértékben tájékozatlanok voltak a településükön élő cigányokat illetően, hogy oláh cigány folklórt tanítottak a magyar cigány gyerekeknek, ami érthetően ellenérzést váltott ki a szülők körében. Sok helyen problémát jelentett, hogy a pedagógusok szerint rendkívül nehéz hozzájutni a cigány társadalomtörténettel és művészetekkel (folklórral) foglalkozó szakirodalomhoz, ill. forrásmunkákhoz, így még azok a pedagógusok sem tudnak felkészülni, akikben lenne energia és ambíció az önképzésre.

Nemzetiségi programot a gyerekek számára az iskolák elvileg csak a szülők beleegyezésével szervezhetnek. Ennek ellenére találtunk olyan iskolát, ahol nem is tudták, hogy be kellene szerezniük ilyen nyilatkozatokat. Ahol megkérdezték a szülőket, ott előfordult, hogy az asszimilálódni vágyó cigány szülők nem igényelték gyerekeik számára a nemzetiségi oktatást, mert nem plusz-szolgáltatást láttak benne, hanem úgy érezték, hogy ez is a többségtől való elkülönülésükhöz járul hozzá.

4/6. NYELVOKTATÁS

A cigány gyerekek által látogatott általános iskolákban a nyelvoktatás rendkívül problematikus, és alacsony hatásfokkal valósul meg. Ennek egyik oka az, hogy ezekbe az általános iskolákba nehéz jól felkészült nyelvtanárokat találni, ezért gyakori, hogy átképzett orosz tanárokkal oldják meg a nyugati nyelvek oktatását. Problémát okoz a nyelvoktatás módszere is. Még mindig főként nyelvtani szabályokat sulykolnak nyelvoktatás címén ahelyett, hogy a kommunikáció megtanulására helyeznék a hangsúlyt.

A pedagógusok szerint a nyelvoktatás a cigány gyerekek körében azért alacsony hatékonyságú, mert otthoni felkészülést igényelne, amire a cigány tanulók esetében nem lehet számítani. Problémát okoz az is, hogy a cigány gyerekek nagy része számára általános iskolában a magyar nyelv használata is gondot okoz, ami a pedagógusok szerint kizárja az idegen nyelv eredményes oktatásának lehetőségét.

A fenti problémák és főként a követelmények csökkentése érdekében meglehetősen gyakori, hogy a cigány gyerekek egy részét „felmentik” a nyelvtanulás kötelezettsége alól. Előfordul, hogy amíg osztálytársaik nyelvórákra járnak, ők a legfontosabb tantárgyakból (magyar nyelv, matematika) korrepetáláson vesznek részt. 2000-ben az általunk vizsgált iskolák 13%-ában fordult elő ilyen felmentés, és iskolánként átlagosan 3 osztályt érintett. A nyelvoktatás alóli felmentést az ilyen gyakorlatot követő iskolák (összesen 24 iskola) igazgatóinak 76%-a a cigány gyerekek átlagosnál gyengébb képességeivel, 48%-a pedig magyar nyelvhasználatuk nehézségeivel indokolta. (A kérdőívben többféle indok felsorolására volt lehetőség.)

A nyelvoktatás alóli felmentés a közepes méretű városok iskoláiban volt az átlagosnál gyakoribb (18%), és az átlagosnál jóval kisebb arányban (6-8%) fordult elő a budapesti és a megyeszékhelyi iskolákban. Az átlagosnál ritkábban fordult elő a dunántúli iskolákban, és az átlagnál gyakrabban az északi megyék iskoláiban, valamint a nagy létszámú (600 fő feletti) iskolákban. Ugyancsak az átlagosnál gyakrabban fordult elő azokban az iskolákban, amelyek hátrányos helyzetű tanulónak szánt speciális (felzárkóztató vagy kiegészítő) osztályokat működtetnek.

*Előfordul-e, hogy a cigány tanulókat felmentik az idegen nyelv tanulása alól
(az iskola jellemzői szerint)*

Az iskola jellemzői	Igen %	Nem %
Régió		
Dunántúl	3,6	96,4
Alföld	11,4	88,6
Észak	17,1	82,9
Település		
Budapest	8,3	91,7
Megyeszékhely	6,3	93,7
Város	17,9	82,1
Község	12,8	87,2
Kisközség	10,3	89,7
Képzési formák		
Csak normál	3,4	96,6
Tagozat és speciális	24,2	75,8
Speciális	18,3	81,7
Tanulólétszám		
100 alatt	12,5	87,5
101-200	9,7	90,3
201—400	14,0	86,0
401-600	11,1	88,9
600 fölött	20,0	80,0
Összesen	13,0	77,0
N	24	159

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A nyelvoktatás alóli felmentést azonban nem minden esetben magyarázza a cigány gyerekekkel szemben támasztott követelménycsökkenés. Előfordul, hogy pusztán azért maradnak ki a nyelvoktatásból, mert a magas nyelvtanári óradíjakat az iskola csak a szülők anyagi hozzájárulásával tudja biztosítani, és a cigány szülők ezt a pluszköltséget nem tudják kifizetni.

Több olyan iskolával találkoztunk, ahol a nyugati nyelvek oktatása mellett orosznyelv-oktatás is folyik. Ennek az az oka, hogy a tantestületben van olyan orosz nyelvtanári képesítésű pedagógus, aki a rendszerváltás után nem képezte át magát, ugyanakkor neki is órát kell biztosítani. A szülők többsége viszont a mai viszonyok között már nem fogadja el, hogy a gyereke oroszul tanuljon. Ezért a homogén cigány vagy cigány többségű osztályokban tanítanak orosz nyelvet, mert a cigány szülők esetében kevésbé kell tiltakozástól tartani. (Az egyik iskolában pl. úgy alakult ki ez a helyzet, hogy nyugati nyelvet az a gyerek tanulhat, akinek a szülei ezt igénylik, de miután a cigány gyerekek szülei nem igényelték, és miután egy orosz tanár is dolgozik az iskolában, hogy meglegyen az óraszám, a cigány gyerekeket osztották be a csoportjába.) A nyelvtanulás alóli felmentés, ill. a nyugati idegen nyelv tanulásának hiánya később természetesen akadályává válik a nívósabb középiskolában való továbbtanulásnak, ill. megakadályozhatja a munkaerőpiacon keresettebb szakmák elsajátítását.

5. Pedagógiai feladatok

5/1. A SZÜLŐK ÉS AZ ISKOLA

A gyerekek oktatásának eredményességét sok egyéb tényező mellett a család és az iskola kapcsolata is befolyásolja. A cigány gyerekeket nagy létszámban oktató iskolákban alapvető fontosságú, hogy a pedagógus jó kapcsolatot alakítson ki a szülőkkel, aminek az a feltétele, hogy a szülők elfogadják a pedagógusokat.

A korábbi évtizedekben a középosztályi értékeket képviselő iskola a társadalom legsaló, szegény csoportjaihoz tartozó cigány szülők számára a „fölköttük” álló autoritáshoz tartozó intézménynek számított. A hagyományos értékrend szerint a többnyire férfi tanítónak a településen és különösen a cigányok körében magas volt a presztízse, gyakran egyoldalúan tegezte a cigány szülőket (akik legalább 1-2 évig a tanítványai voltak), akik ezt elfogadták és természetesnek tartották.

Az oktatás demokratizálódásával, az iskolák és a pedagógusok társadalmi presztízseinek csökkenésével és a cigány gyerekek tömeges iskolába járásával ez a helyzet alapvetően megváltozott. A pedagógus (főként a tanítói) pálya az utóbbi évtizedek során szinte teljes mértékben „elnőiesedett”, ami a tradicionális cigány értékrendben felnőtt szülők szemében már önmagában presztízscsökkentő tényező. Ezzel egyidőben egyébként is sokat romlott a pedagógusok társadalmi presztízse, különösen az utóbbi évtizedekben, amikor iskolázottságuk már nem volt képes kompenzálni alacsony bérüket, ill. nyilvánvalóan romló egzisztenciális helyzetüket. Ugyanekkor az iskolák nagy részében a hagyományos tekintélyelvű pedagógiai eljárásokat demokratikusabb, a szülőket és a tanulókat is partnerként kezelő szemlélet és pedagógusi magatartás váltotta fel, ami elbizonytalanította a cigány szülők iskolához fűződő hagyományos, „alárendelt” viszonyát és a pedagógusokkal szembeni tekintélytisztelő magatartását.

Közben a cigány gyerekek javuló iskoláztatási helyzetének köszönhetően olyan kifejezetten problematikus családokból is tartósan iskolába kerültek a gyerekek, amelyekből korábban legfeljebb 2-3 éves iskolai pályafutásra futotta, s mivel a gyerekek oktatását az iskola hamar „letudta”, „problemátikus magatartási!” szüleiktől is hamar megszabadult. A cigány gyerekek „tömeges” iskoláztatása megnövelte a családi szocializáció hát-

rányaiból fakadó beilleszkedési problémákkal küszködő cigány gyerekek számát és a velük kapcsolatos nevelési problémák gyakoriságát, vagyis hosszú évekig készített a pedagógusokat és az iskolákat a „problematikus” családokkal való együttműködésre.

A cigány szülőkkel való együttműködés során az iskoláknak leggyakrabban azzal a problémával kell számolniuk, hogy a középosztályi szülőtől eltérően a cigány szülők nem elég aktívak az iskolával való kapcsolattartásban (nem járnak el a szülői értekezletre, nem beszélgetnek a pedagógusokkal gyerekeik problémáiról stb.). Kapcsolatok hiányában nem alakulhat ki a család és az iskola közötti együttműködés, a pedagógusok ismeretlen közegként kezelik a gyerekek mögött álló családot, a szülők pedig gyanakodva szemlélik a saját szubkultúrájuktól eltérő értékeket képviselő intézményeket.

Saját bevallásuk szerint 2000-ben a cigány szülők háromnegyed része volt legalább egyszer az iskolában szülői értekezleten, és 30%-uk mondta azt, hogy az osztályfőnök legalább egyszer meglátogatta a családot.

Iskolai kapcsolattartás

Kapcsolat	Szülői értekezlet	Tanári látogatás
	%	%
Igen	74,7	30,4
Nem	25,3	69,6
Összesen	100	100
N	1779	1779

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A gyerekek egynegyede esetében a szülők is voltak bent az iskolában, és az osztályfőnök is volt a családnál, a gyerekek felének esetében csak a szülők vettek részt szülői értekezleten, 5%-uknak a szülei nem voltak bent az iskolában, de az osztályfőnök járt családlátogatáson, egyötödük esetében viszont egész évben nem találkoztak a szülők az osztályfőnökkel.

Iskolai kapcsolattartás

Kapcsolat	N	%
Mindkettő	449	25,2
Értekezlet	880	49,5
Látogatás	92	5,2
Egyik sem	358	20,1
Összesen	100	100
N	1779	1779

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Miután a cigány társadalom sem homogén, a cigány szülők és az iskolák kapcsolata is differenciált. Kommunikációs gondjaik az iskoláknak ugyanúgy, ahogy a nem cigány szülők esetében, főként a szegény szubkultúrában élő, legalsó 20%-ba tartozó cigány szülőkkel adódnak. (16. sz. táblázat, 207. o.)

A pedagógusokkal való kapcsolattartás szorosan illeszkedik a cigány szülők egész iskoláztatási „stratégiájába”. Nem véletlen, hogy összefüggést tapasztaltunk a szülői értekezletre járás és a gyerekek iskolai helyzetének jellemzői között. A korán óvodába kerülő, tagozatos vagy normál általános iskolai osztályba járó, viszonylag jól tanuló, és nem szegregált iskolába, ill. osztályba járó gyerekek szülei az átlagnál gyakrabban járnak be az iskolába, míg az osztályfőnöki látogatások elsősorban a „problematis” gyerekek esetében fordulnak elő. Ugyanakkor éppen a „legproblematisabb” (óvodába nem járt, kisegítő osztályos, gyenge tanuló, homogén cigány iskolákba és osztályokba járó) gyerekek között a legmagasabb azoknak az aránya, akiknek a szülei az elmúlt évben egyszer sem mentek be az iskolába, és az osztályfőnökök sem látogatták meg a családot. (17. sz. táblázat, 209. o.)

Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy az iskoláknak problematikus a kapcsolatuk a szegény szubkultúrában élő cigány szülőkkel, akiknek az esetében nemcsak a gyerekek oktatása, hanem a szülőkkel való kommunikáció is speciális eljárásokat igényelne. Az ilyen szülőkkel való kapcsolattartás során jelentkező problémáknak két fő forrása van. Az egyik az, hogy a szegény szubkultúrában élő szülők nincsenek birtokában azoknak

a konvencionális középosztályi magatartási formáknak, amelyeket az iskola elvárna tőlük, a másik pedig az, hogy szegénységük és kisebbségi létük miatt ezek a szülők az átlagosnál érzékenyebben reagálnak az intézmények (adott esetben az iskola) felől érkező vélt vagy valós sérelmekre.

Folyamatos kommunikáció hiányában a pedagógusok és a szegény szubkultúrában élő cigány szülők viszonyát a kölcsönös bizalmatlanság jellemzi. A cigány gyerekeket oktató pedagógusok ha nem is félnek, de legalábbis „tartanak” a cigány szülőktől (pl. nem mernek egyedül kimeni a cigányok lakásaiba), a cigány szülők pedig ugyanígy „tartanak” az iskolától. Nem tartják be a formális érintkezési szabályokat, legfeljebb akkor mennek be az iskolába, ha valamivel nagyon elégedetlenek. Ilyenkor viszont keresetlenül és végletesen fogalmazva adnak hangot indulataiknak. Ha valamilyen problémát érzékelnek a gyerekeikkel való bánásmódot illetően, túlságosan heves érzelmekkel (olykor agresszíven) és nem megfelelő formában reagálnak. Frusztráltságukból és korábbi sérelmeikből adódóan felnagyítják és más dimenzióban értelmezik azokat az elkerülhetetlen konfliktusokat és sérelmeket is, amelyeket gyerekeik a mindennapos iskolába járás során elszenvednek (pl. a társaikkal való verekedések), s amelyeknek egy középosztálybeli szülő nem tulajdonít különösebb jelentőséget. Hozzátehetjük, hogy a „túlérzékenység” sok esetben nagyon is indokolt, mert a pedagógusok egy része nyíltan előítéletes magatartást tanúsít, és elfogult véleményének rosszízú, lekezelő megjegyzések és hátrányos megkülönböztetést eredményező bánásmód formájában hangot is ad.

Általános tapasztalatnak számít, hogy a „nehezen kezelhető” gyerekek esetében sem várható el a gyerekek érdekében történő együttműködés, mert a cigány szülők inkább szolidárisak a gyerekeikkel, mint a pedagógusokkal. Konfliktushelyzet esetén a szülők egyértelműen a gyerekek mellé állnak, és amennyiben a gyerekeiket sérelem éri az iskolában, fokozott érzékenységgel kisebbségi sérelemként értelmezik, és hajlamosak arra, hogy csoportosan (családtaggal, rokonokkal közösen), agresszíven fellépve reagáljanak. Előfordul, hogy az iskola erőszakos módszerekkel igyekszik „távol tartani” az elégedetlen cigány szülőket (kizárják őket az iskolából, nem engedik be az osztályokba, biztonsági őrköt állítanak az iskola elé seb.), ami még inkább motiválja az elégedetlenséget, és hozzájárul a viszony további romlásához.

Ha a pedagógusok szorongva, félelemmel vagy sértődöttséggel fogadják a szülők indulatos megnyilvánulásait, vagy megpróbálják rendreutasítani őket, lehetetlenné válik az együttműködés. Sikeres együttműködésre a cigány szülők és az iskolák között csak akkor van esély, ha az iskola vezetése és a pedagógusok a megismerés igényével, megértéssel, empátiával és türelemmel képesek reagálni a cigány szülők kommunikációs problémáira, ill. fokozatosan megtanítják nekik azokat a kommunikációs formákat és eljárásokat, amelyekkel képesek lesznek középosztályi elvárásoknak megfelelő módon kifejezni az iskolával kapcsolatos elégedetlenségüket és sérelmeiket.

Amikor azt kérdeztük a szülőktől, hogy mennyire elégedettek a gyerek jelenlegi iskolájával, 47%-uk azt mondta, hogy teljesen, 37%-uk pedig, hogy részben meg van elégedve. Teljes mértékben elégedetlennek mindössze 12%-uk mutatkozott.

Mennyire elégedettek a gyerek jelenlegi iskolájával

Elégedettség	N	%
Elégedett	816	46,5
Részben elégedett	651	37,1
Elégedetlen	206	11,7
Bizonytalan	81	4,7
Összesen	1754	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Azt tapasztaltuk, hogy az iskolával való elégedettség függ a családok lakóhelyétől (a közepes méretű városokban találtuk a legtöbb elégedett szülőt), és függ a szülők iskolai végzettségétől (minél alacsonyabb iskolázottságúak, annál elégedetlenebbek az iskolával). Ugyanakkor nem tapasztaltunk összefüggést a lakóhely településen belüli elhelyezkedése, valamint a családok etnikai környezete és az iskolával való elégedettség között. (18. sz. táblázat, 211. o.)

A szülők iskolával való elégedettsége szoros összefüggést mutatott a gyerekek által elért iskolai eredményekkel (minél jobb tanuló volt a gyerek, annál elégedettebbek voltak a szülők az iskolával), a gyerek osztályá-

nak típusával (a tagozatos osztályokba járó tanulók szülei között volt a legtöbb elégedett szülő, és a felzárkóztató osztályokba járók szülei között a legkevesebb), valamint a gyerek iskolai elkülönítésének mértékével. Minél kevésbé „cigányos” iskolába és osztályba járt a gyerek, a szülei annál elégedettebbek voltak, és minél több volt a cigány gyerek az iskolában és az osztályban (vagyis minél erőteljesebb volt az elkülönítés), annál elégedetlenebbek. (19. sz. táblázat, 212. o.)

A szülők elégedettségének, ill. elégedetlenségének okairól nyitott kérdéssel érdeklődtünk. Öt olyan indokot gyűjtöttünk össze, amelyek az elégedettség és az elégedetlenség magyarázataként is előfordultak. Az iskolával való elégedettség legfontosabb szempontjának a gyerekekkel való „bánásmódot” tekintették, vagyis azt, hogy hogyan viszonyulnak a pedagógusok a gyerekeikhez. Ezután fontossági sorrendben az oktatás színvonalának mérlegelése következett, majd a cigány gyerekekkel szemben alkalmazott megkülönböztetés. Az oktatás feltételeit és az iskolában kapott juttatásokat a szülők utolsó szempontként mérlegelték. Meg kell jegyeznünk, hogy valamennyi szempontból voltak elégedett és elégedetlen szülők, de az elégedettek aránya szinte minden esetben (a juttatásokat kivéve) meghaladta az elégedetlenekét.

A szülők elégedettsége

Szempontok	Elégedett	Elégedetlen
	%	%
Megkülönböztetés	16,5	15,3
Színvonal	22,0	15,8
Bánásmód	32,3	23,8
Feltétel	6,8	4,2
Juttatás	2,5	5,0
N	1779	1779

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Az adatokból az derült ki, hogy a cigány szülők többsége etnikai szempontból „vegyes” iskolába szeretné járattatni a gyermekét, vagyis azt szeretné, ha gyereke nem a többségtől elkülönülten vehetne részt az oktatás-

ban. Általában elégedetlenek voltak a képzési formák szerinti szegregációval (többen mondták azt, hogy gyermekük alaptalanul került kisegítő osztályba). Ilyenkor tapasztaltuk azt is, hogy elégedetlenek az oktatás minőségével, mert ők is érzékelik, hogy gyerekeiknek kevésbé nívós szolgáltatást nyújt az iskola, mint másoknak. Nem tapasztaltunk viszont elégedetlenséget azokban az esetekben, amikor a gyerekek „elcigányosodott” települések iskoláiba jártak: ilyenkor a szülők a települési elkülönültség következményeként „természetesnek” tekintették a szegregációt.

Elégedetlenek voltak viszont minden olyan esetben, amikor megkülönböztetést tapasztaltak a tanárok részéről akár a teljesítmény elbírálását (gyengébb jegyet kap a gyerek a megérdemelnél), akár a bánásmódot (nem elég kedves a tanár) illetően. Különösen érzékenyen reagáltak minden olyan megnyilvánulásra, amely nyílt vagy burkolt rasszista előítéletet tartalmazott (pl. a tanárok megjegyzései a sokgyerekes családokra, a koránérett cigány lányokra stb.). Ahol az iskolavezetés vagy valamilyen pedagógus előítéletes és intoleráns módon viszonyult a cigány gyerekekhez, ott a szülők határozottan tiltakoztak a pedagógusok bánásmódja ellen.

5/2. A GYEREKEK ÉS AZ ISKOLA

Amikor az interjúk során azt kérdeztük a pedagógusoktól, hogy tapasztalataik szerint a cigány gyerekek miben különböznek a többiétől, az alábbi eltéréseket sorolták fel:

- Nyelvi hátrányokkal érkeznek az iskolába, de ez nem idegen-nyelvűséget jelent, hanem hiányos magyar szókincset. Fogalomhasználatuk sokkal szegényesebb, mint a nem cigány gyerekéké.
- A családok és a gyerekek körülményeit egyaránt hiányos tárgyi kultúra jellemzi. A szegénységből és alacsony szintű kulturáltságból adódóan hiányoznak a tanulás otthoni (lakás, berendezési tárgyak) és iskolai (tankönyvek, taneszközök) feltételei.
- A szegénységgel és a rossz lakáskörülményekkel függ össze, hogy a családok egy része nem megfelelő higiéniai körülmények között él, aminek a következményei (gondozatlanság, fertőzések, betegség stb.) az iskolás gyerekeknél is jelentkeznek.

- Az átlagosnál alacsonyabb szintű a tanulási motiváltságuk, mert sem a szülők elvárásai, sem a várható mobilitási perspektívák (munkaerőpiaci esélyek) nem motiválják őket eléggé a tanulásra.
- Az átlagosnál nehezebben alkalmazkodnak az iskola által előírt szabályokhoz és az ott megkövetelt viselkedési formákhoz. Ezt a pedagógusok egy része a cigány szülők eltérő nevelési szokásaival indokolja, miszerint lényegesen szabadabban nevelik gyerekeiket, ill. kevésbé tekintélyelvűen, mint a nem cigány szülők.
- Az átlagosnál hamarabb tekintik felnőttnek a családban a gyerekeket, a szülők elvárják a nagyobb gyerekektől a segítséget a családi munkákban és a családfenntartásban (kereső tevékenységben).
- A korai felnőtté válás része a viszonylag korai szexuális érettség. 13-14 éves korukban már a kortársak (szerelem) érdeklik őket, nem az iskola.
- A kamaszodó cigány gyerekeket gyakran jellemzi védekező, agresszív magatartás.
- Erős közöttük a csoport-szolidaritás.

A pedagógusok által felsorolt jellemzők között egyetlen olyan sincs, ami a „cigányokra” mint etnikai csoportra jellemző lehetne. Az első hét pontban felsoroltak a szegény szubkultúrákban felnőtt gyerekek sajátjai. Az utolsó két pontban felsoroltak pedig a kamaszkorú kortárs-csoportok, ill. a kisebbségi (akármilyen kisebbségi) helyzetből fakadó „védekezés” magatartásmintái. Mindemellert a felsorolt „jellemzők” a legtöbb iskolában súlyos nevelési gondokat okoznak.

A cigány gyerekek iskolai problémái főként abból származnak, hogy az esetek többségében az iskolák nincsenek felkészülve az „átlagostól” ilyen módon különböző gyerekek oktatására. Lényegében ez a magyarázata annak, hogy míg alsó tagozatban a cigány gyerekek többsége még viszonylag ambiciózusan tanul és magatartása is elfogadhatónak minősül, felső tagozatra egyre több lesz a tanulásban reménytelenül lemaradt, és nevelési szempontból „problematikusnak” számító, beilleszkedési zavarokkal küszködő gyerekek.

A felső tagozatosok magatartási problémáinak többsége a családokban jellemző, és az iskola által elvárt értékrend konfrontációjából származik. A 12-14 éves gyerekeket a cigány szülők már felnőttnek tekintik és nagy Önállóságot engednek nekik, míg az iskolák engedelmes gyerek-viselkedést várnak el tőlük. Ezeket a középosztályi viselkedési mintákat azonban a cigány gyerekeknek az iskolán kívül nincs alkalmuk elsajátítani. Gyakori, hogy az iskolán kívül nem érintkeznek (nem játszanak együtt, nem járnak el egymáshoz) nem cigány gyerekekkel, még akkor sem, ha egyébként egy osztályba járnak.

Vagyis a cigány gyerekektől az iskola számukra „ismeretlen” magatartásformákat követel, és azokat szankcionálja, amiért szőkébb közösségükben (családjukban) megdicsérik őket. Míg egy nem cigány gyerek esetében az iskolakezdés átmeneti „beilleszkedési” problémái után az iskola, ill. az osztály az élet „természetes” közegévé válik, ahol ugyanúgy viselkedhetnek, mint otthon, a cigány gyerekek az iskolában folyamatos alkalmazkodásra, kompenzálásra és „szerepjátásra” kényszerülnek. Megfigyelhető, hogy az iskolában „gátlásos”, visszahúzó gyerekek otthon sokkal felszabadultabbak, az iskolában nehezen fegyelmezhető (hiperaktív, bohóckodó vagy agresszív magatartással kompenzáló) gyerekek pedig otthon jól alkalmazkodók. Vagyis sokkal jelentősebbek az iskolában tapasztalható magatartás és az otthoni magatartás közötti különbségek, mint a nem cigány gyerekek esetében.

Nehezíti a helyzetet, hogy a cigány gyerekeknek az általános iskolában gyakran előítéletes kortárs-környezetbe kell beilleszkedniük, és ebben tanáraik sem tudják vagy akarják segíteni őket. A cigány gyerekekkel személyesen törődő tanárok beszámolóiból gyakran kiderül, hogy idő kell ahhoz, míg egyáltalán elhiszik, hogy nem előítélettel, hanem segítő szándékkal közelednek hozzájuk.

Azt tapasztaltuk, hogy a pedagógusok magatartása egyértelműen befolyásolja a cigány és nem cigány gyerekek közötti viszony alakulását is. A liberális módon oktató, elfogadó pedagógusi magatartás hatással lehet arra, hogy megfordítsa a gyengébb képességű vagy nehezen beilleszkedő gyerekekhez való viszonyt az osztályban. A nyíltan vagy burkoltan előítéletes pedagógusi magatartás viszont jelentősen hozzájárulhat a cigány gyerekek durva megkülönböztetéséhez és a kortárs csoportokból való tartós kirekesztéséhez. Nem véletlen, hogy megfigyeléseink szerint azokon az órá-

kon, ahol a gyerekeknek önállóságot hagyva, liberális módszerekkel folyt az oktatás, és a gyerekek érzelmi biztonságban érezték magukat, a cigány gyerekek aktívabbak voltak az átlagosnál, ahol viszont tekintélyelv uralkodott és kemény fegyelem, a cigány gyerekek passzívak voltak, unatkoztak vagy éppen fegyelmezetlennek bizonyultak.

A cigány és nem cigány gyerekeket „vegyesen” oktató iskolákban csak néhány pedagógus „reszortja” a cigány gyerekek oktatása, a fokozatosan „elcigányosodott” iskolákban viszont az egész tantestület feladatává válik. A egyes összetételű iskolákban is előfordul, hogy a cigány gyerekek oktatását erre felkészült, ill. „szakosodott” tanárok vállalják, akik hivatástudatból és érdeklődésből végzik ezt az átlagosnál nehezebb munkát, és az „elcigányosodott” iskolák között is vannak olyanok, ahol a tantestület elfogadta új szerepkörét, és fokozatosan „beletanult” az új feladatba, sőt olyan iskola is akad, amelyik speciális módszereivel éppen ezen a területen vívott ki magának szakmai elismerést. Ugyanakkor az iskolák egy részében még mindig büntetésnek számít, ha a pedagógus ún. „cigány osztályba” kerül, és igyekeznek a valamilyen szempontból (képzettség, életkor, magatartás stb.) problematikus helyzetben lévő pedagógusokra hárítani ezt a mások által nem szívesen végzett munkát.

A cigány gyerekek oktatása során felmerülő speciális pedagógiai feladatok a következők:

- az átlagosnál szegényebb családi környezet miatt keletkezett szocio-kulturális hátrányok kompenzálása;
- a többségi társadalométól eltérő szokások és viselkedésmódok elfogadása;
- a többségi társadalométól eltérő családi értékrend elfogadása;
- a nyelvi hátrányok kompenzálása;
- a kisebbségi létből és a többségi társadalom előítéleteiből fakadó komplexusok és frusztrációk kezelése;
- a saját előítéletek leküzdése;
- a nem cigány környezet (pl. szülők és gyerekek) részéről megnyilvánuló előítéletes magatartás megváltoztatása.

Miután a feladatok társadalmi és szociálpszichológiai szempontból is rendkívül „kényesek”, a cigány gyerekeket oktató iskolákban a pedagógusok munkája csak akkor lehet eredményes, ha képesek a gyerekekkel és a szülőkkel is elfogadtatni magukat, vagyis sikerül megszerezniük a bizalmukat. Ha a pedagógust a gyerekek nem fogadják el, ellehetetlenítik a munkáját. Nem véletlen, hogy a cigány gyerekeket oktató iskolák tanesztületeiben az átlagnál nagyobb a fluktuáció, aminek nemcsak az az oka, hogy a pedagógus nem képes megbirkózni az átlagnál nehezebb feladatokkal, hanem az is előfordul, hogy erre a gyerekek részéről történő elutasítás miatt nincs is esélye.

A pedagógusok „elfogadásának” problémáját az igazgatók egy része úgy látja megoldhatónak, ha a cigány gyerekek oktatásához cigány származású pedagógusokat foglalkoztat. Az erre vonatkozó tapasztalatok azonban nem egyértelműen pozitívak. A cigány származású pedagógusoknak a tantestületen belül általában nincs semmi problémájuk, a tantestületek befogadják, ill. a kollegák ugyanúgy elfogadják őket, mint a többi tanárt. Az igazgatók és a pedagógusok tapasztalata szerint azonban a cigány gyerekek és szülők szemében kisebb a tekintélyük. Találkoztunk olyan véleménynyel is, miszerint szerencsésebb, ha a cigány pedagógus nem azon a településen tanít, ahol felnőtt, mert ott nem tudják, hogy honnan származik, és így' nagyobb a tekintélye. Olyan iskolával is találkoztunk, ahol a gyerekek előtt kifejezetten elhallgatta a tantestület, hogy egyik-másik pedagógus cigány származású. Vagyis a pedagógusok „elfogadását” sokkal inkább személyes attitűdjük és szakmai felkészültségük, mintsem „származásuk” garantálja.

A pedagógusok „elutasításának” a leggyakoribb oka nem a pedagógusok etnikai hovatartozása, hanem nyílt vagy' burkolt előítéletessége. Miután különösen érzékenyek rá, az előítéletességet a gyerekek és a szülők is azonnal megérik, és elutasítással, ill. ellenállással reagálnak rá. Az iskolák és a pedagógusok gyakori nevelési kudarcainak többek között az az oka, hogy hosszabb-rövidebb ideig egzisztenciális kényszerből olyan pedagógusok is kénytelenek cigány gyerekeket tanítani, akik előítéletes módon viszonyulnak hozzájuk. Ezekben az iskolákban (osztályokban) állandóak a konfliktusok a gyerekek és a pedagógusok, ill. a szülők és a pedagógusok között, és sem a konfliktusok feloldására, sem hatékony oktatásra nincs reális esély.

Sok esetben nemcsak a pedagógusok, de az önkormányzati tisztségviselők és az iskolák igazgatói sem mentesek az előítéletektől, a cigány családokról és a gyerekekről nyilatkozva nyíltan rasszista kijelentéseket tesznek. Viszonylag ritka az olyan iskolaigazgató, aki megköveteli a pedagógusoktól, hogy óvakodjanak a rasszista kijelentésektől („cigányozás”), és még ritkább, hogy ezt az önkormányzat követeli meg az iskolától.

A cigány gyerekeket is oktató, „vegyes” összetételű iskolákban a pedagógusokra hárul az a feladat is, hogy enyhítsék a nem cigány többség részéről megnyilvánuló előítéleteket. A pedagógusok beszámolóí szerint a cigány gyerekekkel szembeni előítélet legtöbbször nem a gyerekek, hanem a felnőttek (szülők) részéről jelentkezik. Az előítéletes nem cigány szülők elsősorban a cigány gyerekektől való elkülönítést ambicionálják. Nem járatták olyan iskolába a gyerekeiket, ahova a cigány gyerekek járnak, igyekeznek olyan osztályba íratni a gyerekeiket, ahova nem járnak cigány gyerekek, és tiltakoznak, ha az osztályban cigány gyerek mellé tiltetik a gyerekeiket.

5/3. PEDAGÓGIAI MÓDSZEREK

Mivel a pedagógusok személyisége, neveltetése és felkészültsége igen különböző, kutatásunk során az eltérő tanári magatartások széles skálájával találkoztunk:

- kirekesztés, durva megkülönböztetés, előítéletek;
- tekintélyelvűség kirekesztés nélkül;
- erőszakos, tekintélyelvű asszimilációs törődés;
- közömbösség és érdektelenség;
- liberális bánásmód hagyományos pedagógiai módszerekkel;
- liberális bánásmód és módszertani újítások.

Mivel a tantestületek többsége pedagógiai elveit illetően sem homogén, a leggyakrabban egy iskolán belül is többféle tanári magatartás él egymás mellett. Viszonylag egységes tantestületi attitűddel ott találkoztunk, ahol az igazgató határozott meggyőződéssel képviselt valamilyen magatartást, és ehhez „igazította” a tantestületét.

A cigány gyerekek oktatásánál alkalmazott pedagógiai módszerekről óralátogatások alkalmával szereztünk információt. Ilyenkor természetesen különleges szituációkat hoztunk létre, amikor a pedagógusok a valóságosnál jobb benyomást igyekeztek kelteni munkájukról és a gyerekek teljesítményéről. Az óralátogatások során „megkülönböztető” bánásmódot alig tapasztaltunk, a pedagógusok igyekeztek ugyanúgy bánni a cigány gyerekekkel, mint a többiekkel, sőt talán a „látogatásra” való tekintettel egy kicsit jobban aktivizálták őket a szokásosnál.

Azt tapasztaltuk, hogy az órák többsége hagyományos „frontális” ismeretátadó vagy „számon kérő”, feleltető óra volt, újszerű pedagógiai eljárásokat, a gyerekeket aktivizáló ötleteket csak nagyon kevés esetben lehetett megfigyelni. Kétségtelenül előfordultak módszertani újítások (a hagyományos osztálykeretek felbontása, differenciálás, személyre szóló feladatok stb.), de ez sokkal kevésbé volt jellemző, mint a hagyományos frontális ismeretnyújtó és számon kérő tanítás. Az interjúk során viszont több pedagógus is a differenciált oktatás mellett érvelt. Vagyis tapasztalataink szerint a tanárok többsége pontosan érzékeli saját pedagógiai módszereinek korlátait és hiányosságait, de nincs birtokában azoknak az ismereteknek és készségeknek, amelyeknek segítségével ezen változtatni tudna.

Megfigyeléseink egyik tanulsága az volt, hogy a cigány gyerekek oktatásának megfelelő szintű ellátásához igen nagy szükség lenne speciális ismeretekre, ill. speciális képzettséggel rendelkező tanárookra (pl. gyógy-pedagógus, fejlesztő pedagógus) vagy olyan asszisztenciára (pl. szociális gondozó, pszichológus stb.), akik az ilyen iskolákban jelentkező különleges feladatokat szakszerűen látják el. Az ilyen képzettségű alkalmazottakból azonban szinte minden iskolában hiány mutatkozik, vagyis a speciális feladatok ellátása az esetek többségében átlagos képzettségű pedagógusokra hárul. Annak érdekében, hogy a jelenleginél jobban meg tudjanak felelni a velük szemben támasztott elvárásoknak, az alábbi kiegészítő ismeretekre lenne szükségük:

- Pedagógiai ismeretek

Miután a cigány gyerekeket oktató iskoláknak sok esetben a családi nevelés hiányosságait is pótolni kell, a nevelés az átlagosnál is nagyobb fontosságú. A szükséges pedagógiai ismeretek alatt azonban nemcsak általános nevelési ismeretek, hanem szakmódszertani eljárások is értendők.

- Pszichológiai ismeretek

A cigány gyerekeket oktató iskolákban a személyes kapcsolatoknak az átlagosnál is nagyobb a jelentőségük. Ha eredményesen akarnak tanítani, a pedagógusoknak az átlagosnál is több időt kell fordítaniuk és jobb technikákat kell alkalmazniuk a gyerekekkel és a szülőkkel való kommunikáció során. Ugyanakkor ezekben az iskolákban az átlagosnál több és súlyosabb konfliktushelyzetre kell felkészülni (szülő-gyerek konfliktusok, beilleszkedési problémák stb.). Speciális pszichológiai ismeretekre lenne szükség annak érdekében is, hogy segíteni tudjanak a gyerekeknek ki-sebbségi frusztrációik leküzdésében.

- Nyelvi fejlesztésre vonatkozó ismeretek

Miután a cigány gyerekek többsége nyelvi hátrányokkal kerül be az általános iskolákba, az őket oktató pedagógusoknak speciális módszereket kell alkalmazniuk szókincsük és nyelvhasználatuk fejlesztése érdekében. A nyelvi fejlesztés nem korlátozódhat az olvasástanítási órákra vagy a magyar nyelv és irodalom oktatására. Lényegében minden tantárgy oktatása keretében szükséges lenne.

- Társadalomtörténeti ismeretek

Mivel a cigány gyerekeket oktató iskolák közel fele oktat nemzetiségi ismereteket anélkül, hogy képzésük során a pedagógusok ilyen ismereteket tanultak volna, feltétlenül indokolt lenne, hogy erre módszeresen felkészítsék őket.

- Cigány művészeti ismeretek

Mivel a cigány gyerekeket oktató iskolák közel fele oktat cigány művészeti ismereteket is anélkül, hogy a pedagógusokat erre bárki felkészítette volna, feltétlenül szükség lenne ilyen irányú képzésük kiegészítésére.

A cigány gyerekek jelenleginél eredményesebb oktatásához legalább a felsorolt területeken államilag finanszírozott és szervezett továbbképzésre lenne szükség. Az önképzés lehetőségét ugyanis nemcsak az nehezíti, hogy kevés és hiányos az a szakmai módszertani szakirodalom, amelyet a pedagógusok önképzésük során felhasználhatnak, hanem az is, hogy a cigány gyerekek oktatását kényszerűségből vállaló, alulfizetett és túlterhelt pedagógusoknak hiányzik az önképzésre való hajlandóságuk, a szakmai érdeklődésük és szakmai igényességük.

Éppen ezért a cigány gyerekeket oktató iskolákban az átlagosnál nagyobb a felelőssége az iskola vezetőjének, mert ő lenne képes leginkább számon kérni az intézményben folyó munka színvonalát és kontrollálni az alkalmazott pedagógiai módszereket. Tőle függ, hogy a cigány gyerekeket oktató pedagógusok milyen gyakorisággal jutnak el továbbképzésekre, és milyen mértékben igyekeznek kapcsolatot tartani és tapasztalatokat cserélni más, hasonló feladatokkal „birkózó” iskolák pedagógusaival.

Általános tapasztalatnak számít, hogy azoknak a gyerekeknek az esetében, ahol alacsony a szülők iskoláztatási aspirációja és alacsony a gyerekek tanulási motiváltsága, a rossz osztályzatoktól nem lehet „javulást” várni. A pedagógusok szerint a cigány gyerekek oktatásában csak a személyre szabott pedagógiai eljárások lehetnek hatékonyak, a pszichésen sérült vagy sérülékeny gyerekek nevelésére és oktatására a rideg, „büntetéssel operáló” pedagógiai eszközök alkalmatlanok, mert növelik a gyerekek iskolával és pedagógusokkal szembeni ellenállását.

Az óralátogatásokból az derült ki, hogy az oktatás színvonalát illetően elég nagy különbség van az egyes iskolák és ezen belül egyes pedagógusok között. Az iskolák oktatási színvonala nagymértékben függ az igazgatók felkészültségétől és ambíciójától. Egy-egy igazgatóváltás (amikor pl. a korábbi elfáradt, elfásult igazgató helyébe jól felkészült, friss, ambiciózus vezető lép) teljesen meg tudja változtatni a pedagógusokkal szemben támasztott követelményeket és ezáltal az oktatás minőségét.

Összességében azt tapasztaltuk, hogy amelyik iskolában általában jellemző az igényesség és a színvonalas oktatás, ott a cigány gyerekek is jobb minőségű képzésben részesülnek, ahol viszont alacsony a színvonal, ott a cigány gyerekeknek az iskola átlagánál is alacsonyabb minőségű oktatás jut. Vagyis ezekben az iskolákban különösen nagy szükség lenne az oktatás minőségének folyamatos és rendszeres kontrolljára. A felzárkóztatásra szoruló, hátrányos helyzetű cigány gyerekeket oktató iskolákban elért oktatási és nevelési eredmények azonban az átlagos mérőeszközökkel nehezen mérhetők. Itt ugyanis az átlagosnál gyengébb tanulmányi eredmény elérése is az átlagosnál nagyobb erőfeszítést igényel mind a pedagógusoktól, mind a diákoktól.

6. Oktatási eredmények

6/1. ISKOLAI TELJESÍTMÉNY

A tanulmányi eredmények vizsgálatakor figyelembe kell venni, hogy azok nagyon bizonytalan mérőeszközei a tényleges teljesítménynek. Ugyanaz az érdemjegy iskolánként, sőt gyakran osztályonként is jelentősen eltérő tudásszintet takar. További torzító tényező, hogy a tanulmányi eredményekről csak a szülőktől vannak információink, s ezek pontossága sok esetben kérdéses. Bizonyos tendenciák óvatos megfogalmazására azonban így is lehetőséget biztosítanak.

Az általunk vizsgált cigány gyerekek az első osztályban átlagosan 3,4-es tanulmányi eredményt értek el, ami 6. osztályra fokozatosan 2,9-es átlagra csökkent. Hatéves iskoláztatásuk során tehát fokozatosan öt tizedet romlott a tanulmányi átlageredményük. A tanulmányi eredmények romlása a pedagógusok szerint nem a gyerekek képességeiből, hanem családi és szocializációs hátrányaiból következik. A tanulmányi teljesítményt csökkentő okok között ugyanazokat sorolták fel, amelyek a gyerekek iskolai beilleszkedését is nehezítik:

- a családok szegénysége miatt hiányos taneszközök;
- a családok szegénysége miatt nem megfelelő otthoni tanulási körülmények;
- a családi munkamegosztás és a családok életmódja, amely nem enged elég időt a tanulásra;
- a szülők az átlagosnál kevésbé motiválják a gyerekeket a tanulásra;
- családi problémáik és az otthoni rendezetlenség miatt az átlagosnál többet hiányoznak az iskolából;
- beilleszkedési problémáik gátolják az iskolai teljesítményt.

Több pedagógus elmondta, hogy a cigány gyerekek a különböző tantárgyakból nem egyformán teljesítenek. A készségtárgyakban (zene, tánc, rajz, testnevelés) jobbak az átlagosnál, az intellektuális felkészültséget igénylő tantárgyakban pedig gyengébbek. Ennek okai valószínűleg

ugyancsak nem genetikai adottságaikban, hanem a családi szocializációban keresendők, ugyanis kisgyerekkorban több alkalmuk nyílik a nem intellektuális készségek fejlesztésére, és a cigány családokban kevésbé fontos a gyerekek „tudása”, mint egyéb készségei (ügyes, jól mozog, jól táncol, szépen énekel stb.).

Ha a gyerekek tanulmányi eredményeit a családok jellemzői szerint vizsgáljuk, kiderül, hogy a tanulmányi eredmények fokozatos romlása általános tendenciának számít, a különböző lakóhelyi és társadalmi jellemzők mentén legfeljebb abban mutatkozik különbség, hogy a romlás mennyire erőteljes. Az átlagosnál (5 tized) is jobban romlanak a tanulmányi eredmények a nagyvárosokban élő gyerekek, a külterületi lakóhelyen élők és az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező szülők gyermekeinek csoportjában. Az adatok szerint egyetlen olyan kivétel van, ahol nem jellemző a tanulmányi eredmények fokozatos és folyamatos romlása, vagyis ahol a 6. osztályig sikerül megőrizni az elsős átlageredményt: az érettségizett szülők gyermekeinek maroknyi csoportja. (20. sz. táblázat, 213. o.)

A tanulmányi eredmények romlásában nemek szerint is mutatkozik különbség, a fiúk eredményei már korábban (3. osztályban) elkezdenek romlani, de 6. osztályra a lányok is utolérlik őket. Ugyanakkor nem fedezhető fel szoros kapcsolat az iskolai tanulmányi eredmények alakulása és az óvodáztatás között. Ennek feltehetően az az oka, hogy az óvodába egyáltalán nem járó gyerekek közül sokan kerülnek kisegítő osztályba, ahol az alacsony követelmények miatt a tanulmányi eredmények jobbak, mint a normál osztályokban. Igen nagy különbségek tapasztalhatók ugyanis a különböző típusú általános iskolai osztályokban a tanulmányi eredmények között. Az átlagos eredmények a tagozatos osztályokba járók esetében a legjobbak, és itt a legkisebb a hat év alatti romlás is. A normál osztályokba járókat jellemzik a leggyengébb eredmények és a leginkább romló tendencia. A kisegítő osztályokban viszont az átlagosnál jobbak a tanulmányi eredmények, és romlás helyett az évek során kifejezetten javulás tapasztalható.

Egyáltalán nem tapasztalhatók lényeges különbségek viszont a tanulmányi eredményekben az iskolai és az iskolán belüli szegregáció mértéke szerint. Vagyis a cigány gyerekek nagyjából hasonló eredményeket produkálnak az általános iskolákban, függetlenül attól, hogy elkülönítve vagy a nem cigányokkal együtt oktatják őket. Hozzá kell azonban tenni, hogy a különböző iskolákban, osztályokban szerzett érdemjegyek csak nagyon

nagy fenntartásokkal vehető össze, mert azokat számos szubjektív tényező is befolyásolja. Ennélfogva az ugyanolyan értékű osztályzat nagyon különböző teljesítményeket takarhat. (21. sz. táblázat, 215. o.)

A cigány gyerekek oktatási problémáinak súlyosságát érzékelteti, hogy sokkal többen buknak meg közülük, mint a nem cigányok közül. Az országos statisztikai adatok szerint 1999-ben 2,5% volt az évisméltésre kényszerülő tanulók aránya, míg a cigány szülők szerint a vizsgált 6. osztályos gyerekek közel egynegyedének tanulmányai során már legalább egyszer évet kellett ismételnie.

Bukott-e valamelyik osztályban a gyerek

Bukás	N	%
Igen	432	24,3
Nem	1347	75,7
Összesen	1779	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A gyerekek iskolai kudarcai és a családok jellemzői között majdnem minden esetben szoros összefüggést találtunk. Minél messzebb lakik egy család a település közepétől, és minél inkább szegregált etnikai környezetben él, annál valószínűbb, hogy a gyereket kudarcok érik az iskolában. Ugyancsak szoros összefüggést találtunk a szülők iskolázottsága és a gyerekek iskolai kudarcai között. Minél alacsonyabb iskolázottságot szereztek a szülők, annál valószínűbb, hogy a gyerekek az iskolában bukásra kell számíttania. (22. sz. táblázat, 216. o.)

A bukások előfordulásának gyakorisága a gyerekek jellemzőivel is összefügg. A fiúk gyakrabban buknak meg, mint a lányok. Az átlagosnál lényegesen ritkábban buknak meg a gyerekek a tagozatos osztályokban, és az átlagosnál lényegesen gyakrabban buknak meg azok, akik felzárkóztató osztályokba járnak. Az etnikai szegregáció is összefügg az iskolai kudarcokkal: minél magasabb a cigány gyerekek aránya az iskolákban és az osztályokban, annál gyakoribb a bukás. Gyakoribbak az iskolai kudarcok azokban az osztályokban is, ahol a gyerekek „cigányosabb” osztályban tanulnak az iskola átlagánál. (23. sz. táblázat, 217. o.)

A cigány gyerekek átlagosnál gyengébb tanulmányi teljesítménye nemcsak a gyerekek, hanem a pedagógusok kudarca is. Nagy szerepe van ebben a középosztályi gyerekek adottságaihoz szabott tanterveknek és pedagógiai módszereknek. A legnagyobb rugalmasságot az iskolák részéről a tanulmányi követelmények meghatározásánál tapasztaltuk. Ebben a tekintetben különböző stratégiákat követnek:

- Vannak olyan iskolák, amelyek a minimális követelményszint teljesítésének hiánya esetén könyörtelenül megbuktatják a gyerekeket. Ezeknek az iskoláknak a felső tagozatos osztályaiban sok az osztályismétlő, túlkoros gyerek.
- Vannak olyan iskolák, amelyek főként alsó tagozaton buktatnak, felső tagozaton viszont inkább engedik a követelményekből, és nem buktatják meg a cigány gyerekeket, hogy ne szaporítsák a végzős osztályokban a nehezen kezelhető, túlkoros kamaszok számát.
- Vannak olyan iskolák is, amelyek félévkor ugyan nagy számban megbuktatják a gyerekeket, de év végén megadják a „kegyelem” kettőset ugyancsak azért, hogy csökkentsék a túlkoros tanulók arányát.
- Akadnak olyan iskolák is, amelyek a nagyon gyengén teljesítő gyerekeket is csak néhány tantárgyból buktatják meg, hogy pótvizsgázhassanak, ugyancsak annak érdekében, hogy túlkoros kamaszként ne kelljen küszködniük velük a pedagógusoknak.
- És végül olyan iskolák is akadnak, amelyek nem „szoktak” buktatni, inkább engednek a követelményekből, mert nem akarják meghosszabbítani a bukásokkal a cigány tanulók tanulmányi idejét.

A módszerek tehát különbözőek, de az eredmény nagyon hasonló. A cigány gyerekek oktatása és nevelése helyett az iskolák egy része a tanulmányi követelmények manipulációja útján az általános iskolai oktatás befejezését dokumentáló, tartalmatlan bizonyítványokat „produkál”.

6/2. FELMENTÉS AZ ISKOLÁBA JÁRÁS ALÓL

Azokban az iskolákban, ahol a cigány tanulók aránya magas, a pedagógusok visszatérő panaszja, hogy a cigány gyerekekkel különösen nehéz boldogulni a 6-7. osztálytól kezdve, mert hamarabb kamaszodnak, kezelhe-

tétlenné válnak, és destruktív magatartásukkal ellehetetlenítik az oktatást. A pedagógusoknak és az iskolák többségének azonban nem általában a cigány gyerekekkel, hanem kifejezetten a szegény és rendezetlen családokban felnőtt, nehezen beilleszkedő cigány gyerekekkel vannak súlyos nevelési gondjaik. Miután ezekre a „komplikált” pedagógiai feladatokra nincsenek felkészülve, és nem szánnak időt és energiát a feladatok megoldására, gyakran előfordul, hogy hártani igyekeznek a problémát (áthelyezik a gyerekeket más iskolába, nevelési tanácsadóba, gyerekjóléti szolgálathoz küldik stb.). Súlyosabb esetekben az iskolák többsége egyszerűen „lemond” az iskola életét „zavaró” cigány gyerekek neveléséről, magántanulóvá nyilvánítja őket, vagyis a problematikus gyerek nevelését arra a problematikus családra hárítja vissza, ahol a problémák keletkeztek.

A magántanulóvá nyilvánítást a szülőknek kell kérniük az iskolától és az igazgató engedélyezheti, az erre vonatkozó döntés azonban általában az iskola kezdeményezésére születik meg. A magántanulói státusz a gyakorlatban az osztályközösségből való „kiemelést”, heti párórás iskolalátogatást (személyes foglalkozást, ill. korrepetálást) jelent, és a tanulóknak év végén vizsgát kell tenniük. Az ebben a formában megszerzett bizonyítvány természetesen csak csökkent értékű lehet. Az iskolák ha csak lehet, szabadulni igyekeznek a magántanulóktól, s a pedagógusok a vizsgákon minimális követelményeket támasztanak velük szemben.

A vizsgált iskolák több mint kétharmadában (69%) fordult elő, hogy felmentettek tanulókat a rendszeres iskolalátogatás alól. A felmentés az átlagosnál gyakoribb volt a közepes méretű települések iskoláiban (város, nagyközség), és az átlagosnál ritkábban fordult elő a kisközségi iskolákban. A felmentés általánosabb gyakorlat volt az alföldi megyék iskoláiban, és az átlagosnál lényegesen ritkábban fordult elő a dunántúli településeken. Azt tapasztaltuk, hogy minél nagyobb létszámú egy iskola, annál gyakoribb a tanulók felmentése, és minél több cigány tanuló jár egy iskolába, annál gyakrabban alkalmazzák ezt az eljárást.

*Előfordult-e tanulók felmentése az 1998-99-es tanévben
(az iskolák jellemzői szerint)*

Az iskola jellemzői	Igen	Nem
	%	%
Régió		
Dunántúl	35,7	64,3
Alföld	82,9	17,1
Észak	69,5	30,5
Település		
Budapest	66,7	33,3
Megyeszékhely	68,8	31,3
Város	76,9	23,1
Község	72,1	27,9
Kisközség	56,4	43,6
Tanulótszám		
100 alatt	50,0	50,0
101-200	63,9	36,1
201-400	75,4	24,6
401-600	74,1	25,9
600 fölött	80,0	20,0
A cigány tanulók aránya		
25% alatt	69,6	30,4
26-50%	65,7	34,3
51-75%	71,1	28,9
75% fölött	80,8	19,2
Összesen	69,3	30,7
N	127	56

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

2000-ben a cigány tanulók 3%-a, a nem cigány tanulónak pedig 0,4%-a volt felmentve a rendszeres iskolába járás alól, vagyis a cigány tanulókat a felmentés nyolcszor nagyobb gyakorisággal érintette. Ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a felmentés leggyakrabban a 14-16 éves korosz-

tályban fordul elő, ez lényegében azt jelenti, hogy a 14 éven felüli cigány tanulók több mint 10%-a nem jár rendszeresen iskolába.

*A felmentett tanulók aránya az iskolák jellemzői szerint
(az összes tanuló %-ában)*

Az iskola jellemzői	Cigány %	Nem cigány %	Cigány/nem cigány index
Felépülés			
Budapest	4,7	2,5	1,9
Megyeszékhely	2,3	0,6	3,8
Város	3,3	0,2	16,5
Kközség	3,1	0,2	15,5
Kisközség	2,1	0,0	
Régió			
Dunántúl	1,0	0,1	10,0
Alföld	4,0	0,3	13,3
Észak	2,4	0,1	14,0
Tanulótszám			
100 alatt	2,6	0,0	
101-200	2,7	0,3	9,0
201-400	3,2	0,7	4,6
401-600	2,6	0,3	8,7
600 fölött	3,7	0,1	37,0
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	4,3	0,1	43,0
26-50%	2,7	0,2	13,5
51-75%	2,9	0,7	4,1
75% fölött	2,8	0,8	3,5
Összesen	3,0	0,4	7,5
N	192	187	

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2(X)

Az iskolába járás alól felmentett tanulókra vonatkozó adatok arról tanúsítják, hogy egyrészt az iskolák sokkal gyakrabban mentik fel a ci-

gány, mint a nem cigány gyerekeket. Másrésről az is megfigyelhető, hogy a nem cigány gyerekek felmentése csak a nagyvárosi iskolákban gyakoribb az átlagnál, ezenkívül minden szempontból egyenletes az eloszlásuk. A cigány tanulók felmentése viszont lényegesen gyakoribb azokban az iskolákban, amelyek kevésbé toleránsak a cigány gyerekekkel szemben (alföldi települések iskolái, nagylétszámú iskolák, kevés cigány gyereket oktató iskolák). A cigány gyerekek felmentését tehát a problematikus esetek előfordulásán túl az iskolák attitűdje is magyarázza.

A tanulók felmentését az igazgatók többféle módon indokolták. A nem cigány tanulók felmentése esetében a leggyakoribb (47%) az egészségügyi indok volt. Ugyanez a magyarázat a cigány tanulók esetében csak a tanulók alig egynegyedére vonatkozott (22%). Az ő esetükben ennél gyakrabban szerepelt a felmentések indoklásai között a magatartási probléma, a terhesség és a házasságkötés (együttesen a cigány tanulók majdnem felét érintve), valamint a túlkorosság. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a korai munkába állással mindössze a cigány gyerekek felmentésének 2%-át indokolták. Igaz, hogy ez az ok a nem cigány felmentettek esetében egyszer sem fordult elő.

A felmentés oka (az esetek %-ában)

Ok	Nem cigány	Cigány
Magatartászavar	16,3	27,0
Egészségügyi ok	46,5	22,1
Terhesség	11,7	47,5
Túlkorosság	16,3	24,6
Munka		1,6
Egyéb	9,3	8,2
N	43	122

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000

A pedagógusok szerint is a túlkorosság a felmentés leggyakoribb oka. Amikor eléri a gyerek a 14. évét, de még csak 6-7. osztályba jár, az iskola szívesen lemond arról, hogy minden nap részt vegyen az órákon. A túlkoros gyerekek magántanulóvá minősítését általában háromféle okkal magyarázzák:

- Az egyik az, hogy már nem érdekli őket a tanulás, és zavarják a többieket a tanórákon.
- A másik gyakori indok, hogy sokat hiányoznak, mert otthon szükség van a segítségükre a házimunkában vagy a családfenntartásban.
- A harmadik, viszonylag gyakori indok az, hogy a 14–16 éves gyerekek élettársi kapcsolatot létesítenek, s némelyiknek már saját gyereke is születik.

Vagyis a túlkoros cigány tanulók „magántanulóvá” nyilvánításának okai pontosan megegyeznek azokkal a problémákkal, amelyeket a pedagógusok a cigány gyerekek iskolai beilleszkedési problémái között felsoroltak. Lényegében tehát arról van szó, hogy néhány éves próbálkozás után az iskola saját nevelési kudarcait beismerve távolítja el (utalja magántanulói státusba) azokat a gyerekeket, akiknek a nevelését nem tudta megoldani.

6/3. ISKOLÁZTATÁSI AMBÍCIÓK

A modern társadalmakban szegénység és iskolázatlanság a szabályt erősítő kivételektől eltekintve szoros és kölcsönös összefüggésben állnak egymással. Aki iskolázatlan, az nagy valószínűséggel nem tud kitörni a szegénységből, a kiszolgáltatott társadalmi helyzetből, és megfordítva: aki szegénységben nő fel, annak kicsi az esélye arra, hogy magasabb iskolai végzettséget szerezzen. Ha a szegénység és iskolázatlanság összefonódása egy olyan népcsoport döntő többségének sajátja, amely etnikai alapon is megkülönböztethető, és amelyet éppen ezért hol durvábban, hol szelídebben, de évszázadok óta a kirekesztő mechanizmusok sokasága is sújt, akkor a helyzet még reménytelenebb, mert az etnikai megkülönböztetés és mindaz, ami vele jár, tovább csökkenti annak az esélyét, hogy a szegénység és iskolázatlanság bűvös köréből ki lehessen törni.

A rendszerváltásnak a cigányok széles tömegeit érintő sokkja (tömeges kiszorulás a legális munkaerőpiacról) sokak számára tette nyilvánvalóvá, hogy a magasabb iskolázottsági szint elérése nélkül hosszabb távon sincs esély nemhogy a visszakapaszkodásra, de még a marginalizálódás megállítására sem. A felismerés természetesen elsősorban azokban fogalmazódott meg, akik a '70-es évek, illetve a '80-as évek ilyen szempontból kedvezőbb időszakában elindultak a társadalmi integrálódás lassú, de viszonylag megalapozottnak tekinthető útján: szakmát, olykor érettségít is

szerettek, esetleg eljutottak a közvetlen termelésirányítói munkakörökig, megfelelő lakáskörülményeket teremtettek, jövedelmüket és életformájukat többé-kevésbé stabilizálni tudták. Ezeknek az előzményeknek volt köszönhető az is, hogy a rendszerváltás után nem kerültek a cigányok nagy többségéhez hasonló kiszolgáltatott helyzetbe, kisebb-nagyobb zökkenők után alkalmazkodni tudtak a megváltozott feltételekhez, és így haszonélvezői, de animátorai is lettek a cigány társadalmon belül végbemenő differenciálódási folyamatoknak.

Elsősorban közülük kerültek ki azok a helyi kisebbségi önkormányzati és civil szervezeti cigány vezetők, akik nemcsak az önérvényesítésben, hanem a közösség érdekeinek képviselésében, a helyzet javítását célzó programok kitalálásában és megvalósításában is eredményeket tudtak fölmutatni. Természetesen ők járnak élen a gyerekek iskoláztatásával kapcsolatos ambíciók erősítésében is, de az iskolázottsági szint emeléséhez kapcsolódó motivációk erősödése ma már ennél lényegesen szélesebb körben jellemzi a cigány társadalmat. Megjelent azokban a tradicionális közösségekben is, amelyeknek a szabályozás liberalizálódását kihasználva, a hagyományokra építve a kereskedelem különböző ágaiban megszerzett jövedelem révén az elmúlt években sikerült jelentős gazdagságra szert tennie. Ezekben a családokban is megjelent a törekvés, hogy a hagyományos értékek kamatoztatása révén elért társadalmi pozíciót gyerekeik iskoláztatása útján erősítsék meg.

E minták, és a jelenlegi munkaerő-piaci helyzettel összefüggő keserű tapasztalatok azután a cigányság rosszabb helyzetű csoportjaiban is erősítik a motivációs szintet, különösen azok körében, akik alacsony iskolázottságuk és szakképzetlenségük ellenére az életforma stabilizálásában és a társadalmi integrálásban a rendszerváltás előtt jelentős eredményeket értek el, és ebből valamit a romló feltételek dacára a rendszerváltást követően is megőriztek. Persze annak a felismerésétől, hogy ma már érettségi nélkül semmire sem lehet menni, még nagyon hosszú az út a gyerekek iskoláztatását a gyakorlatban is aktívan és hatékonyan támogató magatartás kialakulásáig, de az tagadhatatlan, hogy az ehhez elengedhetetlenül szükséges szemléleti változás elkezdődött.

A középosztályi családokban magától értetődő szülői támogatás hiánya nemcsak az általános iskolai tanulmányi eredményekben mutatkozik meg, hanem a középiskolai pályaválasztás során is. Ha a cigány szülők am-

bicionálják is gyerekeik középfokú továbbtanulását, tájékozottság hiányában nem képesek segíteni nekik a pályaválasztásban. Az általunk megkérdezett (többnyire 6. osztályos) gyerekek szüleinek háromnegyede rendelkezett valamilyen elképzeléssel arról, hogy milyen pályát szán a gyerekeknek. Azt tapasztaltuk, hogy a gyerekek jövőjéről alkotott elképzelések megléte vagy hiánya elsősorban a szülők iskolázottságától függ. Minél magasabb iskolázottsági fokozatot értek el a szülők, annál valószínűbb, hogy határozott elképzelésük van gyerekeik jövőjéről. (24. sz. táblázat, 218. o.)

A szülők elképzeléseinek léte nem függött a gyerekek nemétől, vagyis a mai 30-40 éves szülőkre már nem jellemző az a tradicionális megkülönböztetés, hogy a lányok jövőjével kevésbé foglalkoznak, mint a fiúkéval. Viszont szoros összefüggést mutatott a gyerekek osztályának típusával. A pályaelképzeléssel rendelkező szülők aránya az átlagosnál magasabb volt a tagozatos osztályokba járó gyerekek esetében, és az átlagosnál lényegesen alacsonyabb azoknak a gyerekeknek az esetében, akik kiegészítő osztályokba jártak. Még ennél is szorosabb volt az összefüggés a gyerekek tanulmányi eredménye és a szülők pályaelképzelése között. Minél jobb eredményt ért el a gyerek az általános iskola ötödik osztályában, annál valószínűbb, hogy a szülőknek már volt elképzelésük arról, hogy milyen pályára szánják.

Ugyanakkor nem találtunk szoros összefüggést a gyerekek szegregált formában történő oktatása és a szülők pályaelképzeléseinek megléte között. Kétségtelen, hogy azoknak a szülőknek volt leggyakrabban határozott elképzelésük a gyerek jövőjéről, akiknek a gyerekei nem homogén cigány iskolákba és osztályokba járnak, de a különbség nem volt jelentős. (25. sz. táblázat, 220. o.)

A már határozott pályaelképzeléssel rendelkező szülők kétharmada szakmunkás foglalkozást képzelt el gyermekének, 16%-uk nem fizikai alkalmazotti foglalkozást, és 13%-uk szánta gyermekét értelmiséginek. Vállalkozói pályára a szülőknek mindössze 4%-a gondolt, vezetői foglalkozásra pedig összesen 1%.

Milyen foglalkozást képzeltek el

Foglalkozás	N	%
Vezető	6	0,5
Értelmiségi	160	13,2
Önálló vállalkozó	42	3,5
Nem fizikai alkalmazott	196	16,2
Szakt munkás	805	66,6
Összesen	1209	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A pályaválasztás társadalmi determinációja a cigány gyerekek estében sem különbözött a nem cigányokétól. A gyerekeknek szánt foglalkozás és a szülők iskolázottsága között találtuk a legszorosabb összefüggést. Azok közül a szülők közül, akik maguk szakt munkás végzettséggel rendelkeztek, kétszer, azok közül pedig, akik érettségiztek, háromszor annyian szánták értelmiséginek a gyerekeiket, mint azok közül, akik nem végeztek el az általános iskolát.

Kevésbé szoros, de egyértelmű összefüggést tapasztalunk a szülők lakóhelye és a gyerekre vonatkozó pályaelképzelések között is, amennyiben a dunántúli településeken és a Budapesten élők közül lényegesen magasabbak voltak a szülők pályaspirációi az átlagosnál. Ugyanilyen határozott összefüggést tapasztalunk a családok lakóhelyi szegregáltsága és a szülők pályaelképzelései között. Minél inkább sikerült a szülőknek kikerülniük a homogén cigány környezetből, annál magasabb társadalmi emelkedést szántak a gyerekeiknek. (26. sz. táblázat, 221. o.)

Még szorosabb kapcsolatot találtunk a szülők elképzelései és a gyerekek iskolai helyzete között. Az elképzeléseket elsősorban a gyerekek tanulmányi eredményei határozták meg. Minél jobb tanulók voltak a gyerekek az általános iskolában, annál valószínűbb, hogy a szülők értelmiségi pályát szántak nekik. Míután a gyerekek képességei meghatározták, hogy milyen osztálytípusba jártak, az osztály típusa is szoros kapcsolatot mutatott a szülők pályaelképzeléseivel. A tagozatos osztályokba járó gyerekeknek pl. a szülők 36%-a képzelt el értelmiségi foglalkozást. A szülők elképzeléseit a gyerekek neme is meghatározta. Lényegesen többen kép-

zeltek el értelmiségi és nem fizikai alkalmazotti foglalkozást a lányaiknak, mint a fiaiknak. Az iskolán belüli cigány-arány és a pályaelképzelések között nem találtunk szoros kapcsolatot, de azt tapasztaltuk, hogy a gyerekek iskolán belüli etnikai szegregációja meghatározza a szülői terveket. Több szülő szánt értelmiségi pályát azoknak a gyerekeknek, akik nem cigány többségű osztályokba jártak, mint azoknak, akik cigány többségűbe. (27. sz. táblázat, 223 .o.)

Azoktól a szülőktől, akik gyerekeiket szakmunkásnak szánták, és akiknek már elképzelésük is volt a szakmaválasztásról (340 szülő), azt is megkérdeztük, hogy milyen szakmát képzeltek el. A válaszoló szülők közel fele (48%) szolgáltatói és közel egyharmada (30%) a terciér ágazathoz tartozó (kereskedelem, vendéglátás) szakmára gondolt. A cigány szülők szakmai aspirációi tehát egyértelműen követik a közelmúltban végbe ment szakmasztruktúra-átrendeződést, vagyis a szakoktatásra vonatkozó igényeik tökéletesen megfelelnek a nem cigány szülők aspirációinak.

A szülők szakmája és a gyerekeknek elképzelt szakma

Szakma	Anya	Apa	Gyerek
	%	%	%
Mezőgazdaság	3,2	7,1	2,4
Nehézipar	2,6	17,5	0,9
Ipar	2,6	43,2	11,8
Könnyűipar	46,5	7,5	7,1
Szolgáltatás	16,7	19,3	48,2
Tercier	28,4	5,4	29,6
Összesen	100	100	100
N	155	410	340

Cigány szegregáció, szülői kérdőív 2000

A cigány gyerekek körében a pedagógusok szerint a következő volt a szakmák népszerűségi rangsora:

- vendéglátás (szakács, felszolgáló);
- kereskedelem (eladó);

- szolgáltatás (fodrász, autószerelő);
- egészségügy (ápolónó);
- könnyűipar (ruhakészítő, cipőfelsőrész-készítő, faipar);
- építőipar (kőműves, ács, burkoló, festő-mázoló);
- gépipar (lakatos, hegesztő);
- mezőgazdaság.

A cigány gyerekek pályaválasztás során is megnyilvánuló hátrányos helyzetére utal, hogy a nem cigányok körében ebben az időszakban leginkább „divatos” szakmák (pl. közgazdasági, informatikai, elektronikai) nem szerepelnek a felsoroltak között.

A '90-es években a pályaválasztási kutatások arról tanúskodtak, hogy a köztudatban nyilvánvalóvá vált a középfokú iskolák országos és helyi szinten is leírható „rangsora”, vagyis az általános iskolai pedagógusok és a szülők többsége is pontosan tudta, hogy melyik iskolába milyen általános iskolai bizonyítvánnyal érdemes jelentkezni. Nem véletlen, hogy az átlagosnál gyengébb tanulmányi eredményeket produkáló cigány gyerekek közül csak elvétve jelentkezett egy-két kiemelkedően tehetséges és ambiciózus gyerek gimnáziumba, viszonylag kevesen, de évről évre növekvő arányban jelentkeztek szakközépiskolába, a nagy többség pedig szakmunkásképzőbe igyekezett.

Mint ahogy az alsó társadalmi csoportokhoz tartozó nem cigány családok gyerekeinél is megfigyelhető, a fiúk inkább szakmunkásképzőben, a lányok pedig inkább érettségit is adó szakközépiskolákban igyekeztek továbbtanulni, ugyanez a különbség a cigány gyerekek esetében is érzékelhető, de itt a szakközépiskolai továbbtanulás sokkal ritkábban fordult elő.

Amikor azt kérdeztük a szülőktől, hogy mi a tervük a gyerekekkel az általános iskola elvégzése után, a válaszokból az derült ki, hogy 22%-uk érettségit adó középiskolába szeretné iratni a gyermekét, 57%-uk pedig szakmunkásképzőbe. Mindössze 4%-uk mondta azt, hogy szeretné, ha a gyerek az általános iskola elvégzése után munkába állna, 17%-uknak pedig még nem volt határozott elképzelése.

Továbbtanulási terv

Terv	N	%
Középiskola	352	22,1
Szakmunkásképző	909	57,1
Munkavállalás	68	4,3
Bizonytalan	263	16,5
Összesen	1592	100

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Az iskoláztatási aspirációk szorosan igazodtak a családok társadalmi helyzetéhez. Szoros összefüggést találtunk a lakóhellyel is, ami azt jelenti, hogy a dunántúli településeken élő és a budapesti szülők az átlagosnál gyakrabban terveztek középiskolai továbbtanulást. Ugyancsak szoros volt az összefüggés a tanítatási tervek és a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása között. Az érettségizett szülők 56%-a ambicionálta, hogy gyereke az általános iskola elvégzése után érettségit adó középiskolába iratkozzon, míg ugyanez az arány az általános iskolát nem végzett szülők esetében csak 9% volt. Ugyancsak magas volt a középiskolai továbbtanulást tervező szülők aránya (39%) a kétkeresős családokban, és viszonylag alacsony (18%) azokban a családokban, ahol egyik szülőnek sem volt kereső foglalkozása. Hatással volt a továbbtanulási tervekre a szülők lakóhelyi környezete is. Akik szegregált etnikai környezetben éltek, azoknak az esetében alacsonyabbak voltak az iskoláztatási aspirációk, és több a bizonytalanság, mint azokban a családokban, amelyek már eltávolodtak a cigány többségű környezettől. (28. sz. táblázat, 224. o.)

A szülők gyakrabban szánták érettségit adó középiskolákba a lányait, mint a fiaikat. A továbbtanulási terv mindemellett elsősorban a gyerek általános iskolai tanulmányi eredményitől függött. A 4—5-ös tanulók több mint felét középiskolában akarták a szülők továbbtaníttatni, de az 1-2-es tanulók esetében is csak 13%-uk tervezte a gyerek mielőbbi munkába állását. A továbbtanulási terv természetesen a gyerek osztályának típusával is szorosan összefüggött. A tagozatos osztályokba járók 37%-át akarták a szülők középiskolában továbbtaníttatni. A kiegészítő osztályokba járók 53%-át szakmunkásképzőbe szánták, 29%-uk továbbtanulásával kapcso-

latban pedig még nem voltak kialakult elképzeléseik. A szülők továbbtanulási terveit a gyerekek iskolai szegregációja is befolyásolta. Egyértelműen magasabbak voltak a tanítási ambíciók azoknak a gyerekeknek az esetében, akik nem cigány többségű iskolákba, ill. osztályokba jártak. (29. sz. táblázat, 225. o.)

A szülői aspirációkból és a továbbtanulási tervekből tehát egyértelműen az derült ki, hogy a '90-es években a cigányok körében is elindult a kisléptékű társadalmi mobilitás folyamata, amelyben sokkal esélyesebbnek bizonyultak az „emelkedésre” azok a gyerekek, akiknek már a szülei is iskolázottabbak voltak, akik nem szegregált cigány környezetben éltek, és nem elkülönített cigány iskolákba vagy osztályokba jártak.

8/4. TOVÁBBTANULÁS

A '80-as évek közepe óta folyamatosan csökkent az iskolába kerülő évfolyamok létszáma, és ez a '90-es évek elejétől kezdve már a középfokú iskolákban is éreztette hatását. Ezzel párhuzamosan bevezették a közoktatás normatív finanszírozását, amely a középfokú iskolákat is abban tette érdekeltté, hogy minél nagyobb létszámot érjenek el, és a beiratkozott tanulókat lehetőleg minél nagyobb arányban meg is tartsák. Mindez növelte a hátrányos helyzetű, az iskoláztatás terén korábban versenyképtelen társadalmi csoportok (így többek között a cigányság) gyerekeinek bejutási esélyeit középfokra, illetve ezen belül az érettségit adó középiskolákba, és valamelyest csökkentette a korábban nagyon magas arányú lemorzsolódás veszélyét. A tanulólétszám csökkenése sok helyen együtt járt azzal, hogy a pedagógiai munka feltételei is javultak: csökkentek az osztálylétszámok, több idő és energia maradt az egyéni bánásmódra, a speciális problémák kezelésére. Tovább liberalizálódott az oktatás tartalma, több lehetőség nyílt alternatív tantervek, pedagógiai módszerek kidolgozására és bevezetésére.

1990 után az oktatásügy irányítói a korábbinál lényegesen több megértest tanúsítottak a kisiskolák problémái iránt is, és módosították azt a több évtizedes gyakorlatot, amely a gazdasági racionalitás szempontjait abszolutizálva kizárólag az erőszakos és egyre növekvő mértékű körzetesítést tekintette megoldásnak. A '90-es évek elejétől, elismerve, hogy minél kisebb létszámú egy iskola, annál nagyobbak a fajlagos költségek, a központi költségvetésből változó formában, de minden évben biztosítottak többletforrásokat

a kisiskolák finanszírozásához, ezzel is segítve azok fennmaradását. Sőt, az évtized első felében néhány korábban bezárt kisiskola újraindítására is sor került. A cigányok szempontjából ennek azért van különös jelentősége, mert ők lényegesen nagyobb arányban élnek falvakban, illetve ezen belül alacsony lélekszámú, sorvadó kistelepüléseken, mint a népesség egésze.

Ezeknek, az iskoláztatási helyzet alakulása szempontjából kedvező, tényezőknek a hatását némileg erősítette, hogy a cigány társadalomnak az iskoláztatáshoz fűződő viszonyában is megkezdődött egy lassú elmozdulás. Az 1999-2000-s tanévben végzett kutatásunk szerint a szakmunkásként dolgozó cigány apák 38,3 százaléka, a segéd- vagy betanított munkásként dolgozók 24,5 százaléka szeretné a most általános iskolás gyermekét legalább az érettségig eljuttatni, és a munkanélküli apák 14,7 százaléknak is ez a terve.

Mi a tervük az általános iskola elvégzése után (az apa foglalkozása szerint)

Terv	Az apa foglalkozása					
	Nem fizikai	Vállalkozó	Szaktanácsadó	Segéd betanított	Inaktív ott	Összesen
	%	%	%	%	%	%
Érettségi	37,5	37,2	40,9	26,7	18,4	22,0
Szakma	56,3	41,9	49,5	54,2	59,9	57,7
Munkavállalás	6,3	9,3	1,1	4,9	4,4	4,4
Nem tudják		11,6	8,6	14,2	17,4	15,9
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	16	43	93	225	1024	1401

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

A vágyak és a realitások közötti feszültséget persze jól érzékelteti, hogy miközben átlagosan a szülők 18,9 százaléka szeretné, ha gyermeke legalább érettségizne, csak 8,2 százalékuk nyilatkozott úgy, hogy addig a tanítás költségeit is vállalni tudja.

Meddig vállalják a gyerek taníttatását (az apa foglalkozása szerint)

Apa foglalkozása Terv	Nem	Vállalkozó	Szaktmunk.	Segéd	Inaktív	Összesen
	fizikai			betanít ott		
	%	%	%	%	%	%
Alt. iskola		8,2	1,1	3,5	4,2	4,0
Szaktmunkás	18,8	8,2	17,0	23,7	25,3	23,9
Érettségi	6,3	4,1	4,3	2,2	2,7	2,8
Érettségi és szakma	12,5	2,0	9,6	4,8	3,6	4,2
Diploma	12,5	6,1	5,3	1,3	1,7	2,2
Amíg bírják	18,8	16,3	9,6	11,8	18,0	16,4
Amíg tanulni akar	25,0	49,0	45,7	41,7	29,0	32,8
Nem tudják	6,3	6,1	7,4	11,0	15,4	13,8
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	16	49	94	228	1050	1437

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

Ezért van fokozott jelentősége a továbbtanulást segítő ösztöndíjas és más támogató programoknak (MACIKA, Soros Alapítvány). Hozzá kell tenni azonban, hogy az állami szerepvállalás ezen a téren nem megfelelő mértékű, és éppen ezért túl sok minden függ a változó stratégiájú NGO szervezetek aktuális anyagi helyzetétől és szándékaitól. (A Soros Alapítvány például fokozatosan építi le a cigány fiatalok felsőfokú tanulmányait támogató ösztöndíjas programját, és összességében is egyre kevesebbet költ a magyarországi programokra, így többek közt a cigány oktatási programokra is.)

A felsorolt tényezők együttes hatásának köszönhetően az elmúlt években mindenesetre jelentősen megnőtt mind az érettségit adó középiskolákba, mind a felsőfokra beiratkozó cigány fiatalok aránya. Igaz, hogy amióta 1993-ban adatvédelmi szempontokra hivatkozva az iskolai statisztikákban megszüntették a cigány gyerekekre vonatkozó elkülönített adatgyűjtést, még a középfokú továbbtanulási arányokról sem állnak rendelkezésre

zésre országos adatok, de néhány témába vágó kutatás eredményei és más közvetett információk alapján a javulás ténye nem vitatható.

A szakközépiskolába vagy a gimnáziumba való bejutás a hetvenes és a nyolcvanas években a roma gyerekek közül csak nagyon keveseknek sikerült. Azoknak a fele is lemorzsolódott, akik bejutottak. Majdnem 30 éven át mindössze 1-2 százalék volt azoknak az aránya, akik egy-egy évfolyamból leérettségiztek. A nyolcvanas évek végén, de leginkább 1989 után változni kezdett a helyzet. Már az 1994-es vizsgálat eredményeiből kiderült, hogy a 20-29 éves fiatalok 3%-a érettségizett. Nagyobb változást jelentett, hogy az 1992-93-as tanév végén az általános iskola nyolcadik osztályát befejező cigány tanulók 10%-a tanult tovább szakközépiskolában, és 0,6%-a gimnáziumban. Ugyanebben a tanévben a nyolcadik osztályt befejező összes tanuló 32%-a tanult tovább szakközépiskolában, és 24%-a gimnáziumban.

A nyolc osztályt végzetek továbbtanulása 1993-ban

Középfokú iskola	Összes tanuló	Roma tanulók
	%	%
Szakiskola	6,0	9,4
Szaktanárképző	35,5	30,2
Szakközépiskola	32,0	10,0
Gimnázium	24,2	0,6
Középfokú iskola együtt	56,2	10,6
Összesen	97,7	50,2

Forrás: Kemény, 1994

A javulás reális értékeléséhez tekintetbe kell venni, hogy a középiskolába beiratkozók számát nem a 14 évesek, hanem a nyolcadik osztályt befejezők számához viszonyítottuk, és tudjuk, hogy a 14 évesek egy része csak később, másik része pedig sohasem végezte el az általános iskolát.

A továbbtanulás mértékéről akkor kapunk reális képet, ha azt nézzük meg, hogy a 16-17 évesek körében mekkora a középiskolában továbbtanulók aránya. Ezt a számítást Kézdi Gábor végezte el, az 1993-94-es reprezentatív kutatás adatait összehasonlítva a KSH 1993. őszi felvételével.

A 16–18 éves korosztályokban továbbtanulók aránya 1993-ban

Életkor	Roma népesség %			Nem roma népesség %		
	szakisk.	SZMI	középisk.	szakisk.	SZMI	középisk.
16	7	19	6	3	29	60
17	3	13	6	3	34	43
18	0	4	3	1	16	44

Forrás: Kertesi-Kézdi, 1994

A 16 és 17 éves korúak 6%-os középiskolás aránya csak óvatosan és fenntartásokkal hasonlítható össze a nyolcvanas évek végén elért 3 százalékos végzettségi aránnyal. A korábbi években bejutottak nagy része ugyanis lemorzsolódott, és nem fejezte be a középiskolát. Az 1994-es kutatás ezért mutatta a középiskolába való bejutás javulását, de nem mutatta a változás mértékét a középiskolát végzettek arányában.

2000-ben azt tapasztaltuk, hogy a viszonylag gyenge általános iskolai tanulmányi eredmények ellenére a '90-es évek második felében jelentősen megnőtt a középfokú iskolákban továbbtanuló cigány gyerekek aránya. Ennek egyrésztől az volt az oka, hogy saját reménytelen munkaerőpiaci helyzetükből okulva még az egészen alacsony iskolázottságé szülők is a korábnál jobban igyekeztek középfokú végzettséghez vagy legalábbis szakmához juttatni a gyerekeiket, amit az általános iskola is erősített, amennyiben tudatosította a gyerekekben, hogy szakma nélkül biztos munkanélküliség vár rájuk. Másrészt pedig az, hogy a '90-es évek második felében a középfokú iskolák a fokozatosan csökkenő gyereklétszám és a fejkvóta szerint számolt finanszírozás miatt abban voltak érdekeltek, hogy a felvételi követelmények csökkentésével igyekezzenek biztosítani gyereklétszámaikat. Ebben az időszakban a szakmunkásképzők többségében és a szakközépiskolák jelentős hányadában már semmilyen felvételi vizsgát nem tartottak, és voltak olyan iskolák, amelyek egészen gyenge bizonyítvánnyal is felvették a tanulókat.

A 8. osztályosok továbbtanulásáról az elmúlt három évre vonatkozóan gyűjtöttünk az általános iskolákból adatokat. Mivel a kutatás csak azokra az általános iskolákra terjedt ki, ahol a cigány tanulók aránya az

1992-93-as tanévben elérte a 25 százalékot vagy meghaladta a 100 főt, feltételezhető, hogy az érintett cigány népességben az átlagosnál nagyobb arányt képviselnek a legszegregáltabb, legmarginálisabb helyzetű cigány családok gyermekei, akiknek ennél fogva a továbbtanulási esélyeik is rosszabbak az átlagosnál.²² Ráadásul az adatokból az is kiderült, hogy az etnikai szegregáció általában társadalmi szelekcióval is együtt jár, vagyis a vizsgált iskolákba a nem cigányok közül is főként alsó társadalmi rétegekhez tartozó szülők gyerekei járnak, amiből egyenesen következik, hogy az összes tanulóra vonatkozó továbbtanulási adatok is rosszabbak az átlagosnál.

Azt tapasztaltuk, hogy a javuló továbbtanulási eredmények ellenére még mindig igen nagy különbség mutatkozott a cigányok és nem cigányok között az általános iskola után tovább nem tanulók arányában. Míg a vizsgált iskolák nem cigány tanulói közül évente a 8.-osok 2-3%-a nem iratkozott be középfokú iskolába, ugyanez az arány a cigány tanulók között ennek hétszerese (15-16%) volt. Különbség mutatkozott abban is, hogy míg a nem cigány tanulók közül fokozatosan csökkenő tendenciával évente átlagosan 4-5% tanult tovább a munkaerőpiacon legkevésbé értékes bizonyítványt nyújtó szakiskolákban, ez az arány a cigány tanulók között növekvő tendenciával ennek kétszerese (8-10%).

A szakmunkásképzőkben továbbtanulók aránya ugyancsak a cigány tanulók körében volt magasabb (több mint 20%-kal), és ebben a három év alatt nem mutatkozott jelentős változás. A szakközépiskolákban továbbtanulók aránya viszont a nem cigány tanulók körében stagnált, a cigány tanulók között viszont fokozatosan és jelentősen növekedett (9-ről 15%-ra), de a nem cigány tanulók körében még így is több mint kétszeres gyakorisággal fordult elő. A gimnáziumi továbbtanulás mindkét csoportban stagnált, de a cigány tanulók körében igen ritkán (a nem cigányoknál több mint négyszer kevesebbszer) fordult elő.

Ha a továbbtanulás fő irányát iskolatípusonként összegezzük, az derül ki, hogy a nem cigány tanulók körében mindhárom évben a szakközépis-kola, a szakmunkásképző és a gimnázium volt a preferencia-sorrend, a ci-

²² Az eredményeket érdemes összehasonlítani a Delphoi Consulting 2002-ben végzett hasonló vizsgálatának eredményeivel, ők ugyanis szélesebb merítéssel, az 1992-ben 8,5 százalék feletti cigány arányú iskolákból vettek mintát. A középfokú továbbtanulási arányokban ennek ellenére nem mutatkozik lényeges különbség.

gány tanulók esetében pedig a szakmunkásképző, a szakközépiskola és a szakiskola. Annak ellenére, hogy a cigány tanulók körében is emelkedett a szakközépiskolákban továbbtanulók aránya, a nem cigányok csoportjában az érettségit adó középiskolákban továbbtanulók aránya 1999-re már elérte az 57%-ot, a cigány tanulók körében viszont még mindig csak 19% volt.

2000-es adataink szerint a mintában szereplő 192 iskola nyolcadikat végzett cigány tanulóinak 1997-ben 13, 1998-ban 15,8, 1999-ben 19 százalékát vették fel érettségit adó középiskolába (szakközépiskola, gimnázium). Ezek a számok az 1994-es adatokhoz képest is egyenletes, bár nagyon lassú javulást mutatnak.

A továbbtanulók aránya évente (a végzősök %-ában)

Továbbtanulás	1996-97		1997-98		1998-99	
	Nem cigány Cigány		Nem cigány Cigány		Nem cigány Cigány	
	%	%	%	%	%	%
Nem tanult	2,3	16,5	2,8	16,1	3,2	14,9
Szakiskola	4,4	8,6	5,4	10,4	3,2	9,4
Szakmunkás	36,5	61,6	34,9	57,5	36,8	56,5
Szakközép	38,3	9,3	37,3	12,0	38,1	15,4
Gimnázium	18,3	3,7	19,3	3,8	18,4	3,6
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	167	168	176	176	177	182

Cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000.

Természetesen a középfokú továbbtanulás sem garancia a társadalmi felemelkedésre. Azt tapasztaltuk, hogy a középfokú iskolákba való nagyobb arányú bekerülés még nem jelenti azt, hogy a cigány gyerekek el is végzik azt az iskolát, amit elkezdtek. Szinte valamennyi általános iskolai igazgató és pedagógus arról számolt be, hogy továbbtanuló tanítványaik jelentős hányada időnek kimarad az iskolákból. A kimaradók számáról az általános iskoláknak természetesen nincsenek pontos adataik, mert a visszajelzések teljesen esetlegesek. Tapasztalataik szerint azonban a továbbtanuló cigány gyerekek egy része el sem kezdi a középiskolát, másik részük pedig 1-2 év után abbahagyja a tanulást. A középfokú iskolából va-

ló kimaradás okai között a pedagógusok szerint családi és iskolai okok egyaránt szerepelnek.

A „családi” okok leggyakrabban a következők:

-A középiskolákba bekerülő hátrányos helyzetű cigány gyerekeknek az átlagosnál sokkal nagyobb erőfeszítéseket kell tenniük annak érdekében, hogy sikeresen elvégezzék az iskolát. Családjaik nem eléggé motiválják őket a továbbtanulásra. Különösen nehéz a gyerek ambícióit megőrizni azokban a családokban, ahol a kamasz gyerekek munkájára már szükség van a családban.

- A továbbtanulási ambíciókat gyengíti a cigány gyerekek korai felnőtté válása és korai szexuális érdeklődése. A középiskolás korú cigány gyerekek a tradíciók szerint már családalapításra éretnek számítanak. Különösen gyakori a lányok esetében, hogy terhesség vagy családalapítás miatt szakítják meg középiskolai tanulmányaikat, hiszen a tradicionális közösségek hagyományosabb szerepkövetést várnak el tőlük.

- A továbbtanulási ambíciókat csökkenti az is, hogy hiányoznak a pozitív minták a gyerekek környezetéből, mert olykor a tágabb családban, sőt a rokonságban sincs senki, aki legalább az érettségit megszerezte volna. Ugyanakkor a tanulás nélkül „boldoguló” rokonok és ismerősök negatív mintái gyakran ugyancsak hozzájárulnak a továbbtanulásról való lemondáshoz.

- A kimaradás gyakori oka az is, hogy a középfokú továbbtanulás a család részéről jelentős kiadásokat (pl. útiköltség, ruházkodás, tanszerek stb.) igényel, amit a munkanélküli szülők nem tudnak vállalni.

Az „iskolai” okok között a pedagógusok az alábbiakat sorolták fel:

- A családi hátrányok a többi középiskolás osztálytársakhoz viszonyítva még nagyobbak, mint amilyenek az általános iskolában voltak, és ez frusztrálja a gyerekeket.

- Akármilyen alacsonyok is a felvételi követelmények, a középfokú iskolákban több erőfeszítésre lenne szükség, mint az általános iskolákban, és hamarosan kiderül, hogy a hátrányos helyzetű cigány családokban felnőtt gyerekek tanulási motivációi nem elegendők ezeknek a követelményeknek a teljesítéséhez.

- A középiskolai továbbtanulás során a cigány gyerekeknek nemcsak családi hátrányaikat kellene kompenzálniuk, hanem az általános iskolában összegyűjtött hátrányokat is. A kimaradás egyik leggyakoribb oka az, hogy annak ellenére, hogy a középfokra való bejutás feltételei enyhültek, a középfokú iskolák követelményei messze meghaladják az általános iskoláét, különösen azokét az alacsony presztízsű iskoláét, ahova a cigány gyerekek járnak, és ahol annak érdekében, hogy ne nyúljon túlságosan hosszúra az általános iskolai oktatásuk, a követelmények csökkentésével olykor „kegyelem” kettessel engedik át őket.

- Hozzájárul a lemorzsolódáshoz az is, hogy a középfokú iskolákban a cigány gyerekek nem kapják meg azt a személyes törődést és segítséget, amelyet némelyik általános iskolában élveznek.

- Az is előfordul, hogy a középfokú iskolákban a pedagógusok és diáktársaik egy része előítéllettel fogadja őket, ami megnehezíti a beilleszkedésüket a középiskolai (és kollégiumi) közösségekbe.

A felsőfokon továbbtanuló cigány fiatalok számáról a nekik szóló ösztöndíjas programok adatai alapján lehet hozzávetőleges képet alkotni. Az utolsó években évente 4—500 cigány fiatal részesült egyetemi, főiskolai ösztöndíjban. A '80-as évek elején az érettségit adó középiskolákban tanulók száma volt ennyi, a jelentős előrelépés tehát nyilvánvaló. Mindez azonban nem sokat ér a teljes népesség hasonló adataival való összevetésben. Ma már ugyanis a 8 általánost végzetek 70 százaléka tanul tovább érettségit adó középiskolákban, és az érettségizettek fele nyer felvételt valamilyen felsőoktatási intézménybe. A cigányok és nem cigányok közötti olló tehát lényegében változatlan marad.

A következményeket még súlyosabbá teszi, hogy a viszonylagos javulás is csak a cigány népességnek egy kisebb — jórészt már középosztályi helyzetben lévő vagy afelé törekvő, és értékrendjében ehhez igazodó — részét érinti. A többséget az iskoláztatás terén ma lényegében ugyanolyan hátrányok sújtják, mint amilyeneket már a '70-es, '80-as évek kutatásai és elemzései is kimutattak, és az iskolázottsági szint emelésének legfőbb akadályaként jelöltek meg.

8/5. TOVÁBBTANULÁSI TRENDEK

Az 1998-99. tanévben a 8 osztályt végzett roma tanulók, közül 15,4 százalék tanult tovább szakközépiskolában, 3,6 százalék gimnáziumban, tehát összesen 19 százalék érettségít adó középiskolában, 56,6 százalékuk szakmunkásképzőben, 15 százalékuk sehhol sem, és 9 százalékuk szakiskolában, ami alig több a semminél. Ez igen nagy változás a múlthoz képest.

A változásnak az az egyik oka, hogy sokkal könnyebb a középiskolákba bejutni. A gimnáziumi férőhelyek száma 1985 és 1996 között 40 százalékkal, a szakközépiskolai férőhelyeké 70 százalékkal nőtt. A normatív finanszírozás miatt a középiskolai pedagógusok egzisztenciálisan érdekelve vannak abban, hogy minél több tanulót vegyenek fel, és meg is tartásuk azokat, akiket fölvettek. Az általános iskolát végzettek száma a többségi társadalomban viszont 1989 óta folyamatosan csökken. 1989-ben még 171 ezer volt, 1999-ben 114 ezer. Ebből adódik, hogy míg az 1989-ben 8 osztályt végzettek közül 47,4 százalék jutott középiskolába, addig az 1999-ben végzettek közül 70,6 százalék.

A több helyre kevesebben jelentkeztek, s így jutott hely a roma gyerekeknek is. Kelltek a gyerekek a középiskoláknak, s ilyen körülmények között még a roma gyerekeket is elfogadták. Ugyanúgy, mint 30-40 évvel ezelőtt a roma munkásokat a bányákban és a kohókban. A tanulók létszámának biztosítása érdekében már a gyerekek felvételénél engedtek a korábban felállított követelményekből. Keserűen szólva, engedtek abból is, hogy fehér legyen a gyerek, de engedtek abból is, hogy tudjon valamit. A gyerekek megtartásánál azután még inkább.

Jó 15 éve az általános iskolában is folyamatosan csökkennek a követelmények. Kerülik a buktatást, elviselik, hogy a diákok egyre kevesebbet tudnak. Az általános tendencia része az is, hogy a 17 vagy 18 éves roma gyerekek akkor is odaadják a bizonyítványt, ha nincs mögötte tudás, és ugyanennek a tendenciának a hatására a következő években egyre több 14 vagy 15 évesnek is úgy fogják odaadni, tudás nélkül. A középiskolába is egyre könnyebb bejutni és egyre könnyebb lesz elvégezni. Úgy látjuk tehát, hogy a jövőben egyre több roma tanuló jut majd be a középiskolákba, elsősorban a szakközépiskolákba, de a gimnáziumokba is, és lemorzsolódásuk is sokkal kisebb lesz, mint amilyen a múltban volt.

Tagadhatatlan azonban, hogy a megvalósulás módja kérdésessé teszi az elért eredményt, és ez a kérdésessé válás kiterjed a közoktatás egészére is. Elképzelhető ugyanis, hogy egy idő múlva a középiskola fog annyit érni, mint ma az általános iskola. A fiatalok 30-40 százaléka végez majd főiskolát vagy egyetemet, és ők fogják elfoglalni azokat az állásokat, amelyeknek betöltéséhez ma érettségi szükséges. Az sem felejthető, hogy a vázolt folyamatból kimarad a gyerekek negyede vagy harmada, és a kimaradók helyzete romlani fog. Ez a romlás elszigetelődéshez és reménytelenséghez vezethet.

Visszatérve vizsgálatunk adataihoz, az 1996–97-es tanévben az általános iskolát végzők közül még csak 13 százalék volt a középiskolába iratkozók aránya, az 1997-98-as tanévben már 16 százalék, 1998-99-ben pedig 19 százalék. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy azokban az iskolákban folytattuk a vizsgálatot, amelyekben a cigány tanulók aránya 1992-ben 25 százalék fölött volt, vagyis szegény iskolákban. Márpedig a továbbtanulásban nem a szegény iskolák tanulói járnak az élen. Szinte bizonyos, hogy a továbbtanulási arányok jobbak azoknál a roma tanulóknál, akik kevésbé szegregált körülmények között és jobb helyzetű iskolákba járnak. Erre mutat az is, hogy míg országosan 70,6 százalék volt a középiskolában továbbtanulók aránya, az általunk vizsgált iskolákban a nem cigányok között csupán 56,5 százalék volt.

Az előbbiekben tárgyalt tényezők megnyitották a lehetőséget a középiskolába való beiratkozásra. A lehetőségből tényleges beiratkozás csak akkor lesz, ha a szülők élnek ezzel a lehetőséggel. Országos átlagban a szülők 70 százaléka használta ki ezt a lehetőséget, felismerve, hogy a munkaerőpiacon 8 általánossal, illetőleg szakmunkásképzővel nagyon nehéz és egyre nehezebb elhelyezkedni. A roma szülők viszont sokkal kisebb arányban választják gyermekük számára a középiskolát. Vizsgálatunkban a szülőket is kérdeztük iskoláztatási terveikről. Nagy átlagban a szülők 22 százaléka választotta a középiskolát, 57 százaléka a szakmunkásképzőt, 4 százaléka a munkavállalást, és 17 százaléknak nem volt határozott elképzelése. E tekintetben különbségeket tapasztaltunk a szülők társadalmi háttere szerint. Budapesten a szülők 37 százaléka, a Dunántúlon a szülők 29 százaléka választotta a középiskolát, másutt az átlagnál kevesebben. Az érettségizett szülők 56 százalékban, a szakmunkás végzettségű szülők 33 százalékban, a többiek kisebb arányban választották a középiskolát.

Mondhatjuk azt is, hogy egyáltalában nagy szó, hogy a roma szülők ötödé a középiskolát választotta, és feltehetjük a kérdést, hogy ez miért a '90-es évek második felében következett be, de feltehetjük azt a kérdést is, hogy a nem roma szülőknél miért olyan későn következett ez be. A válasz talán az lehetne, hogy korábban ez a választás nem lett volna racionális. Teljes foglalkoztatottság volt, munkanélküliségtől nem kellett félni. A keresetekben az érettségi nem adott előnyt, nem hozott többletkeresetet. Miért vállaltak volna ezért áldozatokat? A nyolcvanas években kezdődött, és a kilencvenes években vált döntővé az iskolai végzettség szerepe az elhelyezkedésben és a nagyobb kereset elérésében.

Most már az a kérdés, hogy miért csak 22 százalék, és Budapesten is miért csak 37 százalék? Úgy látszik, hogy idő kell a helyzetek racionális mérlegeléséhez, és a Budapesttől távol eső helyeken ehhez több idő kell, és még több idő kell azoknál, akik rosszabb anyagi helyzetben vannak, és akik analfabéták vagy félig azok. Igen nagy szerepet játszik az is, hogy faluról nehezebb és költségesebb középiskolába járni, mint a városokból, és a rossz közlekedésű falvakból még nehezebb és még költségesebb. Ennél is nagyobb szerepet játszik az, hogy van olyan rossz anyagi helyzet, amelyben egyszerűen lehetetlen megoldani a középiskolába járást.

A továbbtanulást akadályozó tényezők ellenére is valószínűnek tartjuk, hogy a középiskolába járás terjedni fog a roma gyerekek között ugyanúgy, mint ahogy korábban elterjedt a többségi társadalomban. Teljesen kizárt azonban, hogy kiterjedjen a gyerekek összességére. Nem valószínű, hogy az egész társadalom viszonylatában a 70 százaléknál nagyobb arány megvalósuljon, ha nemcsak a beiratkozásra, hanem az iskola befejezésére is vonatkozik ez az arány, de 80 százaléknál nagyobb arány bizonyosan nem realizálódik. Ugyanezek az arányok a romáknál is létrejöhetnek, de csak jókora késéssel.

Bármennyire terjedjen is a jövőben a középiskolai végzettség, a jelenben tény marad, hogy a roma családok ötödé él olyan szinten, hogs⁷ a gyerekeket középiskolába tudja járatni, és hogy törekvések e téren, de más téren is hasonlitosak a többségi társadalom középosztálybeli családjainak törekvéseihez. Tény marad továbbá, hogy a családok negyedében a gyerekek az általános iskolát sem tudják elvégezni, további 30 százaléknál nem a megfelelő időben végzik el, és úgy, hogy a megszerzett bizonyítvány többet mutat a megszerzett tudásnál.

A többségi társadalom máshol tart az iskolázásban. A távolság tehát az elmúlt évtizedekben semmivel sem csökkent a romák és a többiek között.

Függelékek

1. AZ ISKOLA-MINTA JELLEMZŐI

A vizsgált iskolák (megyék szerint)

Megye	N	%
Baranya	12	6,3
Bács	5	2,6
Békés	5	2,6
Borsod	46	24,0
Csongrád	2	1,0
Győr	1	0,5
Hajdú	12	6,3
Heves	15	7,8
Szolnok	11	5,7
Komárom	1	0,5
Nógrád	16	8,3
Pest	4	2,1
Somogy	12	6,3
Szabolcs	31	16,1
Tolna	4	2,1
Veszprém	2	1,0
Zala	1	0,5
Budapest	12	6,3
Összesen	192	100

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A vizsgált iskolák (régiók szerint)

Régió	N	%
Budapest	12	6,3
Dunántúl	28	14,6
Alföld	70	36,5
Észak	82	42,6
Összesen	192	100

A vizsgált iskolák (településtípus szerint)

Település	N	%
Budapest	12	6,3
Megyeszékhely	16	8,3
Város	10	5,2
Kisváros	29	15,1
Község 3000 fölött	17	8,9
1000-3000	69	35,9
1000 alatt	39	20,3
Összesen	192	100

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A vizsgált iskolák (tanulólétszám szerint)

Tanulólétszám	N	%
100 alatt	16	8,3
101-200	72	37,5
201-400	57	29,7
401-600	27	14,1
600 fölött	20	10,4
Összesen	192	100

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A vizsgált iskolák (iskolatípus szerint)

Iskolatípus	N	%
Csak normál	88	45,8
Tagozat és speciális	33	17,2
Csak speciális	71	37,0
Összesen	192	100

Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

2. TÁBLÁZATOK

1. sz. táblázat

A családok lakása (egyéb jellemzőik szerint)

A családok jellemzői	Saját ház	Saját lakás	Bérlakás	Egyéb	Összesen
	%	%	%	%	%
A lakóhely települése					
Budapest	3,8	22,9	67,6	5,7	5,9
megyeszékhely	26,6	4,9	61,5	7,0	8,1
város	78,9	3,8	12,6	4,7	20,6
község	90,3	5,5	1,1	3,1	45,4
kisközség	90,4	3,4	2,5	3,7	19,9
Δ szülők iskolázottsága					
8 ált. alatt	80,1	3,8	10,6	5,5	16,5
8 általános	79,5	6,5	11,1	2,9	61,4
szakmunkás	79,5	6,5	11,1	2,9	19,3
érettségi	61,2	12,2	24,5	2,0	2,8
A szülők foglalkozása					
ketten keresők	74,2	11,8	11,8	2,2	5,3
egyikük kereső	73,7	6,4	15	4,8	24,1
egyikük sem kereső	79,3	5,0	11,8	3,9	70,6
Összesen	77,7	5,7	12,6	4,0	100
N	1352	99	219	70	1740

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

2. sz. táblázat

A lakások szobáinak száma (a családok egyéb jellemzői szerint)

A szülők jellemzői	Saját ház átlag	Saját lakás átlag	Bérlakás átlag	Egyéb átlag	Összesen átlag
A lakóhely régiója					
Dunántúl	2,3	2,6	1,6	1,5	2,2 ~
Alföld	2,2	2,1	1,4	1,6	2,1 ~
Észak	2,3	1,7	1,4	1,6	2,2
A lakóhely települése					
Budapest	2,7	1,8	1,4	1,1	1,5
megyeszékhely	2,2	1,8	1,5	1,2	1,6
város	2,2	2,2	1,4	1,6	2,1
község	2,3	1,9	1,4	1,5	2,2
kisközség	2,4	1,8	1,3	1,8	2,3
Lakóhely a településen belül					
belterület	2,4	1,8	1,5	1,3	2,2
település széle	2,2	2,0	1,2	1,7	2,1
külterület	2,1		1,5	1,8	2,0
Lakóhelyi környezet					
mindenki cigány	2,2	1,7	1,2	1,4	2,1
a többség cigány	2,3	2,2	1,3	1,5	2,1
vannak cigányok	2,3	1,8	1,5	1,7	2,1
nNincs cigány	2,4	1,9	1,5	1,4	2,2
A szülők iskolázottsága					
8 ált. alatt	2,1	1,3	1,5	1,6	2,0
8 általános	2,3	2,0	1,4	1,5	2,1
szakmunkás	2,4	1,9	1,5	1,6	2,3__
érettségi	2,6	2,2	1,2		2,2
A szülők foglalkozása					
ketten keresők	2,5	1,9	1,2		2,2__
egyikük kereső	2,4	2,0	1,4	1,6	2,2
egyikük sem kereső	2,2	1,9	1,4	1,5	2,1
Összesen	2,3	1,9	1,4	1,5	2,1__
N	1335	98	223	71	1727

3. sz. táblázat
Laksűrűség a családok egyéb jellemzői szerint (családtagok számalszobaszám)

Λ szülők jellemzői	Saját ház átlag	Saját lakás átlag	Bérlakás átlag	Egyéb átlag	Összesen átlag
Λ lakóhely régiója					
Dunántúl	2,4	2,0	3,1	3,5	2,5
Alföld	2,9	3,4	4,2	3,8	3,0
Észak	2,7	3,2	4,2	4,3	2,9
A lakóhely települése					
Budapest	3,2	2,9	3,9	3,6	3,7
megyeszékhely	2,7	3,0	3,8	4,2	3,5
város	2,9	2,9	4,3	4,6	3,1
község	2,7	2,8	4,9	3,5	2,7
kisközség	2,6	4,1	3,5	3,6	2,7
Lakóhely a településen belül					
belterület	2,5	3,1	3,7	4,6	2,8
település széle	2,8	3,0	4,5	3,5	3,0
külterület	3,0	2,6	4,1	3,8	3,1
Lakóhelyi környezet					
Mindenki cigány	3,1	3,7	4,4	4,4	3,2
Többség cigány	2,6	2,9	4,3	4,2	3,0
Vannak cigányok	2,6	2,8	3,5	3,6	2,8
Nincs cigány	2,4	2,8	4,1	3,6	2,7
A szülők iskolázottsága					
8 ált. alatt	3,1	3,7	3,7	4,0	3,2
8 általános	2,8	3,0	4,2	4,0	3,0
Szakmunkás	2,2	2,7	3,2	3,4	2,4
Érettségi	2,1	2,7	3,8	2,5	2,6
A szülők foglalkozása					
Ketten keresők	1,9	2,8	4,2		2,3
Egyikük kereső	2,4	2,5	4,0	3,2	2,7
Egyikük sem kereső	2,9	3,2	4,0	4,2	3,1
Összesen	2,7	3,0	4,0	3,9	2,9
N	1354	97	222	71	1744

4. sz. táblázat

A közművel ellátott lakások aránya (a családok egyéb jellemzői szerint)

A szülők jellemzői	Villany %	Vezetékes víz %	Vezetékes gáz % ~
A lakóhely régiója			
Dunántúl	100	73,1	11,6
Alföld	99,1	63,7	18,8
Észak	99,7	58,2	16,4
A lakóhely települése			
Bp.	100	99,0	81,0
megyeszékhely	99,3	72,1	40,7
város	99,4	70,5	21,3
község	99,4	62,3	15,2
kisközség	100	52,7	4,9
Lakóhely a településen belül			
belterület	99,9	71,4	28,6
település széle	99,1	60,5	14,4
külterület	100	55,0	11,6
Lakóhelyi környezet			
mindenki cigány	99,4	54,0	8,0
többség cigány	99,4	54,0	8,0
vannak cigányok	99,8	69,2	26,4
nincs cigány	99,2	74,2	33,9
A szülők iskolázottsága			
8 ált. alatt	98,9	48,4	9,0
8 általános	99,7	62,4	17,3
szakmunkás	99,4	83,5	35,6
érettségi	100	89,8	49,0
A szülők foglalkozása			
ketten keresők	98,9	87,1	49,5
egyik kereső	99,5	74,7	32,8
egyikük sem kereső	99,6	60,5	14,2
Összesen	99,5	65,1	20,4
N	1735	1134	356

5. sz. táblázat

A komfortos lakások aránya (a családok egyéb jellemzői szerint)

A szülők jellemzői	Konyha	Fürdőszoba
	%	%
A lakóhely régiója		
Dunántúl	99,6	57,3
Alföld	98,4	59,7
Észak	99,6	60,5
A lakóhely települése		
Bp.	98,1	74,5
megyeszékhely	99,2	64,6
város	99,1	69,1
község	99,2	59,5
kisközség	98,8	48,7
Lakóhely a településen belül		
belterület	99,3	65,5
település széle	98,6	58,1
külterület	100	48,8
Lakóhelyi környezet		
mindenki cigány	98,9	51,5
többség cigány	98,4	64,7
vannak cigányok	99,3	61,5
nincs cigány	99,6	68,7
A szülők iskolázottsága		
8 ált. alatt	98,5	44,6
8 általános	99,0	58,8
szakmunkás	99,7	75,9
érettségi	97,9	81,3
A szülők foglalkozása		
ketten keresők	98,9	83,7
egyikük kereső	99,3	69,9
egyikük sem kereső	99,0	55,8
Összesen	99,0	60,6
N	1648	1008

6. sz. táblázat
A pénzkölcsönzés gyakorisága (a családok egyéb jellemzői szerint)

egyéb jellemzők	Soha %	Néha %	Rendszeresen %
A lakóhely régiója			
Dunántúl	19,0	42,9	38,1
Alföld	13,1	25,8	61,1
Észak	14,6	23,8	61,5
A lakóhely települése			
Bp.	10,5	53,3	36,2
megyeszékhely	14,9	21,6	63,4
város	13,8	27,6	58,6
község	15,7	30,2	54,0
kisközség	13,4	24,8	61,8
Lakóhelyi környezet			
mindenki cigány	12,0	24,3	63,7
többség cigány	13,6	26,7	59,7
vannak cigányok	14,1	34,0	52,0
nincs cigány	22,1	33,3	44,6
A szülők iskolázottsága			
8 ált. alatt	10,3	19,2	70,5
8 általános	12,3	28,7	58,9
szakmunkás	23,4	36,8	39,8
érettségi	25,5	51,1	23,4
A szülők foglalkozása			
ketten keresők	38,9	44,4	16,7
egyikük kereső	22,7	38,4	38,9
egyikük sem kereső	9,6	25,2	65,3
Összesen	14,5	29,3	56,2
N	251	508	972

7. sz. táblázat

Az iskolakezdettség időpontja (a családok jellemzői szerint)

A családok jellemzői	Hat év	Hét év	Később
	%	%	%
A lakóhely régiója			
Dunántúl	50,4	48,2	L4
Alföld	39,5	58,6	1,9
Észak	41,2	55,7	3,2
A lakóhely települése			
Bp.	30,2	62,3	7,5
megyeszékhely	35,9	62,7	1,4
város	42,5	55,3	2,2
község	42,7	54,7	2,6
kisközség	42,3	55,1	2,6
Lakóhely a településen belül			
belterület	41,0	56,9	2,1
település széle	41,8	54,8	3,5
külterület	43,8	53,8	2,3
cigánytelep	35,1	64,9	
Lakóhelyi környezet			
mindenki cigány	40,1	57,5	2,4
többség cigány	39,0	57,8	3,2
vannak cigányok	41,6	55,7	2,7
nincs cigány	46,2	50,8	2,9
A szülők iskolázottsága			
8 ált. alatt	34,0	62,9	3,1
8 általános	41,2	55,9	2,8
szakmunkás	47,5	50,7	1,8
érettségi	42,9	53,1	4,1
A szülők foglalkozása			
ketten keresők	49,5	48,4	2,2
egyikük kereső	40,6	56,3	3,1
egyikük sem kereső	40,9	56,4	2,7
Összesen	41,3	56,0	2,7
N	733	994	48

8. sz. táblázat

Az elsős iskolaválasztás szempontjai (a családok jellemzői szerint)

A családok jellemzői	Nincs más %	Közel van %	Elutasítás %	Minőség %
A lakóhely régiója				
Dunántúl	51,1	45,1	0,8	3,0
Alföld	62,1	28,5	6,9	2,4
Észak	63,2	32,5	2,7	1,6
A lakóhely települése				
Bp.	5,8	77,9	2,3	14,0
megyeszékhely	0,8	88,3	9,4	1,6
város	20,3	62,4	11,2	6,1
község	83,8	13,3	1,5	1,3
kisközség	69,4	29,2	0,9	0,6
Lakóhely a településen belül				
belterület	55,9	39,6	1,7	2,8
település széle	58,6	32,9	5,5	3,1
külterület	57,6	32,0	8,8	1,6
cigánytelep	75,8	24,2		
Lakóhelyi környezet				
mindenki cigány	66,1	24,3	7,3	2,3
többség cigány	56,2	37,8	3,6	2,3
vannak cigányok	55,0	40,0	2,4	2,7
nincs cigány	50,0	44,1	1,4	4,5
Etnikai öndefiníció				
cigányok	63,0	30,2	4,5	2,2
bizonytalan	52,3	38,7	5,0	4,0
egyik cigány	55,7	40,2	0,6	3,4
nem cigányok	22,2	71,4	1,6	4,8

A családok jellemzői	Nincs más	Közel van	Elutasítás	Minőség
	%	%	%	%
A szülők iskolázottsága				
8 ált. alatt	61,4	31,4	5,7	1,4
8 általános	57,3	35,9	4,3	2,5
szakmunkás	57,4	36,3	1,9	4,4
érettségi	53,7	41,5		4,9
A szülők foglalkozása				
ketten keresők	50,0	40,7	3,5	5,8
egyikük kereső	56,4	38,3	1,5	3,8
egyikük sem kereső	58,8	34,3	4,7	2,1
Összesen	57,8	35,4	4,0	2,8
N	967	591	66	46

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

9. sz. táblázat

Az első osztály típusa (a családok jellemzői szerint)

A szülők jellemzői	Tagozatos		NormálFelzárkóztató		Kisegítő
	%	%	%	%	
A lakóhely települése					
Bp.	16,2	81,0	2,9		
megyeszékhely	4,9	91,5	2,1	1,4	
város	3,3	87,4	1,9	7,4	
község	1,6	91,6	2,3	4,4	~
kisközség	0,6	97,7		1,7	
Lakóhely a településen belül					
belterület	3,8	93,5	1,3	1,3	
település széle	2,4	90,2	2,2	5,3	
külterület	0,8	85,5	2,3	11,5	
cigánytelep	2,7	91,9	2,7	2,7	
Lakóhelyi környezet					
mindenki cigány	1,4	89,3	1,2	8,1	
többség cigány	2,0	92,9	2,0	3,2	
vannak cigányok	3,9	91,9	2,2	2,0	
nincs cigány	4,6	91,6	2,1	1,7	
Etnikai ön-definíció					
cigányok	2,4	91,3	1,5	4,8	
bizonytalan	4,1	89,9	1,4	4,6	
egyik cigány	5,5	90,1	3,9	0,6	
nem cigányok	2,1	95,0	2,1	0,7	
A szülők iskolázottsága					
8 ált. alatt	2,4	88,8	0,3	8,5	
8 általános	2,0	92,0	2,4	3,6	
szakmunkás	5,6	90,9	1,5	2,1	
érettségi	6,1	93,9			
A szülők foglalkozása					
ketten keresők	3,2	91,4	5,4		
egyikük kereső	4,1	93,3	0,7	1,9	
egyikük sem kereső	2,5	90,7	1,7	5,1	
Összesen	2,9	91,3	1,8	4,0	
N	51	1620	32	71	

10. sz. táblázat

Az első osztály kiválasztása (a családok jellemzői szerint)

A családok jellemzői	Választották %	Beosztották %	Nem volt más %
A lakóhely települése			
Bp.	25,7	65,3	8,9
megyeszékhely	5,8	70,3	23,9
város	7,7	83,7	8,6
község	2,1	49,6	48,3
kisközség	1,2	23,8	75,0
Lakóhely a településen belül			
belterület	6,0	49,8	44,2
település széle	4,0	55,1	40,9
külterület	2,4	67,7	29,9
cigánytelep	5,4	67,6	27,0
Lakóhelyi környezet			
mindenki cigány	3,4	58,8	37,8
többség cigány	3,2	56,9	39,9
vannak cigányok	6,1	51,3	42,5
nincs cigány	6,2	47,6	46,2
Etnikai ön-definíció			
cigányok	4,2	52,5	43,3
bizonytalan	4,8	57,1	38,1
egyik cigány	6,9	48,9	44,3
nem cigányok	7,6	69,7	22,7
A szülők iskolázottsága			
8 ált. alatt	2,9	60,7	36,4
8 általános	3,4	56,5	40,0
szakmunkás	9,7	40,3	50,0
érettségi	13,0	54,3	32,6
A szülők foglalkozása			
ketten keresők	9,1	43,2	47,7
egyikük kereső	7,1	48,0	44,9
egyikük sem kereső	3,8	57,1	39,1
Összesen	4,8	54,0	41,1
N	80	897	683

11. sz. táblázat
A cigány gyerekek aránya az elsős osztályban (a családok jellemzői szerint)

A szülők jellemzői	Mindenki	Többség	Fele	Kisebbség	Néhány
	%	%	%	%	%
A lakóhely települése					
Bp.	1,9	21,2	23,1	24,0	29,8
megyeszékhely	5,7	37,1	21,4	24,3	11,4
város	6,1	20,6	13,6	41,2	18,4
község	2,1	21,7	16,2	48,1	11,9
kisközség	2,3	24,3	16,7	51,3	5,3
Lakóhely a településen belül					
belterület	1,8	23,9	19,2	42,0	13,1
település széle	4,0	22,2	15,5	45,3	13,0
külterület	6,9	25,4	9,2	46,9	11,5
cigánytelep	5,4	24,3	18,9	35,1	16,2
Lakóhelyi környezet					
mindenki cigány	6,0	29,2	11,0	44,2	9,6
többség cigány	2,2	26,4	19,0	44,4	8,0
vannak cigányok	2,2	18,3	19,8	44,7	15,0
nincs cigány	1,3	17,1	16,7	41,9	23,1
Etnikai öndefiníció					
cigányok	3,4	22,5	15,8	45,6	12,7
bizonytalan	2,8	28,6	16,4	39,4	12,7
egyik cigány	2,2	19,4	23,3	41,7	13,3
nem cigányok	3,8	26,5	15,2	39,4	15,2
A szülők iskolázottsága					
8 ált. alatt	3,5	29,6	15,3	39,4	12,2
8 általános	3,5	24,0	16,4	45,6	10,5
szakmunkás	2,4	17,6	18,8	43,6	17,6
érettségi	2,1	6,3	14,6	37,5	39,6
A szülők foglalkozása					
ketten keresők	2,2	20,9	15,4	42,9	18,7
egyikük kereső	1,0	20,0	18,4	44,7	15,9
egyikük sem kereső	4,0	24,0	16,0	44,1	11,8
Összesen	3,3	23,2	16,6	44,0	13,8
N	57	405	290	767	226

12. sz. táblázat

A cigány gyerekek aránya az elsős osztályban (a gyerekek jellemzői szerint)

A gyerekek jellemzői	Mindenki	Többség	Fele	Kisebbség	Néhány
	%	%	%	%	%
óvoda					
nem járt	8,0	38,4	11,6	36,6	5,4
öt év után	5,1	26,7	18,1	40,7	9,4
öt év előtt	2,3	20,8	16,6	45,6	14,7
Iskolakezdés					
hat	4,2	22,4	15,4	47	11,1
hét	2,7	23,6	17,6	41,6	14,6
később	2,1	29,2	14,6	45,8	8,3
Iskolaválasztás					
nincs más	2,3	20,7	15,4	50,8	10,8
közel van	3,6	25,3	19,4	38,3	13,4
elutasítás	12,5	46,9	12,5	15,6	12,5
minőség	6,7	4,4	20,0	37,8	31,1
Osztályválasztás					
választották	3,8	19,0	17,7	34,2	25,3
beosztották	4,8	20,0	15,0	44,5	15,7
nem volt más	1,2	28,3	17,8	45,1	7,7
Osztálytípus					
tagozatos	2,0	4,1	4,1	44,9	44,9
normál	2,6	21,1	17,3	46,3	12,7
felzárkóztató	16,1	64,5	12,9	3,2	3,2
kisegítő	13,0	66,7	10,1	8,7	1,4
Összesen	3,3	23,2	16,6	44,0	13,0
N	57	404	289	766	226

13. sz. táblázat

A gyerekek osztályának típusa (a családok jellemzői szerint)

A családok jellemzői	Tagozatos		Normál		Felzárkóztató		Kisegítő	
	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,
	%	%	%	%	%	%	%	%
A lakóhely régiója								
Dunántúl	1,4	1,1	91,7	94,7	5,4	1,9	1,4	2,3
Alföld	1,9	2,1	91,5	88,8	0,9	2,1	5,7	6,9
Észak	2,3	3,0	92,5	90,4	1,1	1,5	4,0	5,1
A lakóhely települése								
Bp.	16,2	21,6	81,0	76,5	2,9	2,0		
megyeszékhely	4,9	4,3	91,5	92,2	2,1	3,5	1,4	
város	3,3	1,8	87,4	91,9	1,9	0,4	7,4	6,0
község	1,6	1,8	91,6	91,9	2,3	0,4	4,4	6,0
kisközség	0,6		97,7	96,8		0,3	1,7	2,9
Lakóhely a településen belül								
belterület	3,8	4,2	93,5	92,3	1,3	1,8	1,3	1,8
település széle	2,4	3,5	90,2	87,8	2,2	2,2	5,3	6,6
külterület	0,8		85,5	87,5	2,3		11,5	12,5
cigánytelep	2,7	2,9	91,9	82,4	2,7	2,9	2,7	11,8
Lakóhelyi környezet								
mindenki cigány	1,4	2,4	89,3	85,9	1,2	2,8	8,1	8,9
többség cigány	2,0	2,5	92,9	90,9	2,0	1,8	3,2	4,8
vannak cigányok	3,9	4,7	91,9	91,3	2,2	1,2	2,0	2,8
nincs cigány	4,6	4,8	91,6	90,8	2,1	1,7	1,7	2,6
Etnikai öndefiníció								
cigányok	2,4	3,1	91,3	89,6	1,5	1,7	4,8	5,6
bizonytalan	4,1	4,5	89,9	86,9	1,4	0,5	4,6	8,0
egyik cigány	5,5	5,6	90,1	89,4	3,9	3,9	0,6	1,1
nem cigányok	2,1	2,9	95,0	94,2	2,1	2,2	0,7	0,7

A családok jellemzői	Tagozatos		Normál		Felzárkóztató		Kisegítő ³	
	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	1, o, 6, o,	
	%	%	%	%	%	%	% ²	
A szülők iskolázottsága								,5
8 ált. alatt	2,4	2,4	88,8	86,8	0,3	1,7	8,5	9,9
8 általános	2,0	2,7	92,0	90,3	2,4	2,4	3,6	4,0
szakmunkás	5,6	6,0	90,9	90,3	1,5	0,6	2,1	3
érettségi	6,1	8,5	93,9	87,2				4
A szülők foglalkozása								
kerten keresők	3,2	8,8	91,4	86,8	5,4	2,2		2
egyikük kereső	4,1	5,4	93,3	90,4	0,7	0,7	1,9	3
egyikük sem kereső	2,5	2,5	90,7	89,5	1,7	2,1	5,1	5
Összesen	2,9	3,5	91,3	89,6	1,8	1,9	4,0	5
N	51	60	1620	1547	32	32	71	87

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

14. sz. táblázat

A cigány gyerekek aránya az osztályban, iskolai arányukhoz viszonyítva
(a családok jellemzői szerint)

A szülők jellemzői	Nagyobb %	Egyenlő %	Kisebb %
A lakóhely régiója			
Dunántúl	7,7	79,2	13,1
Alföld	12,6	73,2	14,2
Észak	12,8	72,3	14,9
A lakóhely települése			
Bp.	2,0	71,3	26,7
megyeszékhely	2,3	79,2	18,5
város	18,1	63,8	18,1
község	12,7	72,4	14,9
kisközség	7,3	85,4	7,3
Lakóhely a településen belül			
belterület	9,7	77,0	13,4
település széle	11,8	70,6	17,6
külterület	12,8	74,4	12,8
cigánytelep	29,4	64,7	5,9
Lakóhelyi környezet			
mindenki cigány	14,8	72,2	13,0
többség cigány	11,5	75,5	13,0
vannak cigányok	9,8	73,2	17,0
nincs cigány	6,7	75,3	17,9
Etnikai öndefiníció			
cigányok	11,4	74,3	14,3
bizonytalan	10,4	74,1	15,4
egyik cigány	10,9	78,9	10,3
nem cigányok	12,6	59,8	27,6

A szülők jellemzői	Nagyobb	Egyenlő	Kisebb
	%	%	%
A szülők iskolázottsága			
8 ált. alatt	13,3	70,6	16,1
8 általános	10,7	76,0	13,2
szakmunkás	11,6	70,4	18,0
érettségi	10,9	60,9	28,3
A szülők foglalkozása			
ketten keresők	3,3	79,1	17,6
egyikük kereső	9,8	73,5	16,8
egyikük sem kereső	12,3	73,4	14,3
Összesen	11,3	73,6	15,0
N	191	1243	254

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

15. sz. táblázat
Az iskolákat érintő változások gyakorisága (az iskolák jellemzői szerint)

Az iskola jellemzői	A képzési típus változása	Pedagógus- elbocsátás	Iskola- átszervezés
	%	%	%
Település			
Bp.	60,0	10,0	30,0
megyeszékhely	53,3	33,3	26,7
város	21,2	30,3	15,2
község	19,7	19,7	13,1
kisközség	11,5	23,1	26,9
Régió			
Dunántúl	18,8	43,8	18,8
Alföld	18,2	21,8	23,6
Észak	26,6	21,8	12,5
Tanulólétszám			
100 alatt		33,3	44,4
101-200	20,8	22,6	17,0
201—400	27,7	17,0	19,1
401-600	31,8	22,7	13,6
600 fölött	35,7	42,9	14,3
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	20,0	35,0	10,0
26-50%	21,5	24,1	17,7
51-75%	34,5	20,7	27,6
75% fölött	29,4	11,8	17,6
Összesen	24,8	23,4	18,6
N	192	192	192

16. sz. táblázat

Az iskolai kapcsolattartás gyakorisága (a családok jellemzői szerint)

A családok jellemzői	Értekezlet	Látogatás	Egyik sem
	%	%	%
A lakóhely régiója			
Dunántúl	71,6	30,9	24,1
Alföld	70,0	27,3	24,0
Észak	80,1	35,2	15,0
A lakóhely települése			
Bp.	75,5	16,0	19,8
megyeszékhely	76,2	42,0	19,6
város	73,7	32,1	20,8
község	73,6	27,6	21,1
kisközség	77,3	34,8	17,6
Lakóhely a településen belül			
belterület	78,2	33,2	17,0
település széle	72,6	26,2	22,2
külterület	67,2	38,9	26,0
cigánytelep	78,4	32,4	13,5
Lakóhelyi környezet			
mindenki cigány	68,2	27,6	25,8
többség cigány	72,7	29,7	20,6
vannak cigányok	80,5	32,1	15,5
nincs cigány	78,2	31,1	18,1
Etnikai öndefiníció			
cigányok	76,4	30,5	18,4
bizonytalan	54,1	29,4	40,4
egyik cigány	85,7	30,8	11,0
nem cigányok	77,3	31,2	15,6

A családok, jellemzői	Értekezlet	Látogatás	Egyik sem
	%	%	%
A szülők iskolázottsága			
8 ált. alatt	59,9	30,3	32,0
8 általános	75,2	31,2	19,3 ~
szakmunkás	83,6	28,4	14,0 ~
érettségi	89,8	28,6	10,2
A szülők foglalkozása			
kerten keresők	82,8	21,5	12,9
egyikük kereső	79,8	29,5	15,7
egyikük sem kereső	72,9	31,6	21,6
Összesen	74,7	30,5	20,1
N	1329	534	358

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

17. sz. táblázat

Az iskolai kapcsolattartás gyakorisága (a gyerekek egyéb jellemzői szerint)

A gyerekek jellemzői	Értekezlet	Látogatás	Egyik sem
	%	%	%
Nem			
fiú	75,4	33,1	18,8
lány	73,9	28,0	21,5
Óvoda			
nem járt	63,5	34,8	27,0
öt év után	75,1	31,0	20,4
öt év előtt	75,6	29,8	19,4
Jelenlegi osztálytípus			
tagozatos	83,3	21,7	13,3
normál	76,1	31,2	18,6
felzárkóztató	68,8	25,0	28,1
kisegítő	55,2	25,3	40,2
Ötödikes tanulmányi átlag			
1-2	68,5	29,1	23,5
2,1-3	75,4	31,0	19,2
3,1-1	83,9	32,9	11,6
4,1-5	84,6	33,3	12,8
Cigány arány az iskolában			
mindenki	66,7	28,8	30,3
többség	73,4	30,4	20,3
fele	76,9	34,2	18,9
kisebbség	74,6	29,0	20,3
néhány	87,0	25,9	9,3

Λ gyerekek, jellemzői	Értekezlet	Látogatás	Egyik sem
	%	%	%
Cigány arány az osztályban			
mindenki	62,5	27,3	32,8
többség	72,4	31,8	21,4
fele	78,9	36,4	16,2
kisebbség	74,6	28,6	20,6
néhány	87,1	21,6	10,8
Cigány arány az osztályban az iskolához viszonyítva			
nagyobb	67,5	28,8	26,2
egyenlő	75,3	30,7	19,8
kisebb	77,6	26,8	18,1
Összesen	75,2	30,4	19,7
N	1298	525	340

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

18. sz. táblázat

A szülők iskolával való elégedettsége (a családok jellemzői szerint)

A családok jellemzői	Elégedett	Részben elégedett	Elégedetlen	Bizonytalan
	%	%	%	%
A lakóhely régiója				
Dunántúl	49,3	38,3	8,4	4,0
Alföld	48,9	35,7	11,6	3,8
észak	43,8	37,8	13,1	5,4
A lakóhely települése				
Bp.	43,3	38,5	12,5	5,8
megyeszékhely	44,3	35,7	17,1	2,9
város	60,3	28,1	9,6	1,9
község	40,0	40,7	12,4	6,8
kisközség	49,0	38,5	9,9	2,6
Lakóhely a településen belül				
belterület	47,0	37,5	12,4	3,1
település széle	45,2	37,2	11,9	5,7
külterület	53,5	32,3	6,3	7,9
cigánytelep	43,2	43,2	13,5	
Lakóhelyi környezet				
mindenki cigány	45,2	34,0	14,0	6,8
többség cigány	44,6	38,8	9,8	6,8
vannak cigányok	48,6	39,2	9,8	2,4
nincs cigány	45,5	37,0	14,9	2,6
A szülők iskolázottsága				
8 ált. alatt	49,6	29,1	14,5	6,7
8 általános	45,9	38,2	10,9	5,0
szakmunkás	46,8	38,8	12,4	2,1
érettségi	40,8	46,9	10,2	2,0
A szülők foglalkozása				
ketten keresők	51,6	37,6	6,5	4,3
egyikük kereső	44,4	39,6	11,0	5,0
egyikük sem kereső	47,1	36,8	11,9	4,2
Összesen	46,5	37,1	11,7	4,6
N	816	651	206	81

19. sz. táblázat
A szülők iskolával való elégedettsége (a gyerekek jellemzői szerint)

Δ gyerekek jellemzői	Elégedett	Részben elégedett	Elégedetle n	Bizonytalan	Ossz.
	%	%	%	%	%
Jelenlegi osztálytípus					
tagozatos	60,0	33,3	6,7	3,5	
normál	46,7	37,2	11,3	4,8	89,7
felzárkóztató	22,6	48,4	19,4	9,7	1,8
kisegítő	42,4	35,3	17,6	4,7	5,0
Ötödikes tanulmányi átlag					
1-2	37,3	39,7	12,9	10,0	15,2
2,1-3	45,9	35,7	13,1	5,3	49,4
3,1-4	51,9	37,7	7,8	2,7	27,2
4,1-5	47,8	39,8	9,7	2,7	8,2
Cigány arány az iskolában					
mindenki	19,7	40,9	31,8	7,6	3,9
többség	36,8	41,5	16,8	4,9	28,5
fele	51,3	34,8	11,9	2,0	17,7
kisebbség	52,1	34,7	7,9	5,4	46,9
néhány	60,4	32,1	5,7	1,9	3,1
Cigány arány az osztályban					
mindenki	16,5	46,5	33,1	3,9	7,6
többség	38,7	39,9	15,9	5,5	26,1
fele	56,9	33,3	9,3	0,4	13,4
kisebbség	50,5	36,2	7,6	5,7	44,7
néhány	57,6	31,7	7,9	2,9	8,3
Cigány arány az osztályban az iskolához viszonyítva					
nagyobb	38,6	39,2	19,6	2,6	11,3
egyenlő	47,3	36,7	11,0	5,1	73,5
kisebb	48,6	36,4	11,1	4,0	15,2
Összesen	46,5	37,1	11,6	4,7	100
N	792	632	198	80	1702

20. sz. táblázat

*A cigány gyerekek tanulmányi átlagai osztályonként
(a családok jellemzői szerint)*

A családok jellemzői	1. o. átlag	2. o. átlag	3. o. átlag	4. o. átlag	5. o. átlag	6. o. átlag
	%	%	%	%	%	% '
A lakóhely régiója						
Dunántúl	2,9	3,4	3,3	3,3	3,1	2,9
Alföld	3,3	3,4	3,3	3,2	3,0	2,8
Észak	3,4	3,3	3,3	3,2	3,0	2,9
A lakóhely települése						
Bp.	3,7	3,6	3,5	3,4	3,1	2,2
megyeszékhely	3,2	3,2	3,2	3,1	3,0	2,7
város	3,3	3,4	3,3	3,2	3,0	3,0
község	3,4	3,4	3,3	3,2	3,0	2,9
kisközség	3,3	3,4	3,4	3,3	3,0	2,8
Lakóhely a településen belül						
belterület	3,4	3,5	3,4	3,3	3,1	2,9
település széle	3,3	3,3	3,2	3,1	3,0	2,9
külterület	3,4	3,4	3,3	3,2	3,1	2,6
cigánytelep	3,0	3,3	3,2	3,1	2,9	2,3
Lakóhelyi környezet						
mindenki cigány	3,3	3,3	3,2	3,1	2,9	2,9
többség cigány	3,3	3,3	3,3	3,2	3,0	2,9
vannak cigányok	3,4	3,4	3,4	3,2	3,0	2,8
nincs cigány	3,5	3,5	3,4	3,4	3,1	2,9
Etnikai öndefiníció						
cigányok	3,3	3,4	3,3	3,2	3,0	2,8
bizonytalan	3,5	3,4	3,3	3,2	3,0	3,1
egyik cigány	3,6	3,6	3,6	3,4	3,2	3,3
nem cigányok	3,3	3,2	3,1	3,1	3,0	2,6

A családok jellemzői	1. o. átlag	2. o. átlag	3. o. átlag	4. o. átlag	5. o. átlag	6. o. átlag
	%	%	%	%	%	%
A szülők iskolázottsága						
8 ált. alatt	3,2	3,2	3,1	3,0	2,9	2,8
8 általános	3,3	3,3	3,3	3,2	3,0	2,8
szakmunkás	3,7	3,6	3,6	3,5	3,3	3,1
érettségi	3,7	3,7	3,6	3,7	3,5	3,4
A szülők foglalkozása						
ketten keresők	3,7	3,6	3,6	3,5	3,4	3,3
egyikük kereső	3,5	3,5	3,4	3,3	3,1	3,0
egyikük sem kereső	3,3	3,3	3,3	3,2	3,0	2,8
Összesen	3,4	3,4	3,3	3,2	3,0	2,9
N	1269	1636	1617	1610	1397	377

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

21. sz. táblázat

*A cigány gyerekek tanulmányi átlagai osztályonként
(a gyerekek jellemzői szerint)*

A gyerekek jellemzői	1. o. átlag	2. o. átlag	3. o. átlag	4. o. átlag	5. o. átlag	6. o. átlag
Nem						
fiú	3,3	3,3	3,2	3,2	3,0	2,9
lány	3,4	3,4	3,4	3,3	3,1	2,9
Jelenlegi osztálytípus						
tagozatos	3,7	3,7	3,7	3,6	3,4	3,3
normál	3,3	3,3	3,3	3,2	3,0	2,8
felzárkóztató	3,6	3,4	3,4	2,9	2,7	
kisegítő	3,5	3,6	3,6	3,7	3,6	3,8
Cigány arány az iskolában						
mindenki	3,4	3,4	3,4	3,1	3,0	3,1
többség	3,4	3,4	3,3	3,2	3,1	2,8
fele	3,2	3,3	3,2	3,2	2,9	2,9
kisebbség	3,4	3,4	3,3	3,3	3,0	2,9
néhány	3,4	3,4	3,3	3,3	3,2	3,0
Cigány arány az osztályban						
mindenki	3,3	3,2	3,2	3,0	2,9	2,9
többség	3,4	3,4	3,3	3,3	3,1	2,9
fele	3,3	3,4	3,2	3,2	3,0	2,8
kisebbség	3,4	3,4	3,3	3,2	3,0	2,9
néhány	3,4	3,4	3,4	3,3	3,1	2,9
Cigány arány az osztályban az iskolához viszonyítva						
nagyobb	3,2	3,3	3,2	3,2	3,0	2,9
egyenlő	3,4	3,4	3,3	3,2	3,0	2,9
kisebb	3,4	3,4	3,3	3,1	3,0	2,8
Összesen	3,4	3,4	3,3	3,2	3,0	2,9
N	1269	1636	1617	1610	1397	377

22. sz. táblázat

Bukott-e valamelyik osztályban a gyerekek (a családok jellemzői szerint)

A családok jellemzői	Bukott %	Nem bukott %
A lakóhely régiója		
Dunántúl	24,8	75,2
Alföld	22,2	77,8
Észak	26,8	73,2
A lakóhely települése		
Bp.	18,9	81,1
megyeszékhely	28,7	71,3
város	27,1	72,9
község	21,9	78,1
kisközség	26,6	73,4
Lakóhely a településen belül		
belterület	20,8	79,2
település széle	26,6	73,4
külterület	29,8	70,2
cigánytelep	27,0	73,0
Lakóhelyi környezet		
mindenki cigány	25,6	74,4
többség cigány	28,3	71,7
vannak cigányok	21,5	78,5
nincs cigány	21,8	78,2
A szülők iskolázottsága		
8 ált. alatt	29,6	70,4
8 általános	26,0	74,0
szakmunkás	16,4	83,6
érettségi	10,2	89,8
A szülők foglalkozása		
ketten keresők	15,1	84,9
egyikük kereső	19,3	80,7
egyikük sem kereső	26,4	73,6
Összesen	24,3	75,7
N	432	1347

23. sz. táblázat

Bukott-e valamelyik osztályban a gyerek (egyéb jellemzői szerint)

A gyerekek jellemzői	Bukott	Nem bukott
	%	%
Nem		
fiú	26,7	73,3
lány	21,7	78,3
Jelenlegi osztálytípus		
tagozatos	11,7	88,3
normál	24,5	75,5
felzárkóztató	46,9	53,1
kisebítő	19,5	80,5
Cigány arány az iskolában		
mindenki	21,2	78,8
többség	23,3	76,7
fele	25,1	74,9
kisebbség	24,5	75,5
néhány	18,5	81,5
Cigány arány az osztályban		
mindenki	28,9	71,1
többség	22,3	77,7
fele	26,3	73,7
kisebbség	23,1	76,9
néhány	23,7	76,3
Cigány arány az osztályban az iskolához viszonyítva		
nagyobb	28,8	71,2
egyenlő	22,2	77,8
kisebb	26,4	73,6
Összesen	24,0	76,0
N	415	1317

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

24. sz. táblázat

Van-e a szülőknek pályaalképzésük (a családok jellemzői szerint)

A családok jellemzői	Van	Nincs
	%	%
A lakóhely régiója		
Dunántúl	68,2	31,8
Alföld	77,3	22,7
Észak	73,8	26,3
A lakóhely települése		
Bp.	81,7	18,3
megyeszékhely	72,5	27,5
város	71,8	28,2
község	75,7	24,3
kisközség	74,3	25,7
Lakóhely a településen belül		
belterület	75,3	24,7
település széle	74,9	25,1
külterület	75,4	24,6
cigánytelep	62,2	37,8
Lakóhelyi környezet		
mindenki cigány	68,3	31,7
többség cigány	73,6	26,4
vannak cigányok	78,2	21,8
nincs cigány	82,1	17,9
Etnikai öndefiníció		
cigányok	74,7	25,3
bizonytalan	70,6	29,4
egyik cigány	80,0	20,0
nem cigányok	73,8	26,2

A családok jellemzői	Van	Nincs
	%	%
A szülők iskolázottsága		
8 ált. alatt	67,5	32,5
8 általános	74,5	25,5
szakmunkás	80,5	19,5
érettségi	81,6	18,4
A szülők foglalkozása		
	a	
ketten keresők	86,0	14,0
egyikük kereső	77,3	22,7
egyikük sem kereső	73,1	26,9
Összesen	74,7	25,3
N	1319	447

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

25. sz. táblázat

Van-e a szülőknek pályaelképzelésük (a gyerekek jellemzői szerint)

A gyerekek jellemzői	Van	Nincs
	%	%
Nem		
fiú	77,1	22,9
lány	72,2	27,8
Jelenlegi osztálytípus		
tagozatos	80,0	20,0
normál	75,6	24,4
felzárkóztató	75,0	25,0
kisegítő	58,6	41,4
Ötödikes tanulmányi átlag		
1-2	65,3	34,7
2,1-3	75,6	24,4
3,1-4	84,7	15,3
4,1-5	81,7	18,3
Cigány arány az iskolában		
mindenki	71,2	28,8
többség	77,8	22,2
fele	68,0	32,0
kisebbség	76,4	23,6
néhány	75,9	24,1
Cigány arány az osztályban		
mindenki	73,4	26,6
többség	74,9	25,1
fele	70,5	29,5
kisebbség	74,8	25,2
néhány	82,6	17,4
Cigány arány az osztályban az iskolához viszonyítva		
nagyobb	71,6	28,4
egyenlő	74,9	25,1
kisebb	77,9	22,1
Összesen	74,9	25,1
N	1283	431

26. sz. táblázat
A szülők által elképzelt foglalkozás (a családok jellemzői szerint)

A családok, jellemzői	Értelmiségi	Alkalmazott	Szakmunkás
	%	%	%
A lakóhely régiója			
Dunántúl	24,2	12,4	63,5
Alföld	10,8	14,1	75,2
Észak	11,6	18,4	70,1
A lakóhely települése			
Bp.	21,3	24,0	54,7
megyeszékhely	12,2	13,3	74,5
város	12,1	11,3	76,7
község	14,0	16,7	69,3
kisközség	13,0	18,8	68,2
Lakóhely a településen belül			
belterület	16,0	18,3	65,6
település széle	12,4	15,2	72,3
külterület	10,8	10,8	78,5
cigánytelep		15,0	85,0
Lakóhelyi környezet			
mindenki cigány	9,6	11,9	78,5
többség cigány	11,0	19,1	69,9
vannak cigányok	15,2	18,4	66,4
nincs cigány	20,9	13,4	65,7
Etnikai öndefiníció			
cigányok	13,3	16,4	70,3
bizonytalan	12,1	17,7	70,2
egyik cigány	19,2	20,0	60,8
nem cigányok	12,4	7,2	80,4

A családok jellemzői	Értelmiségi	Alkalmazott	Szakmunkás
	%	%	%
A szülők iskolázottsága			
8 ált. alatt	9,4	10,0	80,6
8 általános	11,8	16,3	71,9
szakmunkás	20,0	19,2	60,8
érettségi	29,7	21,6	48,6
A szülők foglalkozása			
ketten keresők	22,2	16,7	61,1
egyikük kereső	19,5	18,5	62,0
egyikük sem kereső	10,8	15,2	74,0
Összesen	13,7	16,2	70,1
N	166	196	847

Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000

27. sz. táblázat
A szülők által elképzelt foglalkozás (a gyerekek jellemzői szerint)

A gyerekek jellemzői	Értelmiségi	Alkalmazott	Szakt munkás	Összesen
	%	%	%	%
Nem				
fiú	11,1	10,6	78,3	52,8
lány	17,0	22,5	60,5	47,2
Jelenlegi osztálytípus				
tagozatos	36,4	25,0	38,6	3,7
normál	12,8	16,6	70,6	90,9
felzárkóztató	14,3	9,5	76,2	1,8
kiszegítő	4,8	2,4	92,9	3,6
Ötödikes tanulmányi átlag				
1-2	4,1	11,5	84,4	12,5
2,1-3	5,1	13,2	81,7	48,3
3,1-4	17,3	22,7	60,0	30,2
4,1-5	46,6	17,0	36,4	9,0
Cigány arány az iskolában				
mindenki	14,6	19,5	65,9	3,5
többség	12,2	17,4	70,4	29,2
fele	15,8	17,9	66,3	16,6
kisebbség	13,8	14,0	72,2	47,7
néhány	10,8	21,6	67,6	3,1
Cigány arány az osztályban				
mindenki	9,9	21,0	69,1	7,0
többség	10,6	18,5	70,9	26,1
fele	18,1	16,0	66,0	12,4
kisebbség	14,3	14,7	71,0	45,3
néhány	16,8	15,9	67,3	9,2
Cigány arány az osztályban az iskolához viszonyítva				
nagyobb	6,7	18,3	75,0	10,4
egyenlő	13,7	16,6	69,7	73,3
kisebb	18,2	13,9	67,9	16,2
Összesen	13,4	16,3	70,3	100
N	158	192	828	1178

28. sz. táblázat
Továbbtanulási terv (a családok jellemzői szzrint)

A családok jellemzői	Középisk.	Szakmunkásk.	Munkába állás	Bizonytalan
	%	%	%	%
A lakóhely régiója				
Dunántúl	29,3	50,0	3,5	17,2
Alföld	18,7	59,4	4,9	17,0 ~
Észak	20,2	58,6	4,2	17,1 '
A lakóhely települése				
Bp.	37,1	51,5	3,1	8,2
Megyeszékhely	16,8	63,4	4,6	15,3
Város	17,1	61,0	5,5	16,5
Község	23,3	53,9	4,0	18,8
Kisközség	22,2	59,5	3,9	14,5
Lakóhely a településen belül				
belterület	25,8	55,8	3,2	
település széle	19,2	59,0	4,7	17,1
külterület	20,0	53,6	8,0	18,4
cigánytelep	22,6	51,6	3,2	22,6
Lakóhelyi környezet				
mindenki cigány	15,5	57,4	7,0	20,2
többség cigány	18,8	59,2	3,5	18,5
vannak cigányok	26,6	56,2	2,4	14,8
nincs cigány	30,1	56,5	4,8	8,6
A szülők iskolázottsága				
8 ált. alatt	8,5	60,6	8,5	22,4
8 általános	20,4	57,5	4,4	17,8
szakmunkás	32,9	56,2	1,3	9,6
érettségi	56,3	37,5		6,3
A szülők foglalkozása				
ketten keresők	39,3	45,2	6,0	9,5
egyikük kereső	30,7	52,3	3,4	13,7
egyikük sem kereső	18,0	59,8	4,4	17,9
Összesen	22,1	57,1	4,3	16,5
N	352	909	68	263

29. sz. táblázat

Továbbtanulási terv (a gyerekek jellemzői szerint)

A gyerekek jellemzői	Középisk. Szakmunkásk. Munkába Bizonytalan Össz.				
	állás				
	%	%	%	%	%
Nem					
fiú	19,7	61,8	4,8	13,6	51,2
lány	25,0	52,0	3,6	19,4	48,8
Jelenlegi osztálytípus					
tagozatos	37,3	45,8	1,7	15,3	3,8
normál	22,2	57,5	3,9	16,4	90,2
felzárkóztató	11,5	73,1	3,8	11,5	1,7
kisegítő	4,5	53,0	13,6	28,8	4,3
Ötödikes tanulmányi átlag					
1-2	5,9	60,0	13,0	21,1	14,6
2,1-3	12,8	65,4	4,0	17,8	49,2
3,1—1	35,8	52,5	1,9	9,7	28,3
4,1-5	55,4	34,7	2,0	7,9	7,9
Cigány arány az iskolában					
mindenki	21,1	61,4	7,0	10,5	3,7
többség	19,0	61,8	5,9	13,3	28,5
fele	21,7	52,9	4,4	21,0	17,5
kisebbség	13,8	14,0		72,2	47,7
néhány	30,6	53,1		16,3	3,2
Cigány arány az osztályban					
mindenki	16,3	66,3	7,7	9,6	6,8
többség	18,1	61,6	5,6	14,8	25,8
fele	23,9	52,7	1,5	21,9	13,2
kisebbség	23,9	54,2	4,2	17,7	45,7
néhány	26,6	57,8	1,6	14,1	8,4
Cigány arány az osztályban az iskolához ' viszonyítva					
nagyobb	15,7	65,4	3,8	15,1	10,5
egyenlő	22,8	56,1	4,1	17,0	73,8
kisebb	22,9	57,2	5,1	14,8	15,6
Összesen	21,8	57,2	4,2	16,8	100
N	337	883	65	260	1545